

TÜRK HUKUKU TARİHİ*

Profesörü: Sadri Maksudi

Haz.: Fethi Gedikli** - Ali Adem Yörük*** - Mahmud Esad Kalıpcı****

Muhterem Paşa hazretleri, muhterem efendiler!

Bu kürsüde, Türk hukukundan ve onun tarihinden bahsedilecektir. Hem yalnız Türkiye Türklerinin hukukundan değil, bütün Türklük dünyasının tezahürât-ı hukukîyesinden bahsetmeğe çalışacağız. Türk hukukundan bahsetmek için, meydana bir Türk hukuku olması lâzım gelir. Acaba bir Türk hukuku mevcut mudur? Bu suale bazıları selbî, menfî bir surette

* Sadri Maksudi'nin 1925-1926 yılında Ankara Hukuk Mektebi'nde okuttuğu Türk Hukuku Tarihi derslerinde tutulmuş ders notudur. Metin sadeleştirme, kısaltma veya açıklamalar ekleme gibi yollara başvurulmadan ve mümkün mertebe günümüz imlası takip edilerek Latin harflerine aktarılmıştır. Kitabın kaynakları, içine doğduğu döneme nispetle tahlili, yazarın diğer metinleriyle ilişkileri, özellikle bir bakıma gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısı olan *Türk Tarihi ve Hukuk*'la ilişkisi gibi konular başka çalışmaların konusu olabilir.

Metinde tashih veya tamir ettiğimiz yerlerde eklemeler köşeli parantez ile gösterilmiş, birkaç yerde dipnotta açıklama yapmak gerekmiştir. Çözölemeyen az sayıda kelime, yazar ve kitap adının sonunda soru işareti vardır. Takririn yazıya geçirilmesi veya baskı aşamasında oluşmuş çok sayıda tertip hatası tarafımızdan düzeltilmiştir. Noktalı harflerde grup içinden başka bir harfin kullanılmasına sık rastlanmaktadır. Aynı şekilde kişi, yer ve kitap adlarında, özellikle yabancı kelimelerde tertip hataları çoktur, hatta bazıları tanınmaz haldedir. Bu hususlarda yazarın kullandığı kaynaklar ve dönemin Türkoloji birikiminden kaynaklanan farklı okunuşlar dikkate alınarak metne sadık kalınmağa çalışılmışsa da birçok farklı yazım karşısında *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı kitabındaki tercihleri, onda da birden çok yazım söz konusu ise en sık kullanılanı esas alınmış; "Çinliler/Araplar şöyle der" gibi başkaca bir vurgu söz konusu değilse diğer yazımlardan sarfınazar edilmiştir. Yazarın referans verdiği kaynaklar mümkün mertebe tespit edilerek doğru şekilde yazılmıştır. Gerek özel adlar gerekse imla konusundaki tercihimizden ötürü Türkolojinin gelişimi ve yazarın da arayış içinde olduğu imla meselesi gibi konularda çalışan araştırmacıların orijinal metne de başvurarak karşılaştırmalarını tavsiye ederiz.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

*** Araş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

**** Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

cevap vermeğe cüret etmişlerdir. Türk hukuku olup olmaması meselesini bî- taraf, şey'î bir surette halletmek için evvelâ zihnimizde, hukuk nedir, bu meseleyi tavzih ettirmeğe çalışalım. Bugün en büyük hukuk-şinâsların kabul ettiği tarife göre hukuk, müteşekkil bir camia-i beşeriyenin riayeti zaruri olan kavâid-i hayatiyesidir. Bu kavâid, bir taraftan kuvve-i hâkime ile camia-i müteşekkilenin efrâdı arasındaki münasebâtı tayin eder, diğer taraftan camianın efrâdı arasındaki münasebâtı tahdit eder. Eğer bu tarif kabul edilirse -ki kabul etme[me]nin imkanı yoktur, çünkü makbul tariflerden biridir- Türk hukuku mevcut bulunması kendi kendine ispat edilmiş demektir. Çünkü iki bin senelik bir tarihe, parlak bir maziye malik, tâ kable'l-İslam devirlerde bile büyük devletler teşkil etmiş bir milletin hukuku yok demek, en unsurî, en basit sosyoloji nazariyelerine mugâyir olduğu gibi müspet ve tarihî vekâye de muhaliftir.

İki bin seneden beri, büyük devletler teşkil etmiş bir ırk hukuksuz yaşamış demek, iki bin sene büyük bir ırk hayatını tanzim edecek kavâide ihtiyaç hissetmemiş demektir. Bu ise katiyen ilmî nazar değildir. Sosyoloji nokta-i nazarından Afrikanın en vahşi kabilelerinde bile mebâdî-i hukukun vücûdu ispat olunmuştur. Hiç şüphesiz kable'l-İslam bile Türk ırkının bir hukuku mevcut idi. İtiraf etmeliyiz ki Türk hukuku, Roma hukuku gibi yahut bugünkü Avrupa hukuku gibi muntazam, mazbut ve müdevven bir hale gelmemiştir. Eğer eski Türk mazisinde Roma hukuku gibi, bugünkü Avrupa hukuku gibi âsâr-ı hukukiye aranırsa bu şimdilik beyhude bir taharridir. Hukuki mazimizde İkinci Theodosius'un kanun mecmuası yahut Justinianus'un İnstitüleri [Institutiones] gibi vesâik-i hukukiye yoktur ve belki de olmuş da daha bulunmamıştır. Eski mazimizi[n] ilmî usullerle tetkiki yirminci asra kadar Avrupalılara mahsus bir iştiğal addediliyordu. Bu yirmi otuz sene zarfında milli şuurun inkişafı sayesinde Türkler dahi kendi mazilerini kendileri tenvire çalışmak lüzumunu hissettiler. Türk ülkelerinin her birinde, Türk tarihinin her sahasında taharriyât yapılmakta olduğu gibi hukuk hakkında da tettebbuât yapılmaktadır. Yakın bir âtîde Türk hukuku ve onun tarihi, işlenmiş bir ilim rütbesi ihraz edecektir. Eğer Sırp, Bulgar, Yunan, Çek, Slovak gibi bi'n-nisbe ufak milletler bile mazilerini araştırarak hukuklarının tarihini tespit ettilerse, biz Türkler bu bâbda daha büyük muvaffakiyet kazanacağımıza emin olmalıyız.

Türk hukuku bugün mazbut ve müdevven bir ilim değildir. Bu ilim yapılmak devrindedir. Hepimiz bilmeliyiz ki bu kürsünün çok ağır vazifesi müdevven, mazbut bir ilmi

---

Metindeki başlıklandırma esasen korunmakla beraber bazı derslerin başında verilen içerik bilgisi, gerekli görüldüğü yerde başlık eklemek için kullanılmış ve buna işaret edilmiştir. Ders notu on iki dersten oluşmaktadır. Derslerin Kasım ayı sonunda başladığı dikkate alındığında bunun haftalık bir saate tekabül etmediğini kabul etmek gerekmektedir.

Son olarak Sadettin Nüzhet'le birlikte *Konya Vilayeti Halkiyât ve Harsiyâtı* adlı kitabı kaleme alan Mehmed Ferid Bey'in (Uğur), 1 Aralık 1927'de Konya Muallimler Birliği'nde verilme üzere hazırladığı "Kable'l-İslam Türk Hars ve Medeniyetine Dair Konferans" ile *Türk Hukuku Tarihi*'nin ilgili kısımları arasında ileri düzeyde benzerlikler olduğunu belirtmeliyiz. Bunu, kitabın taşraya kısa sürede intikal etmiş olması bakımından önemli buluyoruz. A. Nüşet Turgut tarafından yayınlanan konferans metni için bkz. *Merhaba-Akademik Sayfalar*, IX/6, 24 Şubat 2010, s. 92'dan X/21, 9 Haziran 2010, s. 335-336'ya 21 parçadan oluşan tefrika.

talim olmayıp, yapılmak devrindeki bir ilmi tedristir. Bu ilmin işlenmiş bir ilim derecesine gelmesiyçün zaman, sa'y ve sebât lâzım olacaktır. Âcizleri bu bâbda birkaç hatve atmış Türk olmaklığım sıfatıyla bu kürsüyü işgale davet edildim ve ancak büyüklerimizin emrine imtisâlen şerefli olduğu kadar da ağır bir vazifeyi kabul ettim.

Türk hukukunu tedvin ve zabtlemek için muhtelif ve gayet müteaddid menbalar mevcuttur. Bu menbaları birer birer saymak imkanı yoktur. Onuçün Türk hukukuna dair menâbii saymak yerine ben ancak onları sınıflara taksim ile iktifa edeceğim. Türk hukuku menâbii dört sınıfa taksim olunmalıdır:

1. Birinci sınıf menba: Çin, İran, Arap, Bizans ve Rus salname ve tarihleridir. Bu milletlerle Türk ırkı pek eskiden temasta bulunmuş, gah bu milletler Türklere hâkim olmuştur, gah Türkler bunlara hâkim olmuştur ve bu milletlerin tarihinde Türklerin âdât ve örf ve hukukuna dair pek çok malumat mevcuttur. Bugün bu milletlerin tarihleri, salnameleri tamamen tetkik olunmuş ve Garp lisanlarından birine tercüme edilmiştir. Birinci sınıf menba budur.

2. İkinci sınıf menbaa gelince bu, Türk ırkının kendinin bıraktığı tarihî âsâr ve vesikalardır. Bunlar da çok zengin bir menba teşkil ediyor.

3. Üçüncü menba: Ecnebi bir medeniyetin, ecnebi bir hukukun tesirine maruz olmadan bugüne kadar yaşamış gayrimüslim Türkler ve göçebe Türk kardeşlerimizin hukukiyâtıdır. Bunlara dair Almanlar ve bâ-husus Ruslar tarafından pek çok âsâr telif olunmuştur.

4. Dördüncü sınıf eser: İslam devrinde yazıldığına rağmen Türklerin eski hukukuyla münasebeti muhafaza etmiş hukuki eserlerdir.

İşte Türk hukuku bu dört menbadan toplanarak tedvin edilecektir.

Efendiler! Eskiden tarihle hukuk tarihi büsbütün ayrı ilimler olarak telakki olunuyordu. Çünkü eskiden tarih padişahların tercüme-i hali ve saray entrikalarının hikâyeleri, harp tarifleri gibi telakki olunurdu. Halbuki bugün tarihe nazar büsbütün başkadır. Tarih bir dinamik sosyolojidir; yani bir milletin, bir ırkın, ale'l-umum bir zümre-i beşeriyenin muhtelif devirlerdeki hayat-ı içtimaiyesini tarif, tahlil ve tefsirdir. Hukuk tarihi ise bir milletin edvâr-ı muhtelifesinin hayat-ı içtimaiyesinde hâkim olan kavâidin tarihidir. Şu suretle tarih, hukuk ve sosyoloji birbirine bağlanmış ilimlerdir. Hukuk tarihini tarihten başka tasavvur etmek imkanı yoktur. Hukuk tarihini sosyolojiden başka tedris imkanı dahi yoktur. Bir insanın tercüme-i halini bilmeksizin o insanın hayatında hâkim olan fikir ve mefkureleri bilmek imkanı olmadığı gibi bir milletin tarihini bilmeksizin o milletin hukukunu öğrenmenin dahi imkanı yoktur. Bugün milletin hukukundan bâ-haber müverrih tasavvur olunmadığı gibi tarihinden bâ-haber bir hukuk-şinâs da tasavvur etmek kâbil değildir. Tarih milletlerin teceddüd devirlerinde en büyük ikbâl kazanmış bir ilimdir. Çünkü milletler tarihin telkinâtında istikbali temin için sağlam esaslar ararlar. Bununçün bütün milletlerin teceddüd devirlerinde tarih en makbul bir ilim olmuştur. Tarih en makbul bir ilim olduğu gibi tarihin bir kısmı olan tarih-i hukuk da milletler için tedrisi lâzım olan bir ilimdir. Bu bâbda uzun uzadıya bahse lüzum yoktur zannederim. Hukuk tarihinin milletler için tedrisi

zaruri olduğuna delil olarak bütün Avrupa memleketlerinin hukuk mekteplerinde hukuk tarihinin tedris olunduğunu göstermekle iktifa edeceğim.

Efendiler! Türkler pek eskiden hukuk-seven, hukuk-doğuran bir millettir. Buna rağmen Türk hukuku bugüne kadar gayr-ı mazbuttur. Bu garip tezadın sebebi nedir? Türk hukuku niçin bugüne kadar mazbut bir hale gelmemiştir? Bu hadisenin iki sebebi vardır: Biri Türk tarihinde, diğeri de Türkün seciyesindedir. Bizim Türk tarihi; başka milletlerin tarihi gibi tabî, mutâd, normal bir surette neşv ü nemâ bulmamıştır. Başka milletlerin tarihi asırların tahavvülünden, ahvâlin tebeddülünden ibarettir. Bizim tarihimiz ise asırların ve ahvâlin tebeddülünden başka bir de memleketlerin tebeddülünden ibaret oldu. Bu mütemâdi muhâceretler yüzünden Türklerin âsâr-ı harsiyesi dağıldı, kayboldu. Diğer sebep Türklerin zihniyetindeki bir hususiyettir. Biz Türkler kendimizin mazimize layıkıyla ehemmiyet vermemiştir. Kendi mahsulat-ı harsiyemizi layıkıyla takdir etmemiştir. Şark hikâyelerinin birinde bir kahramandan bahsolunuyor. Bu kahramanın her söylediği söz ağzından inci şeklinde dökülüyormuş. Fakat bu kahraman[ın] bu incilerin kendi ağzından döküldüğünden haberi yokmuş, kendisini daima yoksul bilerek başkalarından istikrâz ediyormuş. Biz Türk ırkı, tarihte tıpkı bu kahraman gibi hareket etmişiz. Bizim harsî incilerimiz toplanmamıştır, metni dizilmemiştir. On birinci asırdan itibaren biz Türkler yazımızı, edebiyatımızı, şiirimizi ve ıstilahât-ı fenniyemizi ve hukukumuzu başka milletlerden almağa tenezzül etmişiz. Şüphesiz biz Türkler pek eskiden mazimize pek az ehemmiyet vermiş bir milletiz. Mazimizin mahsulat-ı harsiyesini pek az takdir etmişiz; eski yazımızı, eski edebiyatımızı unuttuğumuz gibi eski hukukumuzu da unutmuşuz. Halbuki pek eskiden Türk milleti, hukuk-doğuran, hukuk-seven bir millettir. Şimdilik bu bâbda uzun uzadıya misal göstererek vaktimizi zâyî etmek istemiyoruz. Birkaç bariz misal göstermekle iktifa edeceğim. Türk milletinin en eski, en mühim vesika-i tarihiyesi malumumuz olan Orhon yazılarıdır. Bu Orhon yazıları bundan takriben bin iki yüz sene evvel yazılmıştır. İşte bu bin iki yüz sene evvel yazılmış Türk vesika-i tarihiyesinde her şeyden evvel iki fikir hayret ve tahsini mücib oluyor. Biri kadîm, atîk Türklerde milliyet hissinin gayet münkeşif olmasıdır. Diğeri de kadîm Türklerde kanunun bir âmil mefkure olmasına itikattır. Orhon yazıları tâ ibtidâsından şu cümle ile başlamıştır: “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer (kara toprak) yaratıldıktan sonra bunların ikisi arasında kişi oğullarını yarattı. Kişi oğulları üzerine de benim babam Bumin Han’ı hâkim etti. Kişi oğullarına hâkim olduktan sonra Bumin Han Türkleri idare etti, devlet kurdu, kanunlar (türeler) vaz etti”. Görüyorsunuz Türklerin birinci vesika-i tarihiyesi kanundan, idareden, devlet kurmaktan bahsediyor. Türkün siyasi şuurunu açılır açılmaz o kanun demek ki başlamıştır. Kendisinin benî-beşeri idare için gönderilmiş bir millet olduğuna itikat etmiştir.

Türk ırkında hukuk mefhumu, hukuk icatçılığı mevcut olduğuna Türk mazisinde *Kutadgu Bilig* gibi bir eserin yazılmış olması dahi büyük bir burhândır. *Kutadgu Bilig*, idare ilmi demektir. *Kutadgu Bilig* Türklerin örf ve âdât [ve] hukukuna dair Türk tarafından yazılan birinci malum kitaptır. Türklerin birinci kitabının hukuk-ı idareye ait olması gayet manidâr, remzî bir haldir. Üç büyük ırk İslama da dahil olmuştur. Biri Araplar,

diğeri Acemler, üçüncüsü Türklerdir. Sâmi Arapların birinci kitabı Kur'andır, dindir. İrani Acemlerin birinci kitabı *Şahname*dir, şiidir, efsanedir. Türklerin birinci kitabı, *Kutadgu Bilig*dir, ilm-i idaredir. *Kutadgu Bilig*in müellifi Hâs Hâcib bir veziri methederken her şeyden evvel “o yeni kanunlar vaz etti, nüfus çoğaldı, zulüm kalktı, memlekette asayiş temin edildi, memleketin hazinesi altınla doldu” diyor. Eminim ki dokuz yüz sene evvel bir Türk mütefekkirinin söylediği hükümet ideali bugüne kadar Avrupanın en münkeşif milletine bile ideal olabilir. Türklerde, Türk tarihinde gayet büyük seciyevi bir hal mevcuttur. Türklerin büyük devirleri, harsî icatçılık devirleri daima büyük reislerinin idaresi altında olmuştur. Türkün icatçılığı daima halk idealini temsil eden büyük reislerin, halka rehberlik ettiği devrelere tesadüf ediyor.

Türk tarihinde hiç[bir] büyük sima yoktur ki hukuka, idareye dair bir fikir, bir eser bırakmış olmasın. Bu anane Türklerde tâ kable'l-İslam zamandan başlayarak zamanımıza kadar devam etmiştir. Kable'l-İslam yaşamış Hiung-Nu Türklerinin reisi Mote hükümet hakkında bu sözleri söylemiştir: “Devlet, hududu tayin olunmuş yerdir”. Bugüne kadar Mote'nin hükümet tarifindeki yer (*territoire*) Avrupanın en münkeşif hukuk-şinâsları tarafından devlet (*état*) mefhumunun unsuru olarak kabul olunmaktadır. *Kutadgu Bilig*in dahi on birinci asırda Çinî Türkistanda yaşayan Buğra Han'ın tesiri altında yazıldığı pek çok emarelerden görülmüyor. İslam devirlerinde büyük Selçukî rehberlerden Melikşah'ın telkiniyle *Siyasetname* yazılmıştır. Pek çok tarihî hatalarına rağmen büyüklüğünde hiçbir şüphe olmayan Aksak Timur dahi hukuk-ı idareye dair fikirlerini *Tüzükât* isminde lâ-yemût eserlerinde kendisi tespit etmiştir. Timur'un hafîdi Hindistanda büyük bir Türk devleti tesis eden dâhi Türk Babur dahi *Baburname* namındaki hatıratında devlet ve idare hakkında pek çok kıymetli fikirler bırakmıştır. Babur'un hafîdi Hindistan hükümdarı Ekber dahi hukuk-ı idareye dair birçok fikirler bırakmıştır. Bu fikirler de Ebu'l-Fazl tarafından *Ekbername* namındaki eserde tespit edilmiştir. Misalleri çoğaltmak istemiyorum. Tefessüh devrine kadar Osmanlı sülalesinin büyükleri[nin] dahi hukukî icatçılık gösterdikleri malumdur. Ondan mâada Türkistan, Kırım, Kazan Türklerinden idare ve hukuka dair pek çok âsâr ve vesâik kalmıştır.

Hukukî eserlerin ekserisi milleti tahakkümle idare eden hanlar, müstebid hükümdarlar tarafından değil, milleti temsil eden büyük reislerin telkiniyle yapılmış büyük eserlerdir. Türk reislerinin milletin istiklâlini müdafaadaki ananevi kabiliyet ve kuvveti Türk dehasının ebedî hasleti olduğunu İstiklâl Harbinde görmüştük. Türk reislerinin hukuk yaratmak bâbındaki ananesi dahi devam ettiğini bundan üç hafta mukaddem hudutsuz bir sevinç ve gururla müşahede ettik. Tahsil ve meslekî cihetten hukuka alakası olmayan bir büyük reis in Türk hukuku tarihinde bir devir ibtidâsı açan nutkunu dinlemek saadetine mazhar olduk.

Türkün hukukçu olduğuna dair şüphe etmeğe mahal yoktur. Şimdi Türkün hukukî mazisine bir umumî nazar tespit edelim. Türk hukuku tarihi üç büyük devre taksim olunmalıdır:

Birinci devir, kable'l-İslam Türklerin hukukî hayatı.

İkinci devir, İslam içinde Türklerin hukukî hayatı olmuştur.

Üçüncü devir, din-i mübîn-i İslamî din olarak muhafaza ettiği halde hukuklarını dünyevi ve milli esaslarla tesis etmiş Türklerin hukukî hayatı olacaktır.

Bu üç Türk hukuku tarihi devirler[i] arasında büyük seciyevi ve felsefi ve mefkurevi fark mevcuttur. Evvelâ kable'l-İslam Türklerin hukukî hayatından muhtasaran bahsedelim.

Efendiler! Kable'l-İslam Türklerden bahsederken her şeyden evvel söylenmesi lâzım gelen hakikat budur: Kable'l-İslam Türkler zaman ve muhite göre yüksek bir medeniyete maliktiler. Eski Türklerin münkeşif harsları vardı. Bu fikirler efendiler, Avrupada ve hatta Avrupayı takliden bazı Türk münevverleri arasında bir iddia olarak telakki olunmaktadır. Türklerin eski medeniyetinden bahsolunduğu zaman pek çok Avrupalıların ve bazı münevverlerimizimizin intibarı bu fikirlerin milliyet fikrinden tevellüt eden bir iddia olması zehâbıdır. Halbuki bu katiyen doğru değildir. Eski Türklerin yüksek medeniyetleri, muntazam kanunları, şehirleri mevcuttu. Türkler dünyanın medeni devletleriyle siyaset, ticaret temaslarında bulunurdu. Türklerde göçebe kabile olduğu gibi ziraatla iştilgal eden, çift sürmekle, ekin ekmekle yaşayan Türkler vardı ve tüccar Türkler mevcuttu. Hatta ancak ticaretle yaşayan Türk kabileleri mevcuttu. Türk ırkının eski medeniyetini gösteren eski harsına delâlet eden âsâr pek çoktur. Onlardan uzun uzadıya bugün bahsetmek istemiyorum. Fakat bir şeyi bütün dünyaya ilan etmeliyiz. Türk ırkının gururunu bugün efsaneler ve masallarla, hayali büyüklükler[le] tesis etmeğe ihtiyacımız yoktur. Türk büyüklüğünü, Türk gururunu bugün müsbet tarihî vakalara, tarihî âsâra istinat ettiriyoruz. Burada bir sual vârid-i hâtır oluyor. Eğer eski Türkler yüksek medeniyete malikse, eski Türkler yüksek bir harsa malikse niçin bugün bu Türklerin eski medeniyetlerinden hiçbir eser kalmamıştır? Bu sual daima işitilmiş bir sualdir. Efendiler! Pek çok âsâr kalmıştır. Fakat İslam devrinde Türklerin kable'l-İslam devrimizdeki mahsulat-ı harsiyelerini tamamıyla ihmal etmeleri yüzünden bu eserlerin pek çoğu kaybolmuştur ve pek çoğu da Asya-yı Vustanın kumları altında saklanmaktadır. Asya-yı Vustayı âsâr-ı atıka (arkeoloji) nokta-i nazarından tetkik ancak geçen asrın son nısfında başladı. Buna rağmen Avrupa ve Rus âlimlerinin tetkikât ve taharriyatı sayesinde pek çok âsâr meydana çıkarıldı ve bu meydana çıkan âsârdan anlaşılın hakikat budur: Eski Türklerin yüksek medeniyeti mevcuttu. Türk vatanlarının pek çok şehirleri mevcuttu ve bu şehirler gayet mâmur şehirlerdi. Türkler Çinle, Bizansla, Hindistanla siyasi ve ticari münasebâta bulunuyorlardı.

Eski Türkler içinde ticarete gayet büyük mevkiler ihraz etmiş kabileler mevcuttu. Çinle eski Romalılar arasında ticareti münhasıran kendilerine tahsis etmiş Türkler mevcuttu. Eski Türklerin devletleri, şehirleri, kanunları olduğu gibi kendileri[nin] icat ettikleri yazıları, münkeşif lisanları ve edebiyatları da mevcuttu. Bu münkeşif lisanla yazılmış âbideler, kitâbeler ve bu kitâbelerin tasvir ettiği hayat bugün Avrupa müsteşrik âlimlerinin hayret ve tahsinini mücib olmuştur. Bâ-husus Orhon, Yenisey, Turfan yazıları keşfolunduktan sonra eski Türklerin tarihine alaka bütün Avrupanın ilmî dairelerinde uyanmıştır. Eski Türk hayatı ve tarihine ait pek çok eserler yazılmıştır. Avrupanın bütün büyük ilmî merkezlerinde Türk tarih ve lisaniyâtını tedris için kürsüler tesis olunmuştur. Maalesef Türkiyede saltanat, idare-i mutlaka devrinde, monarşi devrinde Türkiye bu hareketi takip edemedi. Çünkü o Türkiye, bu Türkiye değildi. O Devlet-i Aliyye-i Osmaniye idi. Son yirmi sene zarfında bütün Türk ülkelerinde Türkün eski harsını öğrenmek yolunda büyük

faaliyet müşahede olunmaktadır. Bu faaliyet[in] gittikçe terakki edeceğine eminim. Asya-yı Vusta çöllerinin, kumlarının altında birçok şehirlerin hâlâ mevcut olduğuna bütün müsteşrikler kâildirler. Bugüne kadar biz Türkler hiçbir zaman Asya-yı Vustaya gidip de eski harsımızı tetkik etmemişiz. Bu, istikbalin vazifesidir. Kable'l-İslam eski medeniyetimize ait seciyevi sıfatlar bunlardır:

1. Eski Türk harsı milliyet mefkuresine müstenitti. Türklerde milliyet mefkuresi mefkure-i hâkime idi.

2. Eski Türkler birkaç ecnebi din kabul ettiler ise de hiçbir zaman ne Budizm ve ne Hıristiyanlık Türkler[in] hayatında mefkure-i hâkime olmadı. Türklerin dünyevi hayatı üzerine hâkim olmadı. Türk, Türk olarak yaşadı.

3. Bu devirde Türklerin yüksek harsı vardı. Ve bu harsı Türkler kendileri icat etmiştir. Yazıları, lisanları, edebiyatları tamamıyla Türk yazısı, Türk lisanı, Türk edebiyatı idi.

4. Eski devirde Türkler hayat kaidelerini, hukuklarını kendi dehalarıyla yapmışlardı. Türk, Türk hukukuyla yaşıyordu. İşte eski kable'l-İslam hukukî devrimizin seciyevi sıfatları bunlardır. Türkler, Türklük esasına istinâden yaşıyordu. Türklerin bütün harsı, medeniyeti ve hatta hukuku kendi icadı idi. Dinin dünyevi hukuka tesiri âdeta yoktu.

Şimdi İslam devrine geçelim.

Efendiler! Türklerin İslamiyete duhûlü tâ sekizinci asırdan başlıyor. Fakat Türklerde İslamiyetin hâkim olması, Selçukîlerin Irakı fethiyle başlıyor. Selçukî Tuğrul Bey'in 1055'inci senede Bağdata duhûlü Türklerin İslamiyette hâkim millet olmasının başıdır. Ve bu tarihten itibaren Türkler İslamiyeti resmen kabul ediyor ve Türk milleti müslüman millet oluyor. Bu gayet mühim bir tarihî vakadır ve bundan itibaren Türk tarihinde her şey değişiyor. Türkler bu İslam devrinde dahi birkaç büyük asır gördüler. Büyük Selçukîler devri, Anadolu Selçukîleri devri, Osmanlı devrinin takriben evvelki iki buçuk asrı, Timur ve ahfâdı devri, Şimalî Türkler içinde Altınordu devri, Kazan Hanlıkları devri vesâir büyük devirler hepimizin malumudur. Fakat 16'ncı asırdan itibaren bütün Türk dünyasında umumi bir inhîtat-ı siyasi ve içtimai, bir tedenni başlıyor. Bu tedenni evvelâ batî bir surette cereyan ederek 19'uncu asrın son nısfında gayet serî bir suret kesbediyor. Son üç asrın tarihi Türk milletlerinin tedenni tarihidir ve bu tedenninin son noktası da 1919-1920 senelerinde Osmanlı sülalesinin son mümessili[nin] Sevr Muahedesi imza etmeğe hazırlandığı sırada tamamlanıyor. Sevr Muahedesi, Türk ırkının sukûtunun son noktası, derece-i süflâsıdır. Sevr Muahedesi zamanında dünyanın hiçbir köşesinde müstakil bir Türk devleti kalmamıştı. Eskiden Çine, Hindistana, Arabistana, Mısıra, dünyaya hâkim olan Türk milleti 1919-1920de dünyanın bütün kıtaâtının mahkum milleti olmuştu. Efendiler! Bu senelerde Türk dünyası siyasi bir harabe idi. Nasıl oldu da eski hukukumuzun hâkimiyeti zamanında; Türk, Türk olarak yaşadığı zamanda Çine, Hindistana, Mısıra, bütün dünyaya hâkim olmak kuvvetini kendinde hisseden bir millet, bir ırk nasıl oldu da bu gibi bir tenezzüle, bu kadar büyük bir sukûta uğradı. Bu sualin cevabını düşünmek hepimizin vazifesidir. Bu bâbda ciltler yazılsa azdır. Büyük bir mektep kürsüsünden söz söylemekle muvazzaf

olan bir profesörün vazifesi ilmî hakikat diye itikat ettiği fikirleri serbest söylemektir. Ve talebenin vazifesi de bu söylenen fikirleri, bazı temelleşmiş fikirlere tevâfuk etmese bile hürmetle dinlemektir. Efendiler! Türk ırkının sukûtunun sebebi İslam siyasetinin iflasıdır. İslam siyaseti nedir, bunu şimdi izah edeceğim:

Efendiler! Tuğrul Bey'in Bağdata duhûlünden sonra, yani Türkler İslamiyete hâkim olduktan sonra Türklerin siyaseti, İslam siyaseti oldu. Yani Türkler dahili siyasette İslam hukukuna merbût oldular. İslam hukukuyla yaşadılar. Harici siyasette de İslam milletlerini Avrupanın gayrimüslim milletlerinin hücumundan müdafaa etmeğe başladılar. Evvelâ dahili hayattaki, Türklerin kendi hayatlarındaki İslam siyasetinden bahsedeceğim:

Efendiler! İslam dininin yüksek bir din olduğuna hepimiz kâniiz. Hatta bu meseleye dair İslam dininin yüksekliği hakkında söz söylemeğe bile lüzum yoktur. Bu dinin gayet yüksek bir din olduğunu biz Türkler değil, hatta Avrupanın birçok mütefekkir, feylesofları dahi tasdik etmişlerdir. Almanlardan Goethe'nin, İngilizlerden Carlyle'nin, Ruslardan Solovyof'un ve sâir Avrupa mütefekkirlerinin İslam hakkındaki fikirleri hepimiz için şayan-ı ibrettir. Biz Türkler İslamiyeti din olarak kabul etmekle beraber onunun hukukunu da kabul ettik. İslam milletlerin hayat-ı içtimaiye kavâidini dahi kabul ettik. Halbuki İslamın hukuku, dünyevi hayata ait kavâidi katiyen ilahi bir şey değildir. Sunî, icadî, beşerî bir mahiyeti haizdir. Eğer İslam hukuku bize doğrudan doğruya Arabistan çöllerinden teşekkül edip gelmiş olsaydı göçebe Arapların hukuku -kısmen kendimiz dahi göçebelik geçirdiğimiz için- belki bize büsbütün yabancı olmazdı. Fakat İslam hukuku bize İrandan geçerek geldi. İslam hukuku; İran hukukî telakkileri, hukukî müesseseleri tesiri altında inkişaf etmiş bir hukuktur. Eski İran hukukuyla birkaç dinî esasların tevhid ve telifinden vücûda gelmiş bir hukuktur. Bu hukukun teşekkülünde Türk dehaları dahi hizmet etti ise de bunlar İslam dünyasında kabul olunmuş hukukî usuller üzerine çalıştılar. İslam hukuku, İran zihniyetine muvâfıktı. Halbuki İranlıların sırriyet-perest monarşik, aristokratik zihniyetleriyle Türklerin şe'nî, demokratik ruhiyâtı arasında büyük bir uçurum, büyük bir fark mevcuttur. Biz Türkler İslam hukukunda kendimizi esir gibi hissetmişiz. İslam hukuku içinde hayat, hareket, faaliyet için yaratılmış Türk ırkı monaster [monster] nizamnamesine itaata mecbur edilen bir Herkül yahut Kafkas dağlarına bağlanmış bir Prometheus vaziyetinde idi. Bu İslam hukukunun en büyük kusuru onun ancak İran tesirâtına maruz olmasında değildir. İslam hukukunun en büyük kusuru itiraf edilecek, ilan edilecek kusuru onun lâ-yetebeddel telakki olunmasındadır. Biliyorum İslam hukukunun, İslamın dünyevi kavâidinin lâ-yetebeddel telakkisine karşı İslam tarihinde büyük cereyanlar oldu. Fakat maalesef bu cereyanlardan amelî bir netice çıkmadı. Yapılan ehemmiyetsiz ıslahat çok geç kaldı. İslam milletlerin inhitâtına mâni olamadı. İslam kavâid-i hayatının diğer bir kusuru da bu hukukun hayat-ı beşerin bütün sahalarına karışmasındadır. İslam kavâid-i hayatı kanun-ı esasi ve devlet teşkilatından başlayarak aileler içindeki münasebâta kadar gidiyor. Bu hukuk; bu müncemid, lâ-yetebeddel hukuk biz Türkleri içtimai, siyasi incimâda mahkum etti. Bu hukuki içtimai incimâd, tabîî tedenniyi mücib oldu. Çünkü içtimai terakki, tekâmül daima icâbâta göre değişmekle olur. Türklerin tedennisinin birinci sebebi lâ-yetebeddel bir

hukuka merbûtiyettir. İslam hukuku ve onun lâ-yetebeddel telakkisi İslam milletlerinde asırların tahavvülüne, teâkubuna rağmen aynı zihniyet ve aynı içtimai tekevvinle yaşamalarına bâis oldu. Bu hukuki incimâd yüzünden biz Türkler, umumen İslam milletler, son asırlarda daima tekâmül eden, tebeddül eden Garp akvâmına kıyasen Ashâb-ı Kehf vaziyetinde yaşıyorduk. Bizim hukuki telakkilerimiz, hukuki müesseselerimiz Ashâb-ı Kehf parası gibi kıymetini kaybetmişti.

İslam siyasetinin diğer tezahürü harice karşıdır. Türkler İslamiyet içinde hâkim olur olmaz İslam hükümdarlarının, İslam halifelerinin vazifesi olan İslam halifelîğini muhafazayı vazife addettiler. Bu bizi bütün dünya ile mücadelede mecbur etti. Tam Selçukî Türkleri İslam dünyasında hâkimiyeti ellerine aldığından takriben yarım asır geçtikten sonra Avrupada İslama hücum başlıyordu. O günden itibaren Türkler bir taraftan İslam milletlerini, İslam şevketini hıristiyan milletlerin müttefik hücumuna karşı müdafaa etmeğe, diğer cihetten siyasi ve mezhebî sebeplerden daima isyan eden İslam milletlerin kendileriyle mücadelede mecbur oldular. Bu titanik mücadelede, bu harp epopesinde biz Türkler en kıymetli kuvvetimizi sarf ettik ve en aziz asırları kaybettik. Bu mücadeleden biz Türkler dünyevi nokta-i nazardan bir şey kazanamadık. Bilakis pek çok şeyler kaybettik. On altıncı asırdan itibaren Garp milletleri için yükselme devri başlamıştır. Biz Türkler şu mütemâdi harpler yüzünden Avrupanın bu intibâh ve terakki hareketini takip edemedik. Bunun esbâbını göremedik. Avrupada Leonardo da Vinci, Dutas [Dante], Erazm [Erasmus] ve sâirlerle başlayan intibâh ve teceddüd hareketi ve Kopernik, Dekart ve sâireler devam ettiği zaman bizde sukût başlıyordu. Avrupada darülfünunlar tesis ediliyordu. Bizde yeni tarikatlar zuhur ediyor, yeni tekyeler tesis ediliyordu. On yedinci, on sekizinci, on dokuzuncu asır Türk ırkının tedenni tarihidir. Bu hal yirminci asra kadar devam etti.

Efendiler! Türk ırkının son asırlardaki tedennisinin sebebi bir taraftan büyük İslam dünyasını, İslam imparatorluğunu müdafaa için yapılan mütemâdi harpler, diğer taraftan lâ-yetebeddel telakki olunan kavâid-i hayata, lâ-yetegayyer hukuka merbûtiyettir. *Büyük, necib Türk ırkını Sevr zilletine îsâl eden esbâb ve avâmil bunlardır*¹. Bu sebeplere bir de son asırlarda fezâilden mahrum, iradesiz, değersiz, hedefsiz, mesleksiz han ve sultanlar tahakkümünü dahi ilave etmelidir. Efendiler! Mütareke senelerinde Türklük yıkılmış idi. Eğer başka millet Sevr derecesine inse idi; o ırk, o millet için bu vartadan çıkmak imkanı yoktu. Fakat Türk ırkının büyük hasletlerinden birisi onun edebiyet-i siyasiyesidir. Türk ırkında bir edebiyet-i siyasiye hasleti vardır. Bunu da izah edeceğim. Türk ırkı hiçbir zaman uzun müddet için esareti kabul etmemiştir. Efendiler! Nasıl oldu da Sevr zilletine kadar inmiş ırk, siyasi sukûtun derece-i süflasına gelmiş bir millette yine bir devr-i teceddüd başladı. Bunun esbâbı nedir? Bu sorunun cevabını bütün cihan vermiştir. Bunun sebebi Gazi Paşa'nın harikavî teşkil dehası, muciz iradesi, insanlara tesiri sayesinde toplanmış Türk milliyet-perverlerinin, Türk vatan-perverlerinin meydana çıkardıkları milli harekettir. Burada gene bir soru vârid-i hâtır oluyor: Nasıl oldu da tenezzül ve sukûtun bu derecesine

¹ [Altı çizilerek vurgulanan cümle veya ifadeler metin boyunca italik yazılmıştır].

vâsıl olmuş, içtimai ve siyasi inhitâtın derece-i süflasına inmiş bir millet içinde Mustafa Kemal Paşa gibi bir cihanî kahraman, cihanî bir deha zuhur etti? Zuhur ettikten sonra nasıl o bütün milleti harekete getirdi?

Efendiler! Bu suallerin cevabını Türk ırkının ruhunda meknûz bir haslette aramalıyız. Türk ırkının ruhunda ebediyen yaşamak iradesi, siyasi yükselme arzusu, siyasi istiklâl fikri meknûzdur. Türk[lerde], daima istiklâlini kaybettikten sonra bu istiklâlini istirdâd iradesi; sukûtta, tedenniden sonra gene yükselmek arzusu, Türklerin ruhundaki -bütün tarihî devirlerden daima müşahede olunmuş- bir haslettir. Efendiler! Pek çok Avrupalıları, hatta müslüman milletlerini milli hareketimizin kuvveti ve Gazi Paşa ve arkadaşlarının zuhuru büyük bir hayrette bıraktı. Fakat Türk tarihine âşinâ olan hepimize malumdur ki bu hareketler Türk tarihinde pek çok defa görülmüş bir hadisedir. Türk, birkaç defa tenezzülden sonra yükselmiştir. Fakat bu son teceddüdümüz, bu bastübadelmeytimiz en büyük bastübadelmeyttir. Efendiler! Milli hareketi *mümkün eden Gazi Paşa'yı ve onun arkadaşlarını meydana çıkaran âmil Türk ırkındaki ebediyet-i siyasiye ihtiyacıdır*. Türklerin teceddüdünü Gazi Paşa ve onun arkadaşları meydana çıkardı. Fakat bu Gazi Paşa'yı ve sâir büyük rehberleri vücûda getiren yine Türk milletidir. Türkün ruhunda meknûz istiklâl ihtiyacı, yaşamak arzusudur. Türkün ebediyet-i siyasiye hasletidir. Gazi Paşa, Türk ırkının bütün efrâdında istidâden mevcut siyasi beka arzusu, yükselmek ihtiyacı, yaşamak iradesinin tecessümünden ibarettir.

Gazi Paşa'nın ismi zikredildiği zaman hissettiğimiz ırkî gururun sırrı budur. Biz bu büyük Türkün büyüklüğünde ırkımızın büyüklüğünü görüyoruz. Efendiler! Türkiye cumhuriyet tesisle yeni devir başlandı. Bu devir yeni bir hukuki devir olacaktır. Bu devrin eski devirden farkı nedir? Şimdi kalan vaktimizi bunu teşrihe hasredeceğim. Efendiler! Cumhuriyet, İslam hukuku devrinden farklıdır. Bu farkın esası nedir? Bunu şimdi söylediğimiz sözler izah ediyor. Bütün teceddüder, bütün tahavvüller daima bir mefkurenin tesiri altında husûle gelir. Milli hareketimizi vücûda getiren mefkure nedir? Bu mefkure hepimiz biliyorsunuz; milliyet, Türklük mefkuresidir. İşte bu üçüncü hukuki devrimizin hâkim mefkuresi milliyet mefkuresidir. Bundan sonra bütün Türk memleketinde, bütün faaliyet, bütün iş bu mefkure üzerine tesis olunacaktır. Milletın istiklâlini istirdâddan sonra cumhuriyet, Türk bugünden itibaren yeni bir hukuk tesis edecektir. Bu yeni hukukumuzun eski hukuktan farkı nedir? Bu sorunun cevabı gayet açıktır. Eski hukukumuz güya dine müstenit idi. İslam devresinde hukukumuz din mefkuresine müstenitti ve ecnebi bir hukuka müstenitti. Şimdi ise yeni hukukumuz milliyet esaslarına istinat edecektir. Milli bir hukuk olacaktır. Fakat bu üçüncü devirdeki hukukumuz eski kable'l-İslam devirdeki hukukumuzdan yine farklı olacaktır. Bu fark ise bundan ibarettir: Cumhuriyet devrinde yeni hukuk tesis ve telif ederken Garp hukukundan istifade edeceğiz ve bu istifadeden hiçbir türlü mahzur görmeyeceğiz. Çünkü eminiz ki Türkün harsı Garp hukukunu alarak hazmedecektir.

Yeni Türk hukukunun menbaları nedir? Bu menbalar hepimiz için vâzıhtır. Evvelâ bu hukukun menbaı rehberlerimizin ve Meclisimizin hukuki icatçılığıdır. İkinci, Avrupanın

münkeşif hukukudur. Üçüncüsü eski Türklerin hukuki anane, hukuki müessese ve hukuki telakkileridir. Eski Türk hukukunu ala-hâlihi tatbik etmek mevzubahis olmak imkanı yoktur. Garp milletlerinin hukukundan istifade edeceğiz. Fakat gerek serbest faaliyet-i teşriyede gerek Avrupanın hukukundan istifade hususunda eski Türklerin ananât-ı hukukiyesi, eski Türklerimizin telakkiyât-ı hukukiyesi hukuk-şinâslarımız için bir rehber, bir kılavuz olmalıdır ve olacaktır. Türklerin bundan sonraki teşriî faaliyeti Türkçülük hattıyla gidecektir ve gitmesi de zaruridir. Bugün mukaddes Türklük hissi, Türkçülük fikri bütün millete yayılmış bir halet-i ruhiyedir. Bu fikir, bu his; Türklük, Türkçülük fikri bir halet-i ruhiye olmakla beraber aynı zamanda ırkın bekası, milletin istiklâli için temessükü, imtisâli zaruri olan felsefe siyasetidir. Milletlerin ruhu, harsî mahsullerinde meknûzdu. Türk bundan sonra ancak Türklüğe istinâden yaşayacaktır. Türklük milli ruhu da iş, âsâr ve mahsulât-ı harsiyede saklanmışdır. Eski hukukumuz da eski harsımızın en büyük bir kısmıdır. Bundan sonra eski harsımızın bütün tezahürâtını öğreneceğiz. Onun için bu mektepte Garbın münkeşif hukukundan istifade için Garp hukukuna tahsis edilmiş birçok kürsüler arasında bir de eski Türk hukukundan bahsedecek kürsü mevcuttur. Bu kürsünün vazifesi yakın bir âtîde hâkim, memur, mebus, vekil olacak hukuk-şinâslarımızı eski Türklerin hukukiyâtına âşinâ etmektir. Diğer tabirle ilmî bir hukuk Türkçülüğüne zemin hazırlamaktır. Diğer tabirle hukukta Türkçülük hazırlamaktır. Bu kürsünün vazifesi budur. Bu kürsünün şiarı başka kürsülerin şiarı ile birdir. Bu da Garpcı Türkçülüktür. Eski Latinler demişler ki: “Biz insanlarız, insani olan hiçbir şey bize yabancı olamaz”. Biz Türkler bu esası kabul ettikten sonra bir de demeliyiz ki “İnsanlar içinde biz Türkleriz, Türklüğe ait her şey bizim için mukaddestir”. Türkler ancak böyle derse yaşayacaktır, Türk yaşmalıdır.

Pek muhterem Paşa hazretleri!

Birinci dersimin hitâmında bu kürsünün fahrî profesörü, size teşekkür beyan etmeyi bir medeni ve vicdanî vazife addediyorum.

Paşa hazretleri! Sizin gerek bu kürsünün fahri profesörlük unvânını kabul etmeniz, gerek bu derste hazır bulunmanız bütün milliyet-perver Türklerin kalplerini büyük bir sevinçle dolduruyor. Sizin gibi büyük bir zâtın eski Türk harsını tecdid ve ihyaya matûf bu ilmî ve milli teşebbüse bu kadar büyük bir alaka ve teveccüh göstermeniz bugün Türklük mefkuresinin bu memlekette en kuvvetli, en âmil bir mefkure olduğuna bariz bir burhândır.

Sizin milletimiz içinde bugünkü semeredâr faaliyetinizden bahsetmeğe cesaret edemem.

Salâhiyetim yoktur. Fakat müverrih olmaklığım sıfatıyla sizin Türklüğe hizmetlerinizin tarihe geçmiş kısmı hakkında birkaç fikir söylemeğe müsaade ediniz.

Paşa hazretleri! Sizin Türk tarihinde mümtâz bir rol ve mevkiniz vardır. Siz, müncimiz Gazi Paşa'nın Türk ırkının beka ve teceddüdünü temine matûf olan bütün teşebbüslerinde en büyük arkadaşı ve yardımcılarındansınız. Altın harflerle yazılacak istiklâl ve teceddüd tarihinde birinci fasıl Gazi Paşa'ya tahsis edildikten sonra, ikinci fasıl size bağışlanacaktır. Milletin istiklâlini temin yolunda harp esnasındaki hizmetleriniz sizin isminizin Türk tarihinde ebediyen hürmetle zikrolunması için kâfi idi. Siz bununla iktifa etmediniz,

yorulmadınız. Harpten sonra sulhte dahi Türklüğe büyük bir zafer kazandırdınız. Lozan Muahedesi - İsmet Paşa ismi birbirine ebediyen bağlanmıştır. Türk tarihinde Lozan demek Türkün istiklâlini, Türkün hakk-ı hayatını bütün dünyada tasdik ettirmek demektir.

Sizin Lozanda Türkün menâfi-i hakikiyesini idrak ve tayindeki dehanız; Türk hukuku, haysiyetini, istikbalini müdafaadaki salâbet ve metânetiniz; bütün müzâkerelerdeki ciddiyetiniz; harikavî iş kabiliyetiniz Lozanda toplanmış bütün diplomatlar tarafından tasdik olunduğunu kendim bizzat müşahede ederek büyük bir ırkî gurur hissetmişim. Bu hizmetleriniz Paşa hazretleri, size Türk tarihinde büyük bir mevki temin etmiştir. Türk ırkı sizin isminizi daima hürmetle zikrecek ve ebediyen tebci edecektir. (Sürekli alkışlar).

Biz Türkler bu devrin uğurlu, kuvvetli bir milletiyiz.

Birçok memleketlerde rehber, reis fikdân ve buhranından bahsedildiği bu devirde biz Türkler aynı zamanda birkaç büyük sifata malik büyük simalar dünyaya çıkardık.

Büyük müncimiz, bir müessis-i devlet, bir büyük serdar olduğu kadar da bir vâzı-ı kanun, bir müceddiddir.

Siz ise Paşa hazretleri, bir büyük asker, büyük diplomat ve aynı zamanda büyük bir recül-i devletsiniz. (Sürekli alkışlar).

Size bu fikirleri söylemeğe cesareti iki menbadan alıyorum. Biri samimiyetimdir. Diğer bu fikirlerin bütün milletin fikirleri olduğuna büyük kanaatimdir. Tarih nokta-i nazarından İsmet Paşa ismini taşıyacak bu kürsüden, iftitâh dersi gününde bu sözlerin söylenmiş olmasının lüzumuna kâilim.

Birkaç dakikanızı suistimal ettiğimden dolayı afvınızı istirham ediyorum.

Esaslarını vaz ettikten, istikbal yollarını hazırladıktan sonra büyüklerimizin mühim teşebbüslerinden biri hukukumuzu tecdid işi oldu. Çünkü cumhuriyetten evvelki devirlerde milleti tenezzül ve sukûta sevk eden âmillerden biri lâ-yetegayyer telakki olunan kavâid-i hayat olduğu şüphesiz idi. Milletin içtimai ve medeni teceddüdünü sağlam esaslara tesis etmek için milletin hukukunu tecdid lâzım olduğunu büyük rehberimiz ne kadar derin anladıkları[nı], bu fikri ne kadar vâzıh bir surette ifade ettiklerini hepimiz büyük sevinç ile müşahade ettik. Bundan üç hafta mukaddem büyük müceddidimiz Gazi Paşa'nın bu kürsüden söylediği nutuk Türk hukuku tarihinde fevkalâde bir vaka teşkil ediyor. Selçukî Tuğrul Bey'in Bağdata duhûlü mühim bir devr-i hukukî mebdei olmuş olduğunu biliyoruz. Gazi Paşa'nın bu mektebin küşâdı gününde söylediği nutku, Türk ırkı için Tuğrul Bey'in açtığı hukukî devirden daha mühim bir devr-i hukukinin mebdei oldu. Bu nutuktan itibaren Türklerin hayatında yeni bir hukuki devir başladı. Bu nutkun gösterdiği yol şudur:

Bundan sonra Türk kendisi icat ettiği yahut serbest olarak kabul ettiği ve daima değiştirebileceği kavâid-i hayatla yaşayacaktır.

[2.] DERS

Medhal: Asya-yı Vusta Türk Vatanıdır

Asya-yı Vustanın Coğrafi Şerâiti ve Bu Şerâitin Neticeleri

İnsanların içtimai hayatına ait bütün ilimlerde meseleleri ulûm-ı içtimaiyenin inkişafı sayesinde elde edilen hakikat ve kanunun vasıtasıyla tenvir etmek, ilmî tetkikâtta sosyolojik metodu tatbik etmek demektir.

Bugün şuurlu yahut şuursuz bir surette bütün müverrihler sosyoloji kanunlarını tatbik etmektedir.

Tarihi sosyolojik nokta-i nazardan tetkik, tetkikâtında indî ve ferdî nazar yerine, şey'î ve nefis-i emrî rüyet ikâme etmek demektir. Türk ırkının hukuki tarihine ait tetkiklerde dahi sosyoloji ziyasına müracaat bir zarurettir.

Bir milletin, bir ırkın hukuki tarihini öğrenme, o ırkın tarihini bilmeğe ve tarihi anlamak, ırkın tarihini meşrût eden esbâb ve avâmili tayine mevkûftur.

Bir ırkın tarihi diğer ırkın tarihinden birtakım hususiyetlerle ayrılır. Irkların tarihindeki hususiyetlerin menşei nedir? Bu hususiyetler ırkların cibilliyetinden mi neşet ediyor? Yahut bu tarihî hususiyetler ırkın ruhiyât ve seciyelerinin haricindeki avâmilin mahsulü müdür? Bu mesele münâzaun-fih bir meseledir. Mamafih ırkların tarihinde müşahede olunan hususiyetler, ırkın hilkatinden ziyade onun oturduğu kıtanın şerâit-i coğrafyaviye ve iklimiyesinin neticesi olmasına dair fikir, bugün coğrafya uleması tarafından kabul olunmuştur. Muhitin bir taraftan ırkın seciyesine, diğer taraftan bu ırkın tarihini aldığı istikamete büyük tesiri olduğu tasdik olunmuştur.

Her ırkın tarihindeki gibi Türk ırkı tarihinde dahi birçok hususiyetler müşahede ediyoruz. Bu hususiyetlerden şimdilik misal olarak en mühimlerini sayacağım:

1. Pek eskiden Türk ırkının bir kısmı mukîm hayatla yaşayarak medeniyet tesisine büyük bir temâyül ve kabiliyet göstermiştir.

2. Aynı zamanda Türklerin bir kısmı tarihî devirlerin ibtidâsından beri göçebe hayatla yaşamıştır.

3. Türkler her asırda oturdukları vatanların cenubundaki ülkelere inmeğe, bu ülkeleri fethetmeğe meyil göstermişlerdir.

4. Türkler tarihin her devrinde mükemmel ve kuvvetli askerî teşkilata malik bir ırk olarak tanınmıştır.

5. Türkler pek eskiden harp ve mücadelede Çin ve İran halklarına ekseriya galip gelmiştir.

6. Ve bu kıtaları çok defa zabt ve fethetmiştir.

7. Türkler kable't-tarih devirlerden beri Asya-yı Vustanın büyük bir kısmını işgal ettikleri gibi Avrupanın dahi şarki kısmı Türklerle meskûn olduğu tahmin olunuyor.

8. Türkler pek eskiden büyük devletler tesis etmek bâbında büyük bir kabiliyet göstermişler ve Türklerin tesis ettiği devletlerin sahası birçok defa Asyanın büyük bir kısmını kaplamıştır.

Türk ırkı tarihinde müşahede ettiğimiz bu hususiyetler birkaç kelime ile hulâsa edilebilir: Kabiliyet-i temeddün, meyl-i intişar ve zaruret-i inbisât ve bu iki temâyülün mücadele ve tezadından tevellüt eden mahdut muvaffakiyet.

Efendiler! Bu Türk tarihinin hususiyetleri Türklerin tabiat ve cibilliyetinden mi doğmuştur? Veyahut bunları Türk ırkının ruhiyatı haricindeki esbâb ve avâmil mi vücûda getirmiştir? Bu sual Türk tarih felsefesinin büyük suallerinden biridir. Büyük kanaatime göre Türk tarihindeki hususiyetler, vatanlarının hususiyetlerinden doğmuştur.

Türk tarihi, Türk vatanlarının coğrafi şerâtinin neticesidir.

Türklerin asıl vatani neresidir? Bu gayet münâzaun-fih meseleyi halle kalkışmayacağım. Bugüne kadar hiçbir ırkın kable't-tarih vatani hakkında kati bir fikir hâsıl edilmemiştir. Bugün bu hususta söylenen sözler bir tahminâtan ibarettir.

Türk ırkının pek eskiden işgal ettiği kıtaları Türk vatani sayacağız. Türk ırkının yirmi-yirmi beş asırdan beri işgal ettiği vatani Asyanın Asya-yı Vusta namı altında malum orta muntıkasıdır. Bu Orta Asyanın hududunu gösterelim: Şarki taraftan Moğolistan ile Mançuryayı tefrik eden Kingan dağlarıdır. Bu dağlardan başlayarak Türk yeri Garba doğru Asyadan Ural dağlarına, Yayık nehrine ve Bahr-i Hazara kadar uzanıyordu.

Bundan başka Türkler pek eski devirlerden beri Ural dağlarından geçerek Avrupanın dahi şarki kısmını işgal etmişlerdi. Avrupada Türklerin yayılması Tuna nehrine kadar imtidâd ediyordu. Asyada Türklerin işgal ettiği vatanların şimal ve cenubundaki hudutlarını tayin o kadar kolay değildir.

Takriben şimalde Türklerin oturduğu yerler, 57 derece arz-ı şimalîye kadar imtidâd ediyordu. Bu hududa Yakut Türkleri dahil değildir. Yakutlar pek eskiden büyük Türk kitlesinden ayrılmıştır. Cenupta Türklerin vatani arz-ı şimalinin 35 dereceye kadar iniyordu. Şimal ve cenuptaki hudutlarla maddî (*concret*) bir surette göstermek için diyebilirim ki:

Türk vatanının Çin karşısında hududu Sedd-i Çindir ve Çinî Türkistanın Tibete karşı Kunlun dağlarıdır.

İran karşısında hudutları ise Hindukuş ve İran yaylalarıdır.

İşte eski Türk vatanlarının pek eski hudutları bunlardır. Pek çok Avrupa müverrihleri bugün Rusyaya tâbi Garbî Türkistanın eskiden gayr-ı Türk İranlı halkla meskun olduğuna zâhibdir. Bu nazariye katiyen esaslı ve gayr-ı kâbil-i itiraz delillere müstenit değildir. Yegâne delil Türkistanın bugüne kadar Farisî bir lehçede konuşan İranî halkı[nı]n bulunmasıdır. Bu delile karşı tâ kable'l-milat Çin salnamelerinde, İran efsanelerinde dahi Yunan menbalarına göre eskiden bu kıtanın Türklerle meskun olduğu anlaşılıyor. Türkistanın pek eskiden Türk vatani olduğuna dair uzun tahlillere girişmeye lüzum görmüyorum. Herhalde bir şey şüpheden ârîdir, tarihî devirlerde bu kıta Türkler elinde idi. Yukarıda gösterdiğim

hudut dahilindeki ülkelerin pek eskiden Türk vatani olduğuna, bütün bu ülkelerde coğrafi ıstilahât ve isimlerin Türkçe olduğunu zikretmek kâfidir. Bundan ancak Garbi Moğolistan müstesnadır. Eskiden Türk vatani olan bu kıta[da], Moğollar idaresi devrinde mutaassıp Moğollar birçok coğrafi isimleri Moğolcaya değiştirmişlerdir. Şarki Çinde, o taraflarda Türklerin azlığına, âdeta kalmamasına rağmen bugüne kadar pek çok isimler Türkçedir: Çimen dağ, Altun dağ, Astin dağ. Türkistan-ı Çinîde su ve göl isimleri Türkçedir: Bakraç göl, Sarı kamyş, Yaya göl, Ak su, Tarım.

Zungarya ve “Yedi su” vilayetinde dahi yer, su isimleri Türkçedir.

Aladağ, Alagöl, Basık göl, Timurlin?, Isık göl, Balkaş (Kaş, yüzük taşı demektir). Balkaş gölüne akan nehirlerince bütün bu nehirlerin isimleri dahi Türkçedir: Ak su, Karatal.

Garbi Türkistan ve bütün Kırgız isteplerindeki [steplerindeki] yer ve su isimleri Türkçedir: Akkum, Karakum, Kızılkum, Karadağ, Uludağ, Sarısu, Maybulak (May, yağ demektir; bulak da küçük su demektir), Ak-kuduk, Kara-kuduk ilh...

Asyanın en büyük gölü Aral, Türkçedir. İki büyük dala (step) arasında olduğundan bu ismi vermişlerdir. Bahr-i Hazar ile Aral arasındaki mürtefi yerlere Türkler “üst ört” diyorlar. Bahr-i Hazar, Hazar Türklerinin denizi demektir. Eski ismi Kuzgun Denizi idi. Ural kelimesi dahi Türkçedir (Uramak masdarındandır, uramak ihata etmek mânasındadır). Ural dağlarının cenubundan başlayarak Bahr-i Hazara dökülen Yayık suyunun ismi dahi Türkçedir (Yayılmak masdarındandır, yayılmak ise “yay” cezrindedir).

Yayık nehrinin şarkında Küçük Turgay nehrinin ismi Türkçedir. Şark Türkçesinde turgay (*alouette*) çayır kuşu demektir. Bazı mahallerde toygay dahi derler. Altay dağları tarafında dağ, yer ve su isimleri Türkçedir. (Al dağ kelimesi = Al tayka, al orman demektir). Altay şimalindeki Irtış Türkçedir. Tarbagata dağlarının ismi dahi Türkçedir. (Tarbaga Şark Türkçesinde dağ sıçanıdır/*mormatte*. Tayga da orman demektir). Türkistanın en büyük nehirlerinden Amu Derya, Sir Deryanın eski isimleri Türkçe olduğu tahmin olunmaktadır. Amu Deryanın eski ismi Öküz, Sir Deryanın eski ismi İnci idi.

Orhon yazılarında Sir Derya bu isimle zikrolunur. Büyük müsteşriklerden biri Orhon-daki İnci suyundan başka bir nehir murad olunması hakkında bazı mütalaalar serdetmiş ise de delilleri ikna edecek mahiyette değildir. Amu Deryanın ismi eskiden Türkçe Öküz olduğundan eski Yunanlıların bu nehre Oxus tesmiye etmeleri de bir delil olarak ortaya sürülmüştür. Efendiler! Hududunu gösterdiğim bu vâsi Türk vatani kable'l-milat devirlerinden başlayarak tâ bugüne kadar Türklerle meskundur. Bu vâsi Türk yurdunun ancak küçük bir kısmı Türk elinden gitti. Türk elinden çıkan Türk yerleri bunlardır: Moğolistan ile Sir Deryanın cenubi kısmı. Bu iki ülkede Türk unsuru bitmek üzeredir. Tadâd ettiğim ülkeler pek eskiden Türk ülkeleridir. Bundan başka Türk ırkı tarihî devirlerde dahi büyük bir kıtayı kazandı. Bu da oturduğumuz Küçük Asyadır.

Maksadım Asya-yı Vusta coğrafyasını tafsil etmek değildir. Bu hususta malumatını ikmal etmek isteyenlere müracaat için dersimin nihayetinde Asya-yı Vustaya ait mühim

eserleri göstermek istiyorum. Bu dersin vazifesi Türk vatanlarının coğrafi şerâiti, iklimi, evsâfını göstermektir. Bunu göstermenin lüzumu var mıdır? Hiç şüphesiz büyük bir lüzum mevcuttur. Çünkü fikirlerinizde yerleştirmek istediğim hakikati tekrar ediyorum. Bu ırkın tarih-i temeddünü ile coğrafi şerâiti arasında derin bir münasebet mevcuttur. Hakezâ temeddün tarihiyle hukuki mefhum ve müessesât arasındaki münasebet, sebep ile netice arasındaki münasebettir.

Tarih kitaplarının ibtidâsındaki coğrafyadan bahseden kısım ekseriya can sıkıcı, usandırıcı bir fasıl gibi telakki olunur. Ekser gençler tarafından bu fasıl büsbütün faydasız ve mevzu münasebetsiz gibi telakki edilir. Fakat bu bir yanlış fikirdir. Bir ırkın tarihi ve tarih-i temeddünü ile o ırkın yaşadığı vatanın şerâit-i coğrafyesi arasında büyük bir alaka mevcuttur. Bu alaka hakkında bir fikir edinmedikçe bir ırkın tarihinin esrarını anlamak imkanı yoktur. Muhitle ırkın tarihi arasındaki münasebet ve rabıta Türk ırkı tarihinde başka ırklara nisbeten daha vâzıhtır. Asya-yı Vustanın coğrafi şerâitini tayin için her şeyden evvel bu kıtanın seciveyî sıfatını anlamalıyız.

Asya-yı Vustanın seciyevi sıfatı nedir? Asya-yı Vusta sathının kısm-ı azamı kum sahralarıyla gömülmüş bir vâsi ova, bir düzlük olmasıdır. Bu kumluk sahralar da gittikçe yayılmaktadır. Eğer Tengri bu vâsi kum sahrasının tam ortasında Tien-Şan isminde bir büyük dağ silsilesi rezk etmemiş olsa idi benî-beşer için bu kum denizinin susuzluğu içinde hayat mümkün olmazdı.

Türk ırkının talihine karşı Asya-yı Vustanın şarki kısmını garbi kısmından ayıran bu büyük silsile-i cibâl Türk vatanlarına su göndererek Türklere bir hayat menbaı olmuştur. Kısmen onun için olsa gerek ki Türkler bu dağların en büyük şahikasına “Tanrı dağ” ismini vermişlerdir. Tien-Şan Asya-yı Vustanın en büyük silsilesidir. Gerek işgal ettiği sath-ı murabbai nokta-i nazarından, gerek karlı şahikalarının yüksekliği ve çokluğu cihetinden bu silsile Asya için gayet mühimdir.

Tien-Şan tûlen 2.555 kilometre, arzan 400 kilometreye kadar uzanıyor. Bütün silsile-nin işgal ettiği sath bir milyon kilometre murabbai tahmin olunuyor. En yüksek tepesinin irtifâi 7.200 metredir. Eğer bu dağ Alp dağları derecesinde insan iskânına müsait olsa idi burada milyonlarca insan yaşayabilirdi. Maatteessüf hal böyle değildir. Tien-Şan dağlarının sathının en büyük bir kısmı karlı tepeler, buzlu zirveler ile mestûrdur. Mütebâkisinin dahi kısm-ı azamı dik dağlar, müteaddit uçurumlar, nebatâtta ârî sahralarla bataklıklardan ibarettir. Yüksek dağlar arasında birçok münbit vadiler (*vallée*) bulunuyorsa da şerâit-i iklimiyesi cihetinden kâbil-i iskân değildirler. Tien-Şan sahasında insan azlığının sebebi budur. Tien-Şan silsileleri Alp dağlarından yirmi beş defa büyük olduğu halde ahali on beş defa eksiktir. Bununla beraber Tien-Şan, etrafına akıttığı suları sayesinde Türkler için bir menba-ı hayat oldu.

Türk yurtlarını suvaran (iskâ eden) suların birçoğu menbaini Tien-Şan dağlarından alıyorlar. Asya-yı Vustanın mühim dağlarından biri Altay silsilesidir. Bu silsile[nin] Türklerin pek eski ve hatta en eski vatanları olması muhtemeldir.

Altay bi'n-nisbe daha münbittir. Ve pek çok yerleri ekincilik için müsaittir. Altay silsilesi dairesinde kable't-tarih büyük bir medeniyet zuhur ettiği ve bu medeniyetin mucidi Türk ırkı olduğuna dair fikir birçok âlimler tarafından kabul edilmiştir.

Şimdi Türk Asyasının ova kısımlarına geçelim: Asya-yı Vustanın en büyük bir kısmı ovadır. Bu düzlük bütün sathın 4/5'ini teşkil ediyor. Bütün düzlükler aynı evsâfi haiz değildir. Düzlükler, kum sahraları takır, tuzluk ve steplere taksim olunur. Kum sahraları düzlüklerin 3/4'ini işgal ediyor. Eğer Asya-yı Vusta haritasına bakarsanız görürsünüz ki bu kıtanın ekseri yerlerinde göller, nehirler olmadığı gibi şehir isimleri yoktur. Bunlar kum sahralarıdır. Asya Türkleri bu gibi yerlere "kum" ismini veriyorlar. En büyük kum sahraları şunlardır:

1. Hazar Denizinin şarkında Karakum: Bu sahra Hazar Denizi şarkından başlayarak eski Buhara Hanlığı arazisine kadar uzanıyor. 220 bin murabba kilometre kadar sathı işgal ediyor.

2. Kızıl Kum: Bu sahra Karakumun şimal-i şarkisinde Türkistanın en büyük nehirleri olan Amu Derya ile Sir Derya arasındadır. Bunun sathı dahi takriben Karakum kadardır.

3. Sir Deryanın şarkında Akkum.

4. Sir Derya şimalinde Çu nehrinin cenubunda Moyun-Kum (Moyun büyük demektir).

5. İli nehrinin garbında Tavkum (Tav da tağ gibi dağ demektir).

6. İli nehrinin şarkında İşek Atryau-Kum.

7. Asya-yı Vustanın Çine tâbi kısmında büyük Gobi sahrası, sonra Türkistan-ı Çin'de Küçük Gobi sahrası vardır. Bu büyük kumluklardan başka step içinde pek çok ufak kumluklar mevcuttur.

Bu kumluklar her yerde aynı evsâfa malik değildir. Fakat bütün bu kum sahralarının umumi seciyesi nebatâttan âdeta ârî bulunmaları ve susuzluklarıdır.

Kumluklarda ancak derin kuyularda bazen su bulmak mümkün ise de bu sular da ekseriya tuzludur.

Akarsu, göl tamamen mefkûddur. Bundan başka nadiren yağmurdan saklanmış oyuğ sulara dahi tesadüf olunur.

Kum sahralarının ikinci bir sıfatı bu kum sahralarının büyük bir kısım kumlarının müteharrik olmasıdır. Kum sahraları gittikçe genişlemek ve sahra olmayan münbit yerleri de istila hâssasına maliktir.

Bu kum sahralarının tevessüü Türk Asyasının en büyük belalarından biridir. Şimal rüzgarlarının tesiriyle kumlar tedricen cenuba hareket ediyor. Mürur-ı zamanla eskiden münbit çiftlikler teşkil eden yerleri işgal ederek medeniyet yuvalarını sahraya tebdil ediyor. Bu kum sahraları ziraat için kâbil-i istifade olmadığı gibi iskâna da sâlih değildir.

Takır ismindeki yerler (Şark Türkçesinde takır demek, çıplak yer, saçsız baş mânalarına gelir). Bu takırlara sahra ortalarında pek çok tesadüf olunur. Bu takırların zemini balçıktır (*argil*).

Fakat bu balçık gayet büyük miktarda tozla karışıktır. Takırlar ekseriya aşağı yerler olduğundan ilkbaharda su ile kaplanırlar. Yazda sular kurduğundan sonra tozlu balçık bir taş gibi katlaşıyor. Takırlar tamamen nebatâttan mahrumdur.

Tuzluklar: Üçüncü kısım da tuzluklardır (*soline*). Bunlar dahi balçıklı zeminlerdir. Fakat tuzluklar da balçığa tuz galiptir. Yazda bu tuzluklar kuruyunca bütün tuzluk sahası ufak tuz billurlarıyla kaplanır. Tuzluklar ekseriya kurur. Fakat bazen geçilmez bataklıklar teşkil ederler. Bataklıklarda hiçbir türlü nebatâtın neşv ü nemâsı kâbil değildir. Bazen bu tuzluklar yüzlerce kilometre sahayı işgal eder.

Dördüncü kısım yerler steplerdir. Şark Türklerinden Kazak ve Kırgızlar steplere “dala” diyorlar. Dalaların zemini balçık ile kum karışıktır. Tabiatları cihetinden dalaların zemini münbittir. Göçebe Türklerin yaşadığı kısım steplerdir. İlkbaharda bütün step gayet rengin yeşilliklerle örtülür. Kısa fakat kalın otlar, çiçekler bütün stepi kaplar. Bilhassa zambakiye fasilesine mensup nebatâttan Sarı Lale (*Tulipe Jaune*) bazen gayet vâsi sahalara işgal eder. Bütün muhiti kaplayan yeşilin içinde çiçekler namütenahi yıldızlar gibi parlıyorlar. İlkbaharda step fevkalâde latif ve güzel bir manzara irâe ediyor.

Göçebe Türklerin hayatında bu en güzel bir devirdir. Hayvan sürüleri tavarlar (*davar*) her yerde gayet bol otlak buluyor. Bütün hayvanlar semiriyorlar, her tarafı muhtelif ufak öter kuşlar doldurur. Bilhassa Türk steplerinin dostu çayır kuşu (Şark Türkçesinde turgay) mânidâr ve biraz da hazin terennümüyle muhitin letafetinden istifadeyi tavsiye etmekle beraber güya bu letafetin devam etmeyeceğini bildirmek istiyor. Bu devirde göçebe Türk kendisi dahi şarkı çalar, türkü söyler; güler, kırmızı meclisleri etrafında söz müsabakaları yaparlar. Halk şairi eski Türklerin “kopuz” dedikleri mandoline benzer bir alet-i musikiyi çalarak icadât-ı şiiyresini yahut Türkün ırki efsanelerini etrafına toplananlara anlatır.

Bu zamanda bütün muhit yeni bir hayat hisseder. İlkbaharın bu devrinde stepler hakikaten nadir bir manzara-i saadet irâe ediyor. Eğer Garp şairleri yahut bizim Türkiye şair ve romancıları bu tarafları ilkbaharda ziyaret etseler bu seyahatlerinden katiyen nâdim olmazlardı. Fakat yazık ki bu “cennet manzarası” maatteessüf pek kısa müddet devam ediyor. Yaz başlar başlamaz kıvgın ateşli güneş bütün muhiti yandırmaya başlıyor. Bütün otlar sapları üzerine kuruyup sararıyorlar. Steplerin letafeti birden bire sönüyor.

Biçare göçebe Türk ve onun hayvanları için artık bu kurumuş muhit içerisinde oturmak imkanı yoktur. Başka bir otlama [yeri] aramalıdır ve başka bir tarafa nakletmelidir. O zaman göçebe Türkler hayvanlarıyla beraber dağ aralarındaki yüksek vadilere çıkmaya veyahut nadir su sahillerini aramağa mecburdurlar. İşte bu suretle hayvanlarıyla beraber bir yerden diğeri bir yere nakletmeğe göçebelik ismini veriyorlar.

Kış yaklaştıktan sonra bu vadilerin birçoğu demirler gibi soğuk olacaktır. Kış için Türkler hayvanlarıyla beraber yine dağlardan inecektir. Türk yurtlarında işte göçebe Türklerin hayatı budur. Asya-yı Vustanın seciyevi diğeri bir sıfatı kuruluktur. Yağmurlar gayet nadirdir. Bu kıtanın bazı kısmında senelerce yağmur yağmıyor. Hatta çiy (*rosée*) olmayan yerler de vardır.

Asyaya su gönderen Tien-Şan ve Pamir dağlarıdır. Fakat bu menbalardan akan sular bütün Asya-yı Vustayı sulamağa kifâyet etmiyor. Asya-yı Vustanın kuruluşu gittikçe tezâyüd etmekte olduğu tahmin olunuyor. Tarihî devirlerden beri Asya gittikçe kurumaktadır. Pek çok eskiden münbit olan yerler bugün susuz kumluklar haline gelmiştir.

Yağmurlar azlığına, iklimin kuruluşuna bir bela daha ilave etmeliyiz, bu da rüzgarın gayet çokluğu ve şiddetidir. Maatteessüf bu rüzgarlar şimalden ve şimal-i garbiden esiyorlar, hiçbir vakit rutubet ve yağmur getirmiyorlar. Bilakis senenin sıcak mevsimlerinde estikleri için Türk yurtlarının mevcut sularının dahi süratle tebahhuruna sebebiyet veren muzır bir hadise teşkil ediyor. Türk vatanlarının evsâfını tarif ederken Asya-yı Vustanın kışlarının gayet soğuk ve yazlarının gayet sıcak olmasını da zikretmek lâzımdır.

Türk yurtlarında iklim şudur: Kış fevkalâde soğuk, yaz dayanılmaz derecede sıcaktır. Asya-yı Vustanın mutavassıt soğukluğu Norveç şehrinin soğukluğu ile aynı derecededir. Yüz dereceli mikyasu'l-harare ile tahte's-sıfır 30'dur. Yazın mutavassıt harareti ise Sudanın ve Mısırın harareti ile birdir; fevka'l-sıfır 35'tir, bazen hararet 65-70'e çıkıyor.

Türk yurtlarının ahvâl-i tabiiyesini anlamak için mütemâdi rüzgarları unutmamalıdır. Bu rüzgarlar gayet şiddetlidirler. Ve yazda kumları yerinden kaldırarak kum boranı (*tempête*), kışta ise steplerde kar ve boranı husûle getirir. Bu rüzgarlar o kadar şiddetli ki bazen insanları ve hayvanları yerinden kaldırıp uzak mesafelere kadar götürdüğü görülmüştür. Kışın bütün stepler, koyluklar karla kaplanıyor. Göller, küçük suların hepsi donar, vahşi hayvanlar inlerine kaçarlar. Bu soğuğa karşı biçare göçebe Türk ve onların biçare sadık hayvanlarından başka hiçbir zî-hayat için dayanmak imkanı yoktur. Bütün manzara yeknesak, hudutsuz beyazlıktan ibarettir. Afakta insanı tesliye edecek hiçbir şey yoktur. Güneş kar billurlarını parlattığı halde sıcaklık veremiyor. Muhitin soğukluğunu, hazin yeknesaklığı ve sükunetini rüzgarın sesinden başka bir şey ihlal etmez.

Rüzgar, gah ağlayan çocuk sesleri, gah uluyan kurt seslerini arttırıyor. Muhitin can sıkıcı hüzn-engiz mahrumiyetini tahammül edilmez bir dereceye getiriyor. Göçebe Türk yer altındaki evlerine barınarak kuvvetsiz ocakları etrafından ısıyor. Bazen bu dehşetlere bir de açlık ilave edilmelidir. Kışın göçebe Türklerin hayatı budur.

Efendiler! Türkün büyük kahramanlarında millet için daha müsait, daha mesut bir vatan aramak arzusu bu gibi dehşetli şerâit-i hayatiye içerisinde doğmuştur. Ve bu arzu bu gibi şerâit içinde bir mukaddes milli emel şeklini almıştır. Çine, İrana, İraka, ale'l-umum cenuba; güneşli, hararetili, sulu ülkeleri feth için milleti sürükleyen ecdâdımızın zihniyetini anlamak isterseniz Asya-yı Vustanın ve bilhassa steplerin coğrafi şerâitini, iklimini daima hatırdaki tutmalısınız. Bereket versin Türk vatanlarının bütün aksâmı step değildir. Türk vatanlarının bazılarında pek eskiden meşhur ve malum büyük nehirler, akarsular mevcuttur. Bu nehirlerin adedi Asya-yı Vustanın büyüklüğü ile mütenasip değildir. Büyük nehirler arasında yüzlerce, bazen binlerce kilometre kum sahraları yahut stepler vardır. Mesela Amu Derya ile Sir Derya arasında 550 kilometre mesafe olduğu halde hiçbir nehir yoktur. Hakezâ Sir Deryadan Çu, İli, Sarısuya kadar dahi mesafe büyüktür. Türk yurtlarının büyük nehirleri bunlardır: Orhon, Selenga, Tarım, Kem, İrtiş, Sir Derya, Amu Derya, İli, Çu'dur.

Türk vatanlarının su olan yerleri tâ eskiden merkez-i medeniyet olmuştur. Türkler pek eski devirlerden beri bu nehirlerin sularından ark yolları yapmak suretiyle azami surette istifade eylemişlerdir. Ark vasıtasıyla nehirlerin sularını uzak mesafelere isâle ederek tarlaları sulamak sanatını Türkler pek eski devirlerden beri biliyorlardı. Nehir havzasına yakın olup ekin ekmek mümkün olan yerlerde Türkler daima mütemeddin, mukîm ve ziraatçı olmuştur. Bu münbit havzalarda yaşayan Türkler muhitine, zamanına göre yüksek medeniyetlere vâsıl oldular. Türk ırkının medeni devirlerini meydana getiren Türkler ya Altay gibi münbit yerlerde yaşayan Türklerdir yahut büyük nehirlerin havzalarında yaşayan Türklerdir. Step ve saharalarda hayat ne kadar ağırsa Türkistanın şarki havzalarında hayat o kadar canlı ve latiftir. Vâkıa yazın sıcaklığı, kışın soğukluğu burada dahi hissediliyorsa da medeni Türkler münbit havzalarda müteaddid bahçeleri, ağaçlıkları, havuzları sayesinde yazın hararetlerini hissetmedikleri gibi kışın dahi şehirlerdeki, kışlaklardaki mükemmel evleri sayesinde kışın soğukluğundan dahi muzdarip olmuyorlardı. Şu suretle Türk vatanları birbirinden farklı iki kısma ayrılıyor. Ziraat mümkün olan nehir sahilleri ve münbit vadiler, ziraat mümkün olmayan stepler ve saharalar. Türk yurtlarının bu suretle ikiye inkisâmı Türk ırkını dahi kable't-tarih zamanların son asırlarından itibaren iki zümreye tefrik etmiştir:

1. Ekin eken ziraatçı, oturak (mukîm) Türklerdir.
2. Hayvan besleyen göçebe Türklerdir.

Türk ırkının bu suretle iki zümreye inkisâmı dahi Türk ırkı tarihinde feci hadiseler intâc etmiştir. Temeddün ve tekâmül arzusuyla münbit havzalardaki Türkler bir muhitte takriben yüz sene oturunca bir medeniyet vücûda getirmiştir. Harsını yükseltmeye başlamıştır.

Steplerin şerâiti, steplerdeki fevkalâde kuruluklar; step Türklerinin büyük ordular teşkil ederek cenuba yürümesine sebep olmuştur.

Çini, İrani feth etmeye giderken ekseriya bu Türkler evvelâ medeni Türklerin yuvalarını tahrip etmiştir. Türklerin bir kısmı medeniyet yaratmıştır. Diğer kısmı bunu tahribe mecbur olmuştur. Çünkü medeni Türklerle göçebe Türkler arasında eski zamanların iktisadi şerâiti içinde bertaraf edilmesi gayet ağır hayati ve iktisadi tezat vardı.

Türk hars ve medeniyetlerinin tabîi ve mütemâdi şekilde teâlî ve inkişaf etmemesinin büyük sebeplerinden biri iki Türk zümresi arasında olan hayati tezattır (*antagonisme*).

Bu dersin hulâsası şudur: Kanaatime göre Türk ırkı tarihindeki hususiyetler ve hadiselerin esas âmili Türk vatanlarının şerâit-i coğrafyesidir.

Türk tarihinin bütün hususiyetleri bu âmîl yahut bu âmillerden tevellüt eden diğer âmiller ile tefsir olunabilir:

1. Türk, temeddüne büyük bir meyil ve bu bâbda yüksek bir istidat ibraz ettiğine rağmen Türklerin medeniyeti mütemâdi bir surette inkişaf etmemiştir. Çünkü Türklerin bir kısmı hayat şerâitinin ağırlığından daima kurumakta olan steplerden cenuba doğru hicretlere mecbur olmuştur. Ve bu hicret yolunda birinci tesadüf ettiği mâni münbit havzalardaki mütemeddin Türk halkları olmuştur.

Göçebe Türkler fütihat ve hicret seferlerinde ya bu mütemeddin Türklere büsbütün ecnebi bir halk gibi muamele etmişler, onların tarlalarını, bahçelerini ve şehirlerini tahrip etmişler. Yahut sulhen kendileri ile beraber fütuhata sürüklemişlerdir. Neticesinde ya başlanmış bir medeniyet büsbütün sönmüş yahut bu medeniyetin seviyesini tenzil etmiş.

2. Türklerin bir kısmının göçebe olması meselesine gelince bunun sebebi eski Türk vatanlarının bir kısmının göçebe hayattan başka bir hayata müsait olmamasıdır.

3. Bu gayr-ı müsait şerâit içinde yaşayan Türkler buna rağmen nüfusça çoğalmağa kabiliyetli idi. Steplerin mahdut vesâit-i hayatiyesi burada meskûn halkın hepsini yaşatamıyordu. Göçebe kabilelerin bir kısmı başka sahada kendine vasıta-i taayyüş aramağa mecbur oluyordu.

4. Bu ihtiyaçtan, bu mecburiyetten Türklerin hicretleri, fütuhatları doğmuştur. Bu fikrimi takviye eden hal de, Türklerin tarihen malum hicretleri ya büyük açlık senelerinde yahut iklim ve ahvâl-i havaiyede büyük inkılap devirlerine tesadüf ettiğini göstermek kâfidir.

Şu suretle steplerin şerâiti, göçebeliği, göçebelerin hicretlerini mücbib olmuştur.

5. Hicretler bir taraftan fütuhata diğer taraftan mütemeddin Türklerin seviye-i medeniyesinin inmesini mücbib olmuştur. Türklerde fâtihiğe temâyül ekseriya hicret lüzumunun askerî tezahüründen başka bir şey değildir.

6. Hicret ve fütuhata işinde muvaffakiyeti temin için askerî teşkilat, ahalide inzibat lüzumu Türklerde askeriyet hâssasını doğurmuştur. Asırlarca askerî hayat, askerlik ruhu ibtidâsında hicret lüzumundan mütevellit fütuhata-perestliği daha ziyade takviye etmiştir.

7. Askerî teşkilat ve teşekkül hâssası Türkleri idareci bir ırk etmiştir. Teşekkül ruhu ve teşkil dehası Türkleri devlet müessesisi bir ırk yapmıştır.

8. Türklerin harpte Çinlilere ve İranlılara galip olmasının sebebi askerî ruh ve askerî teşkilattır.

9. Türklerin her aksâmında müşahede olunan temeddün kabiliyeti hicret ve fütuhata yüzünden layıkıyla ve mütemâdiyen tezahür edememiştir. Türklerin mekânen inbisâtı, kürr-i arzın müteaddid kıtalarına intişarı, medeniyet payında muvaffakiyetlerini bi'n-nisbe tahdit etmiştir. Çünkü harpler medeni merkezlerin mütemâdiyen değişmesini mücbib olmuştur. Ve bu medeniyet merkezlerinin mütemâdi tebeddülü Türk medeniyetinin, Türk harsının derinleşmesine ve tekâsüfüne mâni olmuştur. Türk tarihinin hutû-ı mühimmesini tersim eden avâmil Asyaî ve bilhassa steplerin coğrafi şerâiti ve bu şerâitten tevellüt eden Türklerin seciyevi sanatları, Türk tarihi, Asya-yı Vustanın coğrafi şerâitinin neticesidir.

Efendiler! Türk tarihiyle eski Türk vatanlarının şerâit-i coğrafiyesi arasındaki münasebeti bir derste ne layıkıyla tafsil ne de tamamıyla ifade etmek mümkündür. Bu bâbda Garp lisanında pek çok makaleler ve hatta eserler yazılmıştır. Maksadım münevver Türkler için bilinmesi lâzım olan milli tarihimizin büyük, mühim bir meselesi hakkında icmâlî bir fikir vermektir.

Efendiler! Türklerin steplerdeki hayatının ne kadar ağır şerâit içinde cereyan ettiğini gördük. Burada mühim bir sual vârid-i hâtır oluyor. Nasıl oldu da Türk ırkı bu ağır şerâit

içinde yaşadığı, yaşadığı değil çoğaldı ve bütün dünyaya ana vatanından insan dalgaları gönderdi. Cenubi Asyayı, Azerbaycanı, Irakı, Küçük Asyayı doldurdu? Bu soruların cevabı Türklerin şayan-ı hayret olan hayatidir.

Bütün sert iklim oğulları gibi Türk ırkı dahi iki sığata maliktir. Biri dinciliktir [dinçlik]. Diğeri çoğalmak, türemek kuvvetidir.

Esbâbı iyice anlaşılmamış bir hadise vardır: Bazı kavimlerin bazı asırlarda çoğalması muhitin şerâiti ile makûsen mütenasiptir. Dokuzuncu-onuncu asırda İskandinavya Normanlarının çoğalması, birçok kıtalarda fütuhât yapması; dördüncü asırdan itibaren Cermen ırkının tekessür ve inbisât kuvveti ve bütün asırlarda Türklerin çoğalmış ve yayılmış kuvveti şayan-ı hayrettir.

Bu hadise ilmî bir surette tamamıyla izah edilememiştir. Takribî nazariye olarak sert iklim[d]e ağır şerâit içinde zayıf fertlerin mütemâdiyen helâk olması vasıtasıyla ırkın sıhhi, hayati seviyesinin yükselmesi ve ağır şerâitle mücadele kuvvetinin inkişaf etmesi gösterilmiştir. Sağlam ve münkeşif hayat sahibi fertlerin kuvvetli ahfâd, dinî [diri] zürriyet doğurduğu ve bu gibi zürriyetin tekessür kuvvetinin yüksekliği ileri sürülmüştür.

Bu nazariyelerin ne derece karîn-i hakikat olduğuna dair bir fikir söylemek istemiyorum. Fakat Asya-yı Vustanın steplerindeki gayet ağır şerâite rağmen her asırda Türk ırkında müşahede olunan tekessür kuvveti şayan-ı hayrettir. Şerâitin adem-i müsaadesine rağmen son asırlarda düçar oldukları siyasi ve iktisadi felakatlere rağmen Türkler bugün Çin, Anglo-Sakson ve Ruslardan sonra nüfus nokta-i nazarından dördüncü ırktır. Dünyada asgari elli milyon Türk vardır. Birkaç ufak kabile istisna edilirse umumiyet itibariyle Türk ırkı nüfusça çoğalmak meylini ibraz etmektedir. Bu hal bu büyük ırka istikbal için gayet ümid-bahş bir haldir.

Aranızdan bugünkü dersimin mevzuu olan Asyanın coğrafi şerâitine ait malumatını tevsi etmek isteyenler için bu mevzua dair birkaç eser göstermeyi muvâfik buluyorum:

F. von Richthofen, *China [Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien]*, Vol. I: *l'Introduction [Einleitender Theil]*, Berlin 1877; Vol. II: *[Das] nördliche China*, [Berlin] 1882.

J. Bruhhe, *Géographie humaine*, Paris 1910.

E. Huntington, *Civilization and Climate*, New-Hawen 1915.

F. Ratzel, *Anthropogeographie*, Stuttgart 1909.

F. Ratzel, *Politische Geographie*, München 1903.

E. Semple, *Influences of Geographic Environment [On the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography]*, Londres et New York 1911.

Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, Paris.

Élisée Reclus, *Nouvelle Géographie universelle*, 1. L'Asie orientale, 2. L'Asie russe².

² [1 ve 2 sayıları kitabın ciltlerine değil, konuyla ilgili VI. ve VII. alt bölümlerine işaret etmektedir].

A. Voeïkov, *le Turkestan russe*, Paris 1914.

Vidal de la Blache, [*Principes*] de [*la*] *Géographie Humaine*, Paris [1922].

J. Klaproth, “Recherches sur la [grande] migration des peuples”, dans *Tableaux historiques de l’Asie*, Paris [1826], p.p. 233-289.

Girard de Rialle, *Mémoire sur l’Asie Centrale*, [Paris] 1875.

Bruckner, “Klimaschwankungen und Volker Wanderung”, dans *Almanach der Kaiserlichen Akad[emie der Wissenschaften]*, Wien 1912.

Alexander von Humboldt, *Asie Centrale*, tome II, page 1-43.

Alexander von Humboldt, *Kosmos*, tome I, p.p. 337-408.

C. Ritter, *Géographie générale comparée* (traduction Française, tome II, Paris 1886).

E. de Martonne, *Traité de Géographie physique*, Paris 1921.

Bu eserlerin bazıları eski olduklarına rağmen kıymet-i ilmiyelerini kaybetmemiş eserlerdir.

Muhitin, kavimlerin hayatına tesirine dair Richtofen’in eserinin birinci cildini, muhitin şerâit-i iklimiyesinin tebdilinin hicrete bâis olmasına dair Bruckner’in makalesini, coğrafi muhitin ırkların tarz-ı hayatına tesirine dair Ratzel’in ve Semple’in eserini, iklim ile medeniyet münasebetine dair Huntington’ın *Medeniyet ve İklim* nam eserini ayrıca tavsiye ederim.

Ruşça eserler göstermedim. Çünkü aranızda bu lisana vâkif olanlar pek nadirdir. Geçen derste bu sene tedaris edeceğim Türk Hukuk[u] Tarihi derslerinin müfredat programını okuyamadım. Bu seneki Türk Hukuku Tarihi derslerinin takribi müfredat programı³ şudur:

Türk Hukuku Tarihi [Müfredat Programı]

I. Medhal

- Türk hukuku varlığı.

- Türk hukukunu cem ve tedvinin lüzumu.

- Türk hukukunu tedvin için menbalar:

1. Çin, İran, Arap, Bizans ve Rus ve sair milletlerin sâlname ve tarihleri,

2. Türklerin milli âsâr ve vesâik-i tarihiyesi,

3. Türk harsının unsurlarını saklamış göçebe Türkler ve ecnebi bir medeniyetin tesirine maruz kalmamış gayrimüslim Türklerin hukukiyâtı.

4. İslam devrinde yazıldığına rağmen Türk hukuku telakkilerine münasebeti muhafaza etmiş Türk müelliflerinin yahut Türk hâkimlerinin eserleri.

³ [Buradaki metin Türk Hukuku Tarihi dersinin ilk müfredat programıdır. Sadri Maksudi, daha sonra programda kısmi değişiklikler yapmıştır. Krş. *Ankara Hukuk Mektebi Talebe Rehberi 1926-1927*, İstanbul, 1926, s. 74-79. Talebe Rehberi’ndeki müfredat programının tam metni, Prof. Dr. Ali Birinci’nin bu armağandaki “Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi’nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri” başlıklı yazısının sonunda, Ek 2’de verilmiştir].

- Türk hukuku Türk medeniyeti mahsulüdür.
- Türk medeniyeti.
- Türk medeniyetini vücûda getiren esbâb.
- Türk vatanlarının şerait-i coğrafyaviyesi.
- Göçebelik ve bunu doğuran avâmil.
- Pek eskiden göçebe olmayan Türklerin vücûduna dair âsâr ve vesâik.
- Göçebeliğin hukuki telakkiyâta tesiri.
- Şerait-i coğrafyevi [coğrafiyenin] ırkların seciyesine tesiri. Türk ırkının seciyevi sıfatları.

- Irkın seciyesinin hukuka tesiri.
- Türk medeniyet ve hukukunun eskiliği.
- Türk medeniyetinin tabîî, mutad bir surette inkişaf etmemesinin sebepleri.
- Türk ırkı ve Türk ırkına mensup kavimler ve bunlar arasındaki daimi münasebet.
- Bu münasebetlerin âdât, örf ve hukuk birliğine tesiri.
- Türk harsının en sabit unsuru dildir.
- Türk dili ve onun evsafı.
- Türk dilinde hukuka dair sözlerin eskiliği.

II. Kable'l-milat Birinci Türk Devleti: Hiung-Nu

Bu devletin idare teşkilatı ve hukuku.

Birinci Türk vâzı-ı kanunu.

Hiung-Nu devrinin hukuk-ı medeniyesine dair malumat ve onların tefsiri.

III. Ba'de'l-milat 552 senesinde teşekkül eden Türk devleti ve bunun tarihçesi

Bumin ve İstemi Han sülaleleri ve bu devrin medeniyet ve hukuku.

İstemi sülalesi devrinde Türklerin yüksek medeniyeti ve münkeşif bir hükûmet idareleri, beynelmilel münasebetleri, hukuk-ı düvele ait telakkileri.

IV. Yedinci asırda teşekkül eden Türk devleti

Büyük Kutlug: Devlet müessisi. Türklerde kahraman ve kahramanların teşriî kuvveti.

Kutlug ahfâdı devri ve bu devirden kalma medeni ve hukuki eserler.

- Orhon yazıları.
- Orhon yazılarında hukuki unsurlar.
- Bu devrin hukuku.

Hukuk-ı idare esasları:

- İl, buduk [budun], beyler, han, kabile.
- Türe (kanun), teşkilat-ı içtimaiye.

- Türklerin kanun mefhumu ve kanuniyet hissi. Kanun mefhumunda Türklerin kendi icadı olmasına dair tahminler ve bu devrin hukuk-ı medeniyesi.

V. Şimali Uygurlar

- Bunların devleti. Çinle münasebetleri.
- Türk totunları. Bu devrin hukukiyatı.

VI. Türkistan-ı Çinîde Türk Devletleri

Bu ülke Türklerinin medeniyetleri. Uygur yazısı ve lisanı. Turfan ve Karahoca Yazıları. Türklerde budizm ve hıristiyanlığın intişarı. Bu dinlerin Türk hukukuna tesiri.

VII. İslam intişarından evvel Türk medeniyet ve hukuku

- *Kutadgu Bilig*.
- Bu eser kable'l-İslam Türk telakkیات-ı hukukiyesinin numunesidir.
- *Kutadgu Bilig*in ehemmiyeti ve tahlili.
- *Kutadgu Bilig*e göre Türk devleti teşkilatı ve hukuku.
- *Kutadgu Bilig*de hukuki tabirler.
- Gayrimüslim Türklerin hukuki mefhum ve müesseseleri. Yakut, Çuvaş ve Altay Türklerinin hukuki telakkileri. Ve göçebe Türkler hukuku. Göçebe Türk medeniyetinin kable'l-İslam Türk medeniyetiyle münasebeti.

- Kırgız ve Kazakların hukuku. Âdât ve örfleri. Gayrimüslim Türklerin hukukiyâtı vasıtasıyla eski hukuk-ı medeniyemizi diriltmek yolu. Gayrimüslim ve göçebe Türk hukukiyâtını toplamak lüzumu ve bunun usulleri.

VIII. Türk Hukuku Tarihinin İkinci Hukuki Devri

- İslamiyetin zuhuru, İslamiyet ve Türkler
- İslamiyetin Türk medeniyet ve telakkiyât-ı hukukiyesine ve hukuk-ı medeniyesine tedricî tesirleri.
- Ve bi'l-aks Türk dehalarının İslam hukuk nazariyelerine tesiri. İslam hukuk-ı idare nazariyeleri. Fârâbi.

- İslam hukukunu tedvinde Türklerin iştiraki.

- Türklerin hukuk-ı idareye ait telakkilerinin İslam devrinde dahi saklanması.

IX. Büyük Selçukîlerin Zuhuru

- Bunların tarihî ehemmiyeti.
- Türk büyüklerinde devlet tesisi kuvveti. Teşriî kuvvet. Tuğrul, Alparslan, Melik Şah.
- Melik Şah, vâzı-ı kanun. *Siyasetname*. Nizamülmülk.
- Selçuk Devletinin teşkilatı, İslam hukukuyla Türk hukukunun imtizacı.

X. Harzemşahlar Devri

Hukuk-ı idarede İslam hukukunun galebesi. Bu devirde Türk hukuku dehalarının İslam hukukuna hizmeti.

XI. Cengiz Han Zuhuru, Moğol İstilâsı

- Bunun Türk hars ve Türk hukukuna tesiri. Cengiz devleti Türk devletidir.
- Moğol teşkilatı, eski Türk hukuki ve idarevi ananâtının ihyasıdır. Cengiz ahfâdı idaresindeki ülkelerde hukuki teşkilat: Çağatay Hanlığı, Altınordu Hanlığı (Kıpçak).
- Çağatay ve Kıpçak hanlıklarında İslam hukukuyla Türk-Moğol hukukunun mücadelesi.
- Altınordu devrinden kalan hukuki vesikalar.

XII. 14'üncü asırda Türkistanda yeni bir Türk devleti

- Bunun müessisi Timur ve bunun Türk tarihindeki rolü.
- Timur Devletinin teşkilatı. Timur'un bıraktığı hukuki eserler ve bu bâbda fikirler.
- *Tüzükât*, *Tüzükâtın* ihtiva ettiği hukuki telakki ve müesseseler.
- Timur ahfadı devri ve bu devirde Türk idari hukuku.
- Hindistanda tesis edilen Türk imparatorluğu. Bu devletin teşkilinde Türk hukukunun tesiri.
- Büyük Babur ve *Baburname*. Bu *Baburnamede* hukuki nazarlar.
- Hindistanda Türk hâkimi Ekber.
- Ekber'in hukuki teşkilatı, Türk hukuki dehasının mahsulüdür.
- *Ekbername*.

XIII. Buhara, Hive, Hokand, Kazan, Kırım, Hacı Tarhan, Sibir, Kazak hanlıkları devrinin bıraktığı vesâik-i hukukiye.

XIV. Bu devletlerde İslam hukukunun galebesi. Ve bu hukukun lâ-yetebeddel telakki-kisi. Bu Türk devletlerinde kavâid-i hayat ve hukukun lâ-yetebeddel telakki edilmesinin içtimai tetkiki ve bi'n-netice siyasi sukûtu intac etmesi⁴.

3. DERS

“Medhal, İrk Meselesi, Türk İrki, Türk İrkıyla Moğol İrkının Farkı, Türk İrkına Mensup Halklar”.

İrk Meselesi

Türk ırkına mensup muhtelif kavimlerin hukuki telakki ve müesseselerini tetkik ederek Türk hukukunu cem ve tedvin etmek vazifemizdir. Bununçün Türk ırkına mensup halkın hakkında velev icmâlen bir fikir edinmek zaruridir.

Türk ırkı tabirini istimal ettim. Efendiler! Türkün pek çok şeyleri inkâr olunduğu gibi

⁴ Türkiye Devleti teessüsünden sonraki Türk hukuku tarihi bu sene programına dahil değildir. Bu mevzu yalnız bir senelik program teşkil edecektir. Mektebin üçüncü senesinde tedrisi muvâfıktır zannındayım.

[İkinci dersin sonunda “ikinci dersin hitâmı”, üçüncü dersin başında ise “Türk Hukuku Tarihi” yazılıdır].

dünyada bir Türk ırkı mevcut olduğu dahi inkâr edilmiştir⁵.

Türk lisanı ile konuşan kavimler vardır. Fakat böyle bir ırk yoktur, diyenler olmuştur. Onun için Türk ırkı hakkında birkaç söz söylemeye ihtiyaç var zannındayım.

Evvelâ ırk nedir? Bu meseleyi tespite çalışalım.

Efendiler! Antropoloji ulemasının son fikirlerine göre, bugün dünyada ırk kelimesinin ilm-i hayvanatta müstamel mânasında tamamen saf bir ırk yoktur. Irklar tâ kable't-tarih devirlerden başlayarak bugüne kadar birbirine karışmıştır. Muhâceretler, ihtiyarî ve mecburi izdivaçlar, fütuhât ırkların birbirine karışmasında büyük rol oynamıştır. Hiçbir devirde, hiçbir ırk diğer ırklara temastan başka, büsbütün ayrı bir hayatla yaşamamıştır.

Irkların müteakabil tesirlere maruz kalması pek eskidir. Onun içindir ki bütün ırklarda ırkın ekseriyetinin numunevi evsâfını haiz olmayan fertlere tesadüf olunur. Fakat ırkların gayet birbirine karışmış olmasına rağmen dünyada birçok tabîî alâim ve ahlâki sıfatlar cihetinden birbirinden farklı insan zümreleri mevcuttur. İnsan zümresi içinde diğer bir zümreye mensup fertlerin vücûdu, ayrı zümrelerin vücûdunu ihlal etmez. Zümreler efrâdının ekseriyeti aynı alâim-i mümeyyize[yi], aynı temâyülleri, aynı secâyâ-yı ruhiyeyi ibraz eden şahıslardan mürekkeptir. Yeryüzünde tamamıyla antropolojik yahut zoolojik mânada saf ırk yoktur. Fakat her asırda birçok alâim-i maddiye ve ruhiye vasıtasıyla diğer zümrelerden ayrılan insan zümresi mânasıyla ırk mevcuttur. Saf ırk (*race*) yoksa da insan zümreleri (*groupes humains*) mevcuttur.

Eskiden antropoloji uleması ırkları dörde, sonra beşe taksim etmişlerdi. En meşhur ve uzun müddet muteber olan taksim dörtlü taksimdir.

Bu taksim[in] esasını İngiliz Bradley vaz etmişti. Bu taksime esas, insanların derilerinin rengi olmuştur. Ve dört kısım da bunlardır:

1. Beyaz ırk (Avrupalılar)
2. Sarı ırk (Asyalılar)
3. Siyah ırk (Afrikalılar)
4. Kırmızı ırk (Amerikalılar)

Sonra meşhur Fransız antropologu Geoffroy Saint-Hilaire başka bir şekilde dörtlü bir taksim ileri sürmüştü:

1. Kafkasya ırkı (Beyaz ırk)
2. Moğol ırkı (Sarı ırk)
3. Habeş ırkı (Siyah ırk)
4. Hottentot

Alman Blumenbach beşli bir taksim ileri sürdü: Beyaz ırk, Moğol ırkı, Habeşî ırk, Amerika ırkı, Malay ırkı.

⁵ Leon Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie*; Ratzel, *Völkerkunde*, vol. II, 526 et seq.

Bu taksimlerin hepsinde esas, insanların derilerinin rengi idi. Bütün bu taksimlerin hiçbiri muasır antropologları kanaatlendirmiyor. İnsan zümrelerini tasnif için çoktan beri bir ilmî ve fennî esas aranılmaktadır. Tasnif için birçok alamât (esas) ileri sürülmüştür. Birinci taksim taraftarları insanın ciltlerinin rengini esas olarak ileri sürmüşlerdi. Başkaları saçların eşkâlini ileri sürdü (mesela Heikel). Muasır antropologlar, bir alakayı esas-ı taksim olarak almaktan vazgeçerek bütün insanları zümrelere taksim için aynı zamanda birtakım esas ve alametleri nazar-ı itibara almak usulünü kabul ettiler. Fakat bu alâim içinde kafatası (*crane*) en büyük mîzân addolunmaktadır. Bu kafatası farkına birtakım diğer alâim-i tabiiye (*Signes Stomatologiques*) ilave ederek bugün insan ırkları dörde, beşe değil otuz yakın zümrelere bölünmüştür. Bu zümreler eski antropolojik mânasıyla büsbütün ırk teşkil etmiyorsa da bu zümrelere ırk ıstılahı tatbik olunmaktadır. Meşhur Fransız ilm-i beşer ulemasından Deniker benî-beşer nevlerini tasnif için aynı zamanda birkaç esas kabul ve tatbik ediyor. Bu insanlara göre tasnif ederek Deniker 29 zümre-i beşeriye tespit ediyor⁶. Bu yirmi dokuz insan zümreleri arasında biri Türk zümresidir, Türk ırkıdır.

Türk İrki

Diyebiliriz ki bütün dünyada ayrı, başka ırklardan mümtâz bir Türk ırkının mevcudiyeti fennen tasdik olunmuştur.

Vehle-i ûlâda bu bir ehemmiyetsiz hadise gibi telakki olunabilir. Halbuki bu Türk ırkı için çok mühimdir. Bugünkü mütemeddin beşeriyetin hayatında fen, ilim ve ilmin mevkii gittikçe yükselmektedir. İlim ve fen hayat-ı beşeriyede en büyük âmil olmak üzeredir. Harb-i Umumiden sonra Pariste sulh konferansı etrafına toplanmış milletlerin hepsi gelip iddialarını ırka, lisana ve tarihe müstenit ilmî esasta tesis etmek istediler. Tabîî bu taleplerin her biri ilmî, fennî esaslara müstenit değildi. Hatta büsbütün ilmî hakikatlerin münasebeti olmayan pek çok talepler de ileri sürülmüştür. Son Paris Sulh Konferansının milletlerin mukadderâtına dair kararlar yaptığı zaman ırk, lisan ve tarih esaslarını bir dereceye kadar nazar-ı itibara aldığı şüphesizdir.

Bundan ancak hıristiyan olmayan milletler müstesna tutuldu. Padişahlar arzusunda göre Avrupayı taksim eden Viyana Kongresiyle, milletlerin taleplerine tevffikan Avusturyayı parçalayan Paris Konferansı arasında ne kadar büyük fark olduğunu size muhterem hukuk-ı düvel müderrisi Cemil Bey daha büyük salâhiyetle anlatacaktır. Ben bu meseleye zeylen temas ettim. Demek istediğim şudur: Türk ırkına mensup halkların birçok ecnebi ırk efrâdıyla karışmış olmasına rağmen insan zümreleri arasında Türk zümresi kendine mahsus alâim vasıtasıyla başka zümrelerden ayrı bir zümre, ayrı bir ırk teşkil ettiği bugün fennen tasdik edilmiştir. Ve bu ilmî tasdik Türk ırkı için mühimdir. Bundan sonra hiçbir kimse Türk ırkı yoktur diyemez. Çünkü ya dünyada hiçbir ırk yoktur, o takdirde İslam [İslav] ırkı, Jermen ırkı dahi yoktur. Yahut (ırk kelimesini zümre-i beşeriye/*groupes humains* mânasında kullanıyoruz) o halde büyük ırk[lar]ın arasında bir Türk ırkı dahi mevcuttur. Türk

⁶ J. Deniker, *Les races et les peuples de la terre*.

ırkına varlığı, ilm-i beşer ulemasını benî-beşer zümreleri arasında ayrı bir mevki vermeye mecbur etmiştir. Bugün Türk ırkının (zümresinin) alâim-i tabiiyesi dahi tespit olunmuştur.

Türk ırkının bütün efrâdının bu alâime tevâfuk etmesi şart değildir. Bu bir umumi mikyâstır. Muhtelif kıtalarda Türkler muhtelif ırkların tesirlerine maruz kalmıştır. Buna rağmen Türk ırkının evsâf-ı mümeyyizesi tayin olunamayacak bir hale gelmemiştir. Türklerin ilm-i beşer nokta-i nazarından alâim-i fârikası:

1. Cilt beyaz, 2. Boy orta, 3. Kafa kısa (brachycephel), kafa mikyâsı 82-86, 4. Saç siyah, 5. Göz siyah, 6. Burun doğru (basık değil), 7. Göğüs orta, 8. Yüz uzunca (oval), 9. Elmacıkları çıkık, 10. Dudak kalın, 11. Boyun kısa, 12. Sakal bıyık Moğola nisbeten koyu⁷.

İrk meselesine dair edebiyat vâsidir. Ben ancak mühim eserlerden birkaçını göstermekle iktifa edeceğim:

A. Quatrefages, *Introduction à l'Etude des Races Humaines*, Paris 1887.

P. Topinard, *Éléments D'anthropologie Générale*, Paris 1885.

J. Deniker, *Le races et les peuples de la terre*, Paris 1900.

F. Ratzel, *Völkerkunde*.

Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris 1884.

Türk İrkıyla Moğol İrkının Farkı

Türk ırkından bahsederken mühim bir meseleye temas etmeye lüzum görüyorum. Bu da Türk ırkıyla Moğol ırkının münasebetidir.

Efendiler! Türk ırkı, Moğol diğer tabirle Tatar ırkından büsbütün ayrı bir ırktır. Bu ayrılık her cihettendir.

Evvelâ antropoloji cihetinden Türklerin alameti ile Moğol ırkının alâimi arasında büyük bir fark vardır. Türkün cildi beyazdır, Moğolların sarıcadır. Türkün boyu ortadır, Moğolun kısadır. Türkün burnu çıkıktır, Moğolun yassıdır. Türkün gözü doğrudur (hattî), Moğolun hafifçe eğridir. Türk Moğoldan lisan cihetinden dahi büsbütün ayrılır. Türk lisanı Moğol lisanından; Rus lisanından, Fransız lisanından ayrıldığı kadar ayrılır. Türk Moğoldan tarih cihetiyle dahi ayrıdır. Moğol ırkı Cengiz sayesinde dünya sahnesine çıktığı zaman Türkler birkaç piyesi parlak surette oynamışlardı. Moğol din cihetinden dahi ayrıdır. Moğol halkı budisttir. Türk kavimlerinden budist olan âdeta yoktur⁸.

Moğol Türkten bugün vatan cihetinden de ayrıdır. Moğollar Moğolistan'da oturur, Türkler ise bütün dünyaya yayılmıştır. O halde Türklere Moğol ırkı, Moğol ve Türklere kardeş demek fikir ve nazariyeleri nereden çıkıyor? Buna şimdilik kısa cevap vermekle iktifa edeceğim. Türk ırkının üzerine Moğol tahakkümü devrindeki hukuki teşkilata geldiğimiz zaman bunun hakkında daha ziyade tafsilat vermeye çalışacağım.

⁷ J. Deniker, *Les races et les peuples de la terre*, page 439.

⁸ Mongolyada yüz bin kadar Uranhay [Tuva] Türkleri budisttir.

Efendiler! On üçüncü asrın ibtidâsına kadar, geçen derste hududunu gösterdiğimiz eski Türk vatanlarının hepsinde ekseriyet itibarıyla ahali Türklerden ibaret idi. Mongolya'nın şarki kısmında eskiden Türk ırkına mensup olmayan bir halk yaşamakta idi. Bu halk pek eski devirlerden beri Türklere tâbi olarak yaşamıştı. Türk medeniyetine daima maruz idi. 13'üncü asrın ibtidâsında bu halk içinde Timuçin namında askerî ve idari bir deha zuhur etti. Timuçin dehası ve ahvâlin müsaadesi sayesinde 60 yaşlarına geldiği zaman âdeta bütün Türk ırkına mensup halkların hükümdarı oldu. Cengiz ismini aldı. Cengiz'le beraber o vakte kadar hiçbir türlü tarihî rol oynamamış Moğol halkı dahi yükseldi. Moğol eşrâfı Türk ülkelerinde hâkim zümre oldu. Cengizlerin evladı muhtelif Türk ülkelerinde muhtelif sülaleler teşkil ettiler. Moğol halkının diğer ismi Tatar idi. Tatar sülaleleri hâkim olan Türk ülkelerindeki Türk halklarına dahi ecnebi milletler tarafından Tatar ismi verildi. Bu hanlıklara Tatar hanlıkları denildi. Filhakika bu Tatar hanlıklarında hükümdar, zâdegân ve pek mahdut Tataristandan gelme Moğol-Tatar askerinden başka Tatar yoktu. Bu Tatar ismi verdikleri ülkelerdeki Türklerin lisanı eskiden nasıl Türkçe ise Cengiz hafidlerinin hakimiyeti devrinde dahi Türkçe kalmıştır. Bugüne kadar Türkçedir. Cengiz ahfâdı kendileri de hem Türkistanda hem Altınordu-Kıpçakta pek çabuk Türkleşmişlerdi. Mesela bugünkü Kazan ve Hacı Tarhan ve Kırım Türklerinin devleti olan Altınordu hanlarından Cengiz'in hafidi Batuhan bir Moğol hanı idi ise de onun biraderi Kıpçak Devletinin üçüncü hanı Berke Han tamamıyla bir Türk hükümdarı olmuştu. Bu han Moğol akidelerini bırakıp İslamiyeti kabul etmişti. Bugünkü Şarki ve Cenubi Rusyada yaşayan Türkler bu ülkede Moğol istilasından evvel yaşayan Kıpçak, Bulgar Türklerinin ahfâdıdır. Bunlar Moğol istilasından evvel nasıl Türkler ise bugün dahi Türktürler. Fakat Tatar hanlarının uzun müddet bu zümre Türklere hâkim olması bu Türklerde Tatar ismini tamîm etmiştir. Hâkim sülale ismi mahkum Türklere teşmil edilmiştir. Bugün bu Türkler, Ruslara tâbi olmasından [olmakla] irken ve neslen Rus olmadıkları gibi 13-14'üncü asırlarda Moğol sülalesine tâbi olmakla onlar ne Moğol ve ne de Tatar oldular. Meselenin hulâsası budur. Azerbaycan ve Türkistanda dahi hal bu şekildedir. Bu ülkeler dahi eskiden Türklerle meskun idi.

Bunların hayatında Tatar sülalesinin tahakkümü bir "epizod"dan ibarettir⁹.

Türk ırkına Mensup Halklar

Türk ırkına mensup kavimler hangileridir? Hiç mübalağasız diyebiliriz ki Türk ırkı dünyanın en yayılmış bir ırkıdır. Çinden Tuna nehri sevâhiline, Buz denizinden Sarı nehre kadar, Sibiryadan İsfahana kadar bu ırkın mümessillerini görüyoruz. Sekenesinin ekseriyet-i azîmesi Türk olan Asya-yı Vusta, Küçük Asyadan ve Kırgız steplerinden başka, Şarki Avrupada (İdil Havzasında), Kırırmda, Kafkasyada, İran ülkesinde, Afganda, Irakta ve Balkan memleketlerinde dahi kitle halinde yaşayan Türk halkları vardır. Türk ırkına mensup halkın oturduğu yer itibarıyla beş kısma taksim mümkündür:

⁹ J. Klaproth, *Tablaeux historiques de l'Asie*; [J. Klaproth], *Asia Polyglatta*; A. Rémusat, *Resherches sur les langues etc.*, Paris 1820; von Erdmann, *Temudschin der Unerschütterliche*, Leipzig 1862; Németh, "Die türkisch-mongolische Hypothese", *Zeitschrift der [Deutschen Morgenländischen Gesellschaft]*, LXVI, 1912.

1. Şarki Asya Türkleri.
2. Şimali Asya Türkleri.
3. Asya-yı Vusta (Türkistan) Türkleri.
4. Yakın Asya Türkleri.
5. Şarki Avrupa Türkleri.

Şarki Asya Türkleri¹⁰

I. Çinin tam ortasında Tibete yakın vilayetlerinde Yigur [Yugur] Türkleri yaşamaktadır. Bunların adedi bugün mahduttur.

II. Çinî Türkistanda Kaşgarlık isminde malum Türkler oturuyor. Türkistan-ı Çinîde Türklerin adedini tayin etmek mümkün değildir. Çinde hiçbir zaman ilmî bir surette tahrir-i nüfus icra edilmemiştir. Herhalde birçok işaretlerden Türklerin mikdarı asgari olarak beş altı milyondan eksik değildir. Bunların adetleri eksilmekte değil bilakis artmaktadır.

III. Tien-Şan cenubundaki Türklerden başka Tien-Şan şimâlinde Zungaryada dahi Türkler vardır. Bu Türkler Tarança ismiyle malumdurlar.

Tarançaların büyük bir kısmı İli nehri sahilinde ve bu nehrin Rusya hududu içindeki kısmında yaşamaktadırlar.

Çindeki Tarançaların adedini tayin mümkün değildir. Rusyaya tâbi Tarançaların adedi, Rusyada 1897 senesinde icra edilen tahrir-i nüfus neticesinde anlaşıldığına göre yetmiş bin kadar idi. Bugün Rus tebeasındaki Tarançaların adedi yüz bin kadar tahmin olunmaktadır. Çindeki Tarançaların Rusyadakinden daha ziyade bir ekseriyete malik olduklarından bütün Tarança halkının adedini iki yüz otuz, iki yüz kırk bin kadar tahmin edersek hakikatten çok uzak olmaz zannındayım. Çinî Türkistan Türkleri ve Tarançalar tâ altıncı asırda yüksek bir medeniyete erişmiş Uygur Türkleri namıyla malum Türklerin ahfâdıdır.

Çinî Türkistan Türkleri hepsi müslümandır. Bunların halk lisanı safi Türkçedir. Yazma edebiyatları dahi vardır¹¹.

IV. Çindeki Türklerle ait bahse hitâm vermeden evvel Mongolyada yaşayan bugün adetleri azalmış Uranhay [Tuva] Türklerini zikretmeliyim.

Bu Türkler kendilerine Tuba ismini veriyorlar. Meşhur Türkolog Radloff bunların Yakut Türklerine karâbetini ileri sürmüştür. Bunların adedi yüz bin ile yüz elli bin arasında tahmin olunuyor.

Şimali Asya Türkleri

V. Şimali Asya Türklerinin en şimalde yaşayanları Yakut halkıdır. Yakut ismi bu halka başka halklar tarafından verilmiş bir isimdir. Yakutlar kendilerine Sakalar ismini veriyorlar. Bu Türkler[in], Türk ırkının büyük kitlesinden tâ kable't-tarih bir devirde ayrılmış olduk-

¹⁰ ["Şarki Asya Türklerinden başlayalım" ifadesini bu şekilde başlık haline getirdik].

¹¹ R. B. Shaw, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan [Kâshgar and Yarkand]*.

ları tahmin olunuyor. Yakutların Asyada Türkler tarafından tesis edilen büyük devletlerin hiçbirine dahil olmadığı zannolunmaktadır. Herhalde Yakutlar malum büyük dinlerden hiçbirine maruz olmamış Türklerdir. Büyük Türk kitesinden ayrıldıklarından binlerce sene geçtiğine rağmen bu kardeşlerimiz Türkçe lisanlarını saklamışlardır. Lisanları oldukça müterakkidir. Ve Türk lisanının tarih-i inkişafı nokta-i nazarından fevkalâde mühimdir. Bu Türk lehçesi bütün Şarki Sibiryada umumi ticaret lisanıdır. Yakutların oturdukları yer, Lena nehrinin aşağı mecrasından Buz denizine kadar imtidâd ediyor.

Yakutların adedi 1897 senesi tahrir-i nüfusuna göre 337.000 tahmin olunuyordu. Bugün şüphesiz 400.000'e bâliğ olmuştur. Yakutlar bugün Rusya dahilinde muhtariyetli bir cumhuriyet teşkil ediyorlar. Bu kadar iki bin senelik anelerini saklamışlardır. Dinleri Şamanizm ismi verilen eski Türk dini olduğu tahmin olunan dindir.

Yakutların lisan, örf, âdât ve hukukiyâtlarına dair Rus ve Alman lisanında birkaç eser ve pek çok makaleler yazılmıştır¹².

VI. Cenubi Sibiryâ ve Altay Türkleri: Cenubi Sibiryâ ve Altay dağlarında bugün adetleri azalmakta olan birçok Türk kabileleri mevcuttur. Bütün bu kabilelerden ayrı ayrı bahsetmenin imkanı yoktur. Bu kabilelerin ekserisi eski Türk örf ve âdâtına göre hukuki telakkilerini ve itikadât-ı diniyesini saklamıştır. Çar zamanında Rus misyonerleri bunlar arasında Ortodoks mezhebini neşr için çok çalıştılar. Bir kısmını hıristiyan addettirmeye de muvaffak oldular. Altay Türkleri sekizinci asırdan itibaren Türk ırkının ekserisinde müşahede olunan İslamlaşmak hareketini takip edemediler. Cenubi ve Sibiryâ Türklerinin bir kısmı İslamiyeti kabul etti ise de bu, son asırların semeresidir. Bunların ekserisi ne müslümandır, ne de hıristiyandır. Bunlar Şamanizm ismiyle malum eski Türk ananât-ı diniyesini hâlâ saklamaktadırlar.

Şamanizm[in] kable'l-İslam Türklerin dini olduğu tahmin olunmaktadır. Bu dinin akideleri neden ibaret olduğunu izah etmek bu dersin mevzuu değildir. 1897 senesinde Rusyada yapılan tahrir-i nüfus neticesine göre Altayda 210.000 kadar Türk mevcuttur. Cenubi Sibiryâ ve Altay Türklerinin lisanı saf olarak saklanmıştır. Bu Türkler Arap ve Farişî lisanlarının tesirinden masun kalmıştır. Altay lehçeleri kable'l-İslam devlet teşkil eden Orhon Türklerinin lisanlarına sarfı ve nahvi cihetinden en yakın bir lehçedir. Altay Türklerinin lisan ve edebiyatı tarih ve bilhassa lisanımız tarihi nokta-i nazarından şayan-ı

¹² W. Radloff, "Die Jakutische Sprache", *Petersburg Ulûm Akademisi Mecmuası*, 1907; O. Bohtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, (Almanca); D. S. Jochelson - Brodsky, "Morphologie du corps de la femme chez les peuples de nord-est de la Sibérie", (Rusça), *Moskova Antropoloji Mecmuası*, 1907; M. İrestenski, *Les Jakoutes*, (Rusça), St. Petersburg, 1887; V. Adrianoff, "Voyage dans les régions de Kuznetsk", *Bulletin de la Société Impériale de géographie de Saint-Petersbourg*, XVII, 1881; M. A. Castrén, *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen: nebst Wörterverzeichnissen aus den Tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*, St. Peterburg 1857; W. Radloff, *Aus Siberien*; W. Radloff, *Proben der Volksliteratur*, tome II; V. F. Trochanski, *Évolution de la Langues les Iakoutes*, Kézue 1852 (Rusça); N. A. Kostroff, "Coutumes juridiques des Iakoutes", *Rusya Coğrafya Mecmuası*, 1878; E. Pekarski, *Dictionnaire [de langue] Iakoute*, St. Petersburg 1899; R. Maak, *Le district de Viliouï de la région de Iakoutsk* (Rusça).

tetkiktir. Bunların şifahi edebiyatlarının bir kısmı toplanmıştır. Maatteessüf toplanmamış kısmı daha zengindir. Altay Türkleri lisanında müstamel bütün kelimeleri toplayarak bir lügat yapmak ve bu lisandaki bütün halk edebiyatı mahsullerini cem etmek pek müstacel bir Türkçülük işidir. Müstacel diyorum, çünkü Altay Türkleri gittikçe azalmaktadır. Bunların inkırazını mücib olan iktisadi ve sair esbâba bir de rakıya düşkünlük ve müdhiş hastalıkları ilave etmelidir. Bu Türklerin istikbali yoktur. Türk ırkı tarihinde hüzn-engiz bir hadise müşahede ediyoruz. Türk medeniyetinin beşiği, en eski Türk vatanı olan Altayda, Türk menbaında Türklük tükenmek üzere. Bir-bir buçuk asır sonra Altay dağlarında Türk şarkıları işitilmeyecektir. Altay Türklerinin örf ve âdât ve dinî telakkilerine dair Rus lisanında birkaç eser yazılmıştır.

Garbi Asya-yı Vusta Türkleri (Asya-yı Vusta'nın Rusya'ya Tâbi Kısımında Yaşayan Türkler)

Asya-yı Vustanın Türkistan ve Kırgız stepleri isminde malum kısmında yaşayan Türk halklarının nüfus itibarıyla mühim olanları şunlardır: Kara Kırgız, Özbek, Kazak, Türkmen, Kara Kalpak.

VIII. Kara Kırgız halkı Türk kabileleri arasında en eski bir kabiledir. Bu halk bundan on üç asır mukaddem Çinlilere Kırgız ismiyle malum idi. Bunların işgal ettikleri arazi gayet büyük bir saha teşkil ediyor. Kara Kırgızlar Isık Göl civarından Pamir dağlarına kadar Çinî Türkistandan Garbî Türkistanda Fergana vilayetine kadar yayılmıştır. Bu hudut içinde Kara Kırgızlar mühim bir unsur teşkil ediyor.

On üçüncü asra kadar Kırgız halkı Yenisey havalisinde oturuyordu. Onların cenuba inmesi on üçüncü asırdan sonra vâki olduğu tahmin olunuyor.

Kara Kırgızların büyük bir kısmı göçebedir. Yüzde otuz ikisi ekincidir. Ziraatla taayyüş ederler. Bunlar çiftliklerini sulamak için sun'î surette arklar yaparlar. Ark yollarını yapmak ve saklamak hususunda Kara Kırgız halkı büyük bir maharet ibraz ediyor. Kara Kırgız lehçesi gayet saf ve gayet zengin bir Türk lehçesidir. Şifahi halk edebiyatları gayet zengindir. Maatteessüf tamamıyla toplanmamıştır. Bu Türklerde şiirle söylenen halk türküleri vardır.

Muhtelif halk şairleri tarafından muhtelif şekilde nakledilen bu hikâyelerin ekserisinde kahraman Manas olduğu için bunların hepsine Manas ismi verilmiştir. Manas hikâyeleri toplanırsa mükemmel bir Türk destanı teşkil edilebileceği ihtimali birinci defa olarak meşhur Türkolog Radloff tarafından söylenmiştir. Radloff kendisi bu Manaslardan bir kısmını toplamıştır¹³.

Kara Kırgızların nüfus miktarını mevsûk bir surette göstermek imkanı yoktur. Çünkü Tarançalar gibi bunların dahi bir kısmı Çin memleketi dahilinde yaşıyor. Rus menbalarından alınan son malumata göre Kara Kırgızların adedi Rusya dahilinde 557.000 kadarmış¹⁴. Ben

¹³ W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der Nördlichen Türkischen Stämme*, tome V.

¹⁴ *Pravda Vostako*.

bu adedin hakiki olmadığına kaniim. Bu noksan görünmenin sebebi de Rus ihsâiyâtçılarının adem-i itinası olmayıp Türklerin kendilerinin kabahatidir. Bi't-tecrübe biliyorum, Rusyaya tâbi Türkler vergi meselelerinden dolayı daima adetlerini eksik göstermeye mübâdildirler [meyyaldirler]. Kara Kırgız halkının Çine tâbi kalanları, Rusya'ya tâbi olanlardan eksik olmadığı muhakkaktır. Bütün Kara Kırgız kardeşlerimizin adedini bir milyondan ziyade hesap edersek hata etmiş olmayacağımıza kaniim.

Bugün Kara Kırgız halkının Rusyaya tâbi kısmı Rusya Büyük Sovyet Cumhuriyeti içinde ayrı, muhtariyetli bir cumhuriyet teşkil ediyor. Makarr-ı hükûmetleri Yedisu, Isık Göl ile Balkaş arası Bişbek [Bişkek] şehridir. Kara Kırgız halkı sağlam bir halktır. Bütün Türk kavimleri arasında en eskiden beri aynı ismi saklamış, aynı usul-i hayatla yaşamış, başka Türklerle az karışmış bir zümre olduğundan bu halk içinde Türklerin kable'l-İslam devirlerden kalma ananeleri iyi saklanmıştır.

Kalbinde Türklük ateşi yanan gençlerimizden bazıları bu taraflara seyahat yaparsa ırkımızın atık ananelerine dair pek çok kıymetli malumat getireceği şüphesizdir. Fakat gitmeden evvel tarih ve lisaniyata dair tetkiklere de, makbul ilmî usullere âşinâ olmak lâzımdır. Bilhassa Kara Kırgızların hukuki, içtimai telakkilerini tamamıyla tespit çok istenilen bir iştir. Kara Kırgızlara dair Alman ve Rus âlimleri tarafından pek çok eser yazılmıştır. Biz bunlardan ancak meşhurlarını gösterebileceğiz¹⁵.

IX. Özbekler: Asya-yı Vustada Garbi Türkistan ismiyle maruf kıtada yaşayan Türk halkları arasında Özbek halkı mühim bir mevki işgal ediyor. Türkistan'ın en münbit yerlerinde oturan Özbekler eskiden Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarında en mühim unsuru teşkil ediyorlardı. Özbek vilayetlerindeki şehir halkına Ruslar ve onları takliden Avrupa yazıcıları Sart tesmiye ediyorlar. Sartları Özbekten ayrı bir halk gibi telakki ediyorlar. Sart Özbekten ayrı bir halk değildir. Sart şehirlerde ikamet eden Özbektir. Fakat şehir halkı gayr-ı Türk unsurla çok karışmış olduğundan bazı Sartların siması Özbekler derecesinde Türklük alâimi ibraz etmiyor. Sart eski Türkçede tüccar kelimesi yerinde kullanılmış bir tabirdir. Özbekler âdeta hepsi köylerde, kışlaklarda ikamet ediyor. Ekincilik, bahçecilikle yaşıyorlar. Özbeklerin adedi Harb-i Umumiden evvel altı milyon kadar tahmin olunuyordu. Son Sovyet hükûmeti istatistiklerine göre¹⁶ eski Buhara ve Hive hanlıkları devrilip onlar yerine teessüs eden Özbek Cumhuriyetinde 3.726.326 nüfus vardır. Eğer bu istatistik doğru ise Harb-i Umumiden sonra gelen ihtilal senelerinde birçok esbâbdan dolayı Özbek Türklerinin adedi dehşetli surette eksilmiş olacak. Fakat bu istatistik malumatı[nın] da hatalı olduğu tahmin ediliyor. Herhalde ihtilal ve ondan sonra gelen açlıklar ve karışıklıklarda pek çok Türk helâk olmuştur. Özbek Cumhuriyeti takriben dört milyon nüfuslu bir Türk cumhuriyetidir.

¹⁵ I.I. Kraft, *Les temps passés des Kirghiz*, 1900 [*İz Kirgizskoi starinyo*, Orenburg, 1900]; W. Schott, *Über die ächten Kirgisen*, Berlin 1865; W. Radloff, *Aus Siberien*; H. Vambéry, *Das Turkenvolk*; M. Iastreboff?, "Les Caamans", *Kirghiz Journal?*, *Moskoitain?* [Moskova?], 1851; A. G. Zrgraysquii?, "Kara Kirghiz", *Journal nouvelles de Turkestan*, 1877.

¹⁶ *Pravda Vostoka* NI, NN 41-5.

Meşhur Buhara, Semerkant ve Taşkent, Hokand şehirleri bu cumhuriyet dahilindedir. Arazisinin münbitliği, halkının âdeta hepsinin mukîm (oturak) olması, nüfuslarının çokluğu nazar-ı itibara al[ın]arak Özbek Türklerinin istikbalde mütemeddin bir Türk zümresi olabileceklerini ümit etmek mümkündür. Semerkant, Buhara tarihte birkaç defa irfan ve medeniyet merkezi olmuştu. Eğer azmederlerse Özbekler zamanımızda dahi mütemeddin bir Türk zümresi olabileceklerdir zannındayım. Özbek ülkesi Türklerinin pek eskiden zengin edebiyatları vardır. Türklük dünyasının en büyük edebî dehalarından Emir Ali Şir Nevai, Babur bugün Özbekistan ismini almış Türk ülkesinde terbiye almış Türklerdir. Özbeklerin halk edebiyatı âdeta toplanmamıştır¹⁷.

X. Türkmenler: Türkmenlerin bir kısmı göçebedir. Bahr-i Hazarın şarkında yaşıyorlar. Türkmen yerleri dahi pek eskiden Türk yurdu idi. Kurûn-ı vustada Arapların Guz dedikleri Türkler, Türkmenlerin eslâfidir. Anadolu Türklerinin bir kısmının ecdâdı dahi Türkmen Türkleri oturan yerlerden göçüp gelmiştir.

Türkmenlerin büyük bir kısmı Rusyaya tâbidir. Fakat Rusya Türkmenlerinden başka İran ve Afganistanda dahi Türkmenler vardır. Üç memleketteki Türkmenlerin adedi bir milyondan eksik olmasa gerekir. Rusyadaki Türkmenlerin adedi 600.000 kadar tahmin olunuyor. Türkmenlerin %52 kadarı ziraatla yaşıyor. Türkmenler Türkistandaki diğer Türkler gibi tarlalarını sunî arklar vasıtasıyla suluyorlar. Türkmen lehçesi Küçük Asya lehçesine pek yakındır. Daha doğrusu Çağatay (Özbek) lehçesi ile Türkiye lehçesi arasında mutavassıt bir lehçedir. Türkmen lehçesinde Özbek lehçesi şeklinde başlayıp Türkiye lehçesine muvâfık nihayetlenen cümlelere tesadüf olunur. Bu lehçede söz hazinesi dahi bu şekildedir. Türkmenlerin halk edebiyatı tamamıyla toplanmamıştır. Yazma edebiyatına gelince; geçen asırda Türkmenler kuvvetli bir şair dünyaya çıkardılar: Mahdum Kulu. Bu şairin şiirlerinde hakiki bir Türk ilhamı hiss olunuyor. Maatteessüf Arabi ve Farisi kelimeler çok istimal edildiğinden halk lisanından uzaklaşıyor. Türkmenler de Rusyada Büyük Federatif Sovyet Cumhuriyeti dahilinde mümtaz bir cumhuriyet teşkil ediyorlar. İdare merkezleri Aşkabad şehridir. Türkmenler hakkında muhtelif lisanda birçok makale ve kitap yazılmıştır¹⁸. Örf ve âdetleri tarif edilmiştir.

XI. Kara Kalpak: Türkistanda ekseriyeti ziraatla yaşayan Türk halkları meyânında Kara Kalpak halkı dahi zikredilmelidir. Bu halk Kara Kırgız, Özbek ve Türkmen halkı gibi çok nüfuslu halk değilse de birçok cihetten şayan-ı alaka bir Türk zümresidir. Kara Kalpaklar eskiden bugünkü Cenubi Rusyada uzun müddet hâkim olmuş Becenek (Pétchéneques)

¹⁷ Özbekler hakkında edebiyat pek zengindir. Kuropatkin, *Özbekler* (Rusça); *Rus Türkistanı*, Moskova 1872; A. P. Horuşkin, *Asya-yı Vusta Halkları* (Rusça); *Türkistan Kıtasının Senelik Mecmuası*, 1884, cilt III, sahife 303-330; V. P. Nalinçin, *Histoire du Khanat de Khokand* (Rusça) [Kratkaia istoriia Kokandskago khanstva], Kazan 1886; Naubeup?, *Histoire et Rochara?*, London, 1873; [Vambéry], *Travels and adventures in Central Asia*, London 1864.

¹⁸ Iyenquo? Se poys? Trans-Caspian, Moscou, 1902 (Rusça); A. Kuropatkin, *Turkmeniya i Turkmeny*, Collection-Essai militaires, 1879, vol. I-IX; H. Vambéry, *Das Turkenvolk* (Almanca).

bakayası olduğu tahmin olunuyor. Kara Kalpak halkı Amu Deryanın (Ceyhun) Aral gölüne mansab olduğu yerde hâsıl olan münbit deltada oturuyorlar. Bugünkü Sovyet hükûmetinin tahminine göre Kara Kalpak Cumhuriyetinde 273.684 kadar nüfus vardır. Bundan %27 kadarı Kazak imiş. Kara Kalpakların halk edebiyatı âdeta toplanmamıştır. Bu halk bugün Rusyanın dahilinde mümtaz bir Türk cumhuriyeti teşkil ediyorlar. Bu Türklerin hukukî âdât ve telakkilerine dair tetkikât yapılmamıştır¹⁹. Ale'l-umum Kara Kalpaklar tarih ve hayatları en az tetkik edilmiş bir Türk zümresidir.

XII. Kazak Halkı: Asya-yı Vustanın şimal-i şarkisindeki steplerde yaşayan Kazak ismindeki Türkleri Avrupa-yı Rusyanın cenub-ı şarkisinde mukîm Rus halkına mensup Cosaques halkıyla iltibas ettiril[me]melidir. Rusların bu sözü, Türklerin Kazak kelimesinden alınmış olması muhakkaktır. Fakat bu iki halk arasında münasebet yoktur. Bu iltibasa Avrupa edebiyatında pek çok tesadüf olunur. Avrupa ve Rus edebiyatında Türklerin Kazak dedikleri Kırgız ismiyle maruftur. İlmî eserlerde Kırgız Kazak tabirini kullanıyorlar.

Kazaklar gerek nüfus itibarıyla gerek işgal ettikleri vâsi saha cihetinden Türk halkları arasında mühim bir mevki işgal ediyorlar. Bugün Kazakların işgal ettiği yerler, Volga neh-rinden Çin hududuna kadar imtidâd ediyor. Rusyada 1897 senesinde yapılan tahrir-i nüfus malumatına göre bütün Kazakların adedi dört milyondan ziyade idi. Bugün hiç şüphesiz beş milyona bâliğ olmalıdır.

Kazakların lehçeleri, [Türk lehçeleri] arasında lugatinin çokluğu, halk edebiyatının zenginliği cihetinden büyük bir mevki işgal ediyor. Kazak lehçesi Kara Kırgız lehçesi gibi ecnebi lisanların (Arabi ve Farsî) tesirine âdeta hiç maruz olmamıştır. Kazakların halk edebiyatı mahsullerinin bir kısmı toplanmıştır. Fakat toplanmış kısmı toplanmamış kısmının nısfını bile teşkil etmiyor. Bu Türklerin işgal ettiği yerlerin ekserisi ziraata müsait olmaması ve Kazakların işgal ettikleri sahanın vüs'ati burada bir kesif medeniyet tesisine mânia teşkil etmiştir. İstikbalde dahi edecektir. Kazak vilayetleri bugün Kazakistan namıyla vâsi bir cumhuriyet teşkil ediyorlar. Muhtar idareleri vardır. Kazakların ekseriyeti göçebe-dir. Fakat zannolunduğu gibi bütün Kazaklar göçebe değildir. Nerede ziraata müsait mahal varsa orada Kazaklar mukîmdirler ve ziraatla yaşıyorlar. Kazakların örf ve hukuki müesseselerine dair Alman, bilhassa Rus lisanında pek çok eser ve makaleler yazılmıştır.

XIII. Kıpçak Türkleri (Avrupa-yı Rusî Türkleri): Avrupa-yı Rusî Türklerinin oturdu-ğu yer Uralın garbında Volga havzası ve Kırım şibh-i ceziresidir. Bu havali uzun müddet tarihte Kıpçak yurdu namıyla malum olduğundan bu Türkler için en münasip isim Kıpçak Türkleri tabiridir. Bunlar başlıca iki zümreye ayrılır: 1. Kazak Türkleri, 2. Kırım Türkleri²⁰. Kazak Türkleri diğer tabirle Volga-Kama havzası Türkleri muhtelif vilayetlerde muhtelif isimlerde malumdur. Urala en yakın yaşayan Türkler Başgır[t] isminde malumdur. İdil'in (Volga) orta ağışında [yatağında] yaşayan Türklere Kazak Tatarları derler.

¹⁹ Golubovsqui, *Les Pétchénegues les Turcs et les Poloutsjusqu al'invasion Mongole*, 1884.

²⁰ Ecnebi milletler Tatar diyorlar.

Tambuf ve Nişni vilayetlerindeki de Mişer ismini taşıyorlar. Cenupta Hacı Tarhan vilayetlerindeki Nogay ismiyle maruftur. Avrupa-yı Rus Türkleri gayet mütemeddin Türklerdir. Bunlar asırlardan beri mukîm ve ikinci bir halktır. Bunların eslâfı Hazar ve Bulgarlar yüksek medeniyetlere erişmişlerdi. Kazak Türkleri içinde Avrupa ve Rusya'nın yüksek mekteplerinde mükemmel tahsil görmüş adamlar pek çoktur. Bu Türkler fabrikacılık, sınıât ve ticaret hususunda dahi ileri gitmişlerdir. Bu Türklerin hepsi eskiden Altınordu Hanlığı ahalisini teşkil ediyorlardı. Altınordu sukutundan sonra Kazak Hanlığı, Hacı Tarhan Hanlığı, Kırım Hanlığı isminde birkaç asır yaşadılar. 1552 senesinde Kazak Hanlığı sukut etti. Bu sukut Avrupa ve Asyadaki diğer Türk hanlıklarının sukutuna bâis oldu. Kazak Türklerinin lehçesi Özbek lehçesine pek yakındır. Telaffuzdaki cüz'î farklardan sarf-ı nazar edilirse sarf ve nahvi âdeti birdir. Onunçün Kazakların [Kazanda] ve Kırırmda neşrolunan kitap ve gazeteler Türkistanda suhuletle okunuyordu. Avrupaî Rusya Türklerinin yeni edebiyatı mevcuttur. Bu lehçede Harb-i Umumiden evvel senede yüzlerce eser neşrolunuyordu. Kıpçak Türklerinin birinci zümresinin, Kazan Türklerinin adedi; Nogay, Başkırt ve Mişer, Kazan Türkleri de dahil olmak üzere beş milyon kadar tahmin olunuyor. Bu Türkler bir kısmı bugünkü Rusyada iki muhtar cumhuriyet teşkil ediyorlar: Tatar Cumhuriyeti, Başkırt Cumhuriyeti. Fakat bu cumhuriyette Avrupa-yı Rusî Türklerinin hepsi dahil değildir.

Kırım Türkleri eskiden Kırım Hanlığını teşkil eden Türklerdir. Bunların adedi 250.000 kadar tahmin olunuyor. Bugün Kırım Türkleri dahi ayrı bir muhtariyetli cumhuriyet teşkil ediyorlar. Birkaç defa tekrür eden Türkiyeye hicretleri neticesinde bu Türk zümresinin adedi azaldı. Kırım Türklerinin parlak mazisi vardır. Bugün bile adetlerinin azlığına rağmen faal bir Türk zümresi teşkil ediyorlar. Aralarında güzel tahsil görmüş münkeşif zekâ ve irade sahibi şahsiyetler daima zuhur etmektedir. Bütün Türk ırkı tarafından hürmet edilmekte olan meşhur İsmail Bey Gasprinski Kırım Türklerindendir.

Avrupalı Rusya Türklerinin buraya kadar zikrettiğimiz zümrelerinin hepsi müslümandır. Avrupa ve Rusya Kıpçak Türklerinin müslüman olanlarından başka Volga havzasında iki nev gayrimüslim Türk mevcuttur. Birisi hıristiyan ettirilmiş mükreh Türkleridir. Bunların adedi azdır, 100.000 kadar tahmin edebiliriz. Bunların bir kısmı dinde hürriyet devrinde resmen İslamiyete avdet ettiler. Diğer gayrimüslim Türk zümresi Çuvaşlardır²¹.

Çuvaşların adedi bir milyon kadardır. Bunlar Volga nehrinin orta ağışında sakindirler. Hepsî ziraatla yaşar. Çuvaşların dahi bir muhtar vilayeti vardır. Çuvaş lehçesi Kırım, Türk lehçeleriyle münasebeti olan gayet eski bir Türk lehçesidir. Fakat bu Türk lehçesi Fin kavimlerinin lisanı tesirine maruz kalmıştır. Ruslar Çar zamanında Çuvaşları hıristiyan yapmak uğrunda çok çalıştılar. Resmen Çuvaşların pek çoğu bugün hıristiyan ise de filhakika hâlâ mecusidirler. Çuvaşların örf ve âdetlerine dair Avrupa ve Rus lisanında birçok eserler yazılmıştır²².

²¹ [Burada ve ileride bazen "Çuvaşger" olarak da yazılmıştır].

²² Aşmarin, *Bulgar ve Çuvaşlar* (Rusça); Nikolski, *Çuvaşların Etnografyası* (Rusça).

Yakın Asya Türkleri

İran ülkesinin şimal-i garbisi Türk ırkına mensup halklarla meskundur. Kazvinden Hemedana kadar bütün şimalde Rusya hududuna kadar ahali Türkçe konuşur. Rusların Maveraya-yı Kafkas dedikleri Cenubi Kaskafyanın şarkî kısmının ahali dahi Türktür. Bunlar neslen İran Türkleriyle bir zümre teşkil eder. Şimali İran ve Cenubi Kafkasyanın eskiden ismi Azerbaycan olduğundan bu Türklere Azerbaycan Türkleri ve Azeri Türkleri ismi veriliyor. Rusyaya tâbi Cenubi Kafkasyanın şarki kısmı Azerbaycan ülkesinin bir cüz'üdür. Demek Azerbaycan Türkleri iki gayr-ı Türk ülkeye, İrana ve Rusyaya tâbidir. İran Azerbaycanındaki Türklerin adedi pek malum değil, tahminata göre beş milyondan eksik değildir.

Rusya Azerbaycanında Sovyet istatistiklerine göre 3.500.000[0] nüfus vardır. Demek bugün Azeri Türklerin adedi sekiz buçuk-dokuz milyona yakındır. Azeri Türkler ikinci ve bahçecidir. Şehir ahali sınıat ve ticaret ehlidir. Türk ırkı içinde Türkiye Türklerinden sonra bunlar medeniyet sahasında en ileri giden Türklerdir. Bu Türklerin İranda büyük rolleri vardır. Memleketin siyaset ve ticaretinde mevkileri yüksektir. Merkezleri Tebriz şehridir. Bu şehir İslam dünyasına pek çok âlimler vermiştir.

Azerbaycanın Rusyaya tâbi kısmındaki Türkler dahi gayet büyük faaliyet-i medeniye gösteriyorlardı. İhtilalden evvel bu Türkler içinde gayet zengin fabrika sahipleri, petrol madeni işleten adamlar olduğu gibi Rusyanın âlî mekteplerinde tahsil görmüş pek çok gençler dahi mevcuttu.

Rusyaya tâbi Azeri Türklerinin merkezi Bâdkûbe (Bakü) ve Gence şehirleridir. Azerbaycan lehçesi Osmanlıcaya lûgat, sarf ve nahiv cihetinden pek yakındır. Fakat şivece Türkiye Türkçesinden farklıdır. Şivede İran tesiri büyüktür. Bundan dört-beş asır mukaddem bu iki lehçe birbirine daha yakındı. Hâlâ da şarki vilayetler lehçesi ile Azerbaycan lehçesinde fark pek azdır. Bu lehçelerin yakınlığına delil olmak üzere büyük şair Fuzulî'nin her iki Türk zümresi tarafından kabilevi şair gibi telakki olunmasını göstermek kâfidir. Azerbaycan Türklerinin halk edebiyatı pek az tetkik edilmiş ve tamamıyla toplanmamıştır. Bu Türklerin münkeşif yazma edebiyatları vardır. Bazı eserleri ecnebi lisanlara bile tercüme edilmiştir²³. Azerbaycan Türklerinin Rusyaya tâbi kısmı ayrı bir muhtariyetli cumhuriyet teşkil ediyor.

Afganistan Türkleri: Afganistanın cenup ahali[nin] Arî ırkına, İran ırkına mensup olduğu tahmin olunuyor. Fakat bu ülkenin şimal kısmında külliyetli bir Türk unsuru yaşamaktadır. Onun için Afganistanın Garbi Türkistan hududuna yakın vilayetlerine Afganî Türkistan ismini veriyorlar. Afganistanda yaşayan Türklerin ekserisi Özbek ve Türkmen zümresine mensuptur. Afganistan Türklerinin adedi tamamıyla malum değildir. Bedaşan ve Kandehar ve Eski Belh havalisinin ahalisinin ekserisi Türktür. Şimali Afgan Türklerinin adedi iki milyon tahmin olunuyor. Bu adedi kati olarak göstermiyorum. Elimde vesika yoktur. Afgan Türklerinin halk edebiyatı toplanmamıştır. Lehçeleri Garbi Türkistan Özbek ve Türkmen lehçeleriyle âdeta birdir.

²³ Feth Ali Ahundzade piyesleri; Resulzade Emin Bey, *Asrımızın Siyavuşu*; Zeyneloğlu Cihangir Bey, *Azerbaycan Tarihi*.

Küçük Asya Türkleri

Türkiye Türkleri hakkında tafsilata girişmeye lüzum yoktur. Türkiye Türkleri bütün Türk ırkı içinde en müterakki ve medeniyet payında en ileri gitmiş bir zümredir.

Bütün Türk halkları içinde yegâne hür ve müstakil bir zümredir. Türkiye Türkleri lisanlarının letafeti, edebiyatlarının inkişafı, medeniyetlerinin seviyesi, tarihlerinin parlaklığı, nüfuslarının çokluğu, siyasi mevkilerinin yüksekliği ve bilhassa son senelerde gösterdikleri harikavi hayatîyetleri sayesinde bütün Türk ırkı içinde müstesna bir mevki işgal ediyorlar. Bu zümre bütün Türk ırkının rehberidir. Tabir caizse Türkiye Türkleri bütün Türk ırkının ağabeyidir.

Türkiye ise bütün Türk ırkının milli kabilesidir. Benim muhtelif vasıtalarla yaptığım tahmine göre Türkiye dahilinde Türk ırkına mensup 13 milyon kadar nüfus olmalıdır.

Âdât ve örf ve hars cihetinden Türkiye Türkleri zümresinden Balkan devletleri dahilinde pek çok Türk yaşamaktadır. Bunlar birkaç devlete tâbidir. Bulgaryada 800.000, Romanyada 300.000 kadar Türk tahmin olunuyor²⁴. Yunanistanda ne kadar Türk kaldığı malum değildir.

***

Efendiler! Türk ırkına mensup kavimler yukarıda tadâd ettiğim halklardan ibarettir.

Türk kavimlerinin tarih, lisan, edebiyat ve etnografya ve coğrafyalarına ait tetkikâta Avrupalılar, Türkoloji ismini veriyorlar. Türk hukuku tarihin, hukukun bir şubesi olduğu gibi Türkolojinin dahi bir kısmıdır. Fakat bütün ilim[ler]deki gibi Türkolojinin bu şubesinin [de] diğer şubelerle büyük alakası vardır. Bugünkü dersimizden çıkarabileceğimiz neticeleri şu suretle hulâsa edebiliriz:

1. Türk ırkı benî-beşer içinde ayrı bir ırk, bir zümre teşkil ediyor.
2. Türkler kürre-i arzın bir kısmına yayılmıştır.
3. Türkler her yerde, bugüne kadar örf ve âdet ve lisanlarını saklamıştır.
4. Birkaç kabile müstesna olmak üzere Türkler her yerde milli intibah devrine girmiştir. Büyük Türk zümreleri Rusyada muhtar cumhuriyetler teşkil ediyorlar.
5. Birkaç kabile müstesna olmak üzere Türkler nüfusen çoğalmaktadır.
6. Türk halklarının hepsinin münkeşif halk edebiyatı mevcuttur.
7. Türklerin seviye-i medeniyeleri muhtelifdir. Altay kabileleri gibi inkızaza yüz tutmuş Türkler olduğu gibi tamamıyla müterakki, muasır Avrupa milleti olmak yoluna girmiş Türkler dahi vardır.
8. Türklerin pek az bir kısmının hukukiyâtı tetkik ve tespit edilmiştir.

Hulâsa olarak diyebiliriz ki Altayda medeniyeti başlamış Türk ırkı Küçük Asyada bu medeniyeti inkişafın evc-i bâlâsına iblâğ etmek üzeredir.

²⁴ Bu rakamlar takribidir. Son zamana ait elimde vesika yoktur.

Bu muhtelif Türk kabilelerine dair Rus, Avrupa lisanlarında o kadar zengin edebiyat mevcuttur ki bu derste gösterdiklerim bu edebiyatın cüz'î kısmını teşkil ediyor. Hepsini zikretmenin imkanı yoktur. Türklüğe ait herhangi bir meseleye dair menbalara ihtiyacınız varsa müracaat etmenizi recâ ederim.

DÖRDÜNCÜ DERS

Medhal: Türklerin Kable'l-İslam Devirlerinden Kalma Medeniyet Eserleri

Tarihî devirlerin tâ ibtidâsında Türklerin bir kısmının göçebe hayatla yaşadığını görüyoruz; fakat son yüz sene içinde yapılan Türk mazisine ait tetkikât neticesi, tarihî devirde ve bugün göçebe olan Türk kabilelerinin dahi birçoğu kable't-tarih devirlerde medeni bir hayat yaşamış ve zamanı medeniyetinin yüksek derecelerine erişmiş olduklarını gösteriyor. Türklerin kable'l-İslam medeni devirlerinden kalma eserleri pek çoktur. Bunların bir kısmı kable't-tarih Türk medeniyetini gösteriyor, diğerleri ise tarihî devirlerin eseridir; zaten Türk ırkı mazisinde kable't-tarih devirle tarihî devir büsbütün ayrılmamıştır. Çünkü tarihî devirlerdeki hayatımızın dahi bütün levhaları tenvir edilmemiştir. Türkün ırkî hayatında İslamiyet mühim bir yeni devir ibtidâsını teşkil ediyor. Onun için Türklerin kable'l-İslam devirlerini bir devir telakki ederek, bütün Türklerin medeni devirlerinden kalma bütün eserleri;

Kable'l-İslam Türk medeniyeti eserleri,

Ba'de'l-İslam medeni eserler

diye iki neve taksim edebiliriz. Şimdilik kable'l-İslam medeniyet ve hatta kable't-tarih medeniyet eserlerinden bahsedeceğiz.

Türklerin kable'l-İslam devirlerinden kalma medeni eserleri birkaç kısma taksim olunabilir. Bunları[n] dört kısma taksimi mümkündür:

1. Türkün lisanı.
2. Kurganlarda bulunmuş eserler.
3. Taşlara kayalara yazılmış yazılar.
4. Şehir harabeleri.
5. Su yolları, arklar.

Türk Lisanı

Bir kavmin lisanı o halk ruhunun bir aynasıdır, demişlerdir. Bu doğrudur; aynı zamanda lisan, bir ırkın medeniyet şahadetnamesidir. Lisanda ırkların bütün mazisi gayr-ı kâbil-i tahrip bir surette yazılmıştır. Onun içindir ki, tarih ve etnoğrafyaya ait eserlerde ırkların meçhul devirlerini tenvir için lisana müracaat etmek, lisandan istifade etmek mecburiyeti hissediliyor. Mesela bir lisanda ziraata dair istilahların mevcudiyeti, ziraat aletlerinin milli ismi bulunması bu lisanı kullanan ırkın lisanı teşekkül ettiği devirlerde ziraatla yaşadığını gösteriyor. Bu halkın eskiden mukîm ve ikinci bir halk olduğuna şahadet ediyor.

Hakezâ bir millet lisanında hububatın milli ismi olması bir hububatın tagdiye kuvveti, bu milletin kendisi tarafından keşfolunmuş olduğuna delil gibi telakki olunur. Aynı suretle bir lisanda madenlerin milli ismi olması bu lisan sahibi milletin bir devirde kendisi bu madenleri işlemiş bir millet olduğuna bir işaret teşkil eder.

Eski devir insanları için ziraat ve maden işlemek usullerini bilmek yüksek medeniyet alametidir.

Şimdilik bu iki nokta-i nazardan eski Türk lisanını tahlil edersek ne müşahede ediyoruz? Zengin, beliğ, muntazam Türk lisanında neler görüyoruz? Ziraat ıstılahlarından başlayalım: Hububat, darı, buğday, arpa, burçak kelimeleri saf Türk sözlere aittir. Bunlar hiçbir millettten alınmamıştır. Türkler bu nebatların hassalarını kendileri keşfettikleri gibi, bunları ekmeğe de kendi dehaları sevk etmiştir. Bunlardan başka dahi pek çok faydalı otların isimleri de Türkçedir. Hayvanat için mühim bir ot olan yonuşka (yonca: *trèfle*) Türkçedir. Soğan, sarmısak Türkçedir.

Darı[nın], eski Türklerin birinci tanıdıkları gıdaî nebat olması muhtemeldir. Eski Türkçede çift sürmek mânasında taramak kelimesinin tarık (darı) kelimesine münasebeti şüphesizdir. Tarık, taramak vasıtasıyla elde edilen şey demek oluyor. Eski Türkçede çiftçi tarıktır, arazi sahibi eski Türkçede tarhandır (tarahan). Çiñi Türkistanda çift sürmekle yaşayan Türkler bugün dahi tarancı ismiyle malumdur. Çiftlik, eski Türkçede tarlaktır, bugün tarla olmuştur. Bugün pek çok medeni kavimlerin milli lisanında “tarla” kelimesi yoktur. Mesela Fin lisanında tarlak kelimesi yoktur. Finler eskiden avcı bir halk olduğundan lisanları teşekkül ettiği zaman böyle bir kelimeye ihtiyaç olmamıştır. Finler tarlaya “*pelto*” diyorlar.

Bu söz ise şüphesiz Almanca “*feld*” kelimesinden alınmıştır. Ziraat işinin en büyük, en mühim aleti sapandır. Türkiye Türkçesinde de sapandır [sabandır]. Bu kelime saf Türkçedir. Sapmak masdarından geliyor. Yarmak, yırtmak mânasındadır. Almanlarda bu kelime yoktur. Almanların “*pflug*” kelimesi Slavların “*plug*” kelimesinden alınmıştır. Tâ eskiden Türk kıtalarının büyük bir kısmı yağmursuz ülkeler idi; ziraat, ancak yerleri sulamak ile mümkündü. Tarlaları sulamak işini Türklerin pek eskiden bildiklerine delil, sulama yollarının ismi, bütün Asya-yı Vustada Türkçe olmasıdır. Tarlalara suları akıtmak için yapılan kanallara Türkler “arık” ismini veriyorlar. Eski Türkçede *armak* kazmak mânasında idi.

Ev hayvanları (hayvanat-ı ehliye) isimleri hep Türkçedir. At, katır, sığır, boğa, öküz, koy (koyun), koç, it... ilâ ahire bu hayvanlardan at ve öküzün ziraata ne kadar büyük alakası olduğu malumdur.

Şimdi ziraat ıstılahlarından maden (metal) isimlerine geçerse görüyoruz ki bütün mühim metallerin Türkçe isimleri vardır: Timur (demir), bakır, altın, gümüş, kurğuş (kurşun). Bu isimler bütün Türk lehçelerinde birdir. Bu metalleri Türkler, kendileri keşfetmiş ve kendileri bunları işlemek usullerini dahi bilmişlerdir. Başka derslerde göreceğiz ki maden işlemek pek eskiden Türklerin bir ihtisası idi. Şimdi ziraat ıstılahları ve metal isimlerinden içtimai ve medeni hayata taalluku olan diğer ıstılahlara geçelim.

Lisanımız Türklerin pek eskiden ticaretle dahi iştiğal ettiklerini gösteriyor. Satmak Türkçenin bütün lehçelerinde âmm bir kelimedir. Eski Türk lisanında “pazar”, “terki”dir, bugünkü Türkiye Türkçesindeki bu kelimenin bugünkü şeklidir. Eski Türk tüccarları ecnebi ülkelere kafile teşkil ederek seferler yapıyorlardı. Türkçe tüccar kafilesinin ismi “arkış”tır. Arapça kıymet, Fransızca “*valeur*” kelimesinin Türkçe mukabili “teğer”dir. Bütün lehçelerde vardır. Türkiye Türkçesindeki “değer” telaffuz olunarak mânevi kıymet mânasında hâlâ müstameldir. Satmak, satın almak, mübadele mizan vücuduyla meşrutur. Eski Romalılarda birinci mübadele mânası ehli hayvanlar “*pecus*” olmuştur. Latincedeki para mânasındaki “*pecunia*” bu “*pecus*” kelimesinden müştaktır. Afrikanın bazı vahşileri bunun için sedefler istimal ediyorlardı. Türklerin pek eski devirlerde bile mübadele aleti olarak gümüş parçaları istimal ettikleri[ni] görüyoruz. “Akça” kelimesi pek eskidir ve bütün Türklerde müstameldir. Akça ufak gümüş parçası demektir. Gümüşün bir ismi “ak” olmuştur.

Ça[ğ]a]taycada tenge “meskûk akça” demektir. Bu söz “dengi” şeklinde bugün Ruslarda para mânasında istimal olunuyor. Rusların bundan başka para mânasında sözleri yoktur. Meşhur Fransız feylesofu Montesquieu diyor: “Eğer bilmediğiniz bir ülkeye gelerseniz evvelâ bu halkın parası var mıdır, yok mudur, buna dikkat ediniz. Eğer paraları varsa emin olmalısınız ki bu millet mütemeddin bir millettir!”

Türk mazisine bunu tatbik edersek, Türklerin pek eskiden mütemeddin olduklarına hükmetmemiz lazımdır.

Ça[ğ]a]taycada mübadele etmek “teğişmek”tir. “Teğmek” (*valoir*) fiilinin mütekebil şeklidir. Kıymetleşmek, kıymet vermek mânasındadır. Tediye için Türkçemizin her lehçesinde müstamel *ödemek* fiili mevcuttur. Tüccar Türkçede satıçtıdır.

Sınaata dair kelimeler Türkçede hepsi milli köklerden geliyor. Bu sınaatları Türkler kendileri lisanları yapıldığı zaman ırkın bütün efradı bir vasatta yaşadığı zaman bilmişler, bu sınaatları başka milletten öğrenmemişlerdir. Yonmak (rendelemek), dokumak, biçmek, yirmek fiilleri Türkçe olduğu gibi bu sınaatlara ait aletler; Urçuk, iğne, balta, bıçak, bıçkı, kayçı dahi Türkçedir. Bütün Türk ırkı efradında âmdir.

Türk yurtlarında mevcut ağaçların ismi dahi Türkçedir: Terek, kavak, ardıç.

Kable’-tarih devirlerde lisanları teşekkül ettiği zaman Türklerin münbit yerlerde oturduklarını orman kelimesinden başka Türkçede bir de “yış” kelimesinin vücudu gösteriyor.

Yazı sanatını dahi Türklerin kendileri icat ettikleri bütün eski Türk lehçelerinde bitimek (yazmak) kelimesinin âmm olması gösteriyor.

Türkler ahlaki mefhumları dahi, pek eski devirde bütün ırk bir vasatta yaşadığı asırlarda, kendileri bulmuştur: Doğru, hak (hakiki), yalğan (yalan), al, erdem (fazilet), cui? (kizb), olcamak, ağırılmak, uçuzlamak pek eski Türk sözleridir.

Pek eskiden Türklerde sanayi-i nefiseye dair sözler vardır: Epik (sanat), epikli (sanatkarane), [b]ediz (heykeltıraşî), [b]edizci (heykeltıraş), balbal (heykel).

İlim ve akla dair sözler dahi bütün Türk ırkı efradı bir muhitte yaşadığı zaman icat edilmiş olmalıdır ki, bütün Türk lisanlarında mevcuttur: Bilig (ilim), ök / an (akıl), onı? / oy (fikir), ogış, ukmak. Fen, kıraat sözleri eski sözlerdir. Her lehçede vardır.

Türklerin eski dinleri dahi kendi icatları olmalıdır ki ıstılahların hiçbiri başka milletten alınmamıştır: Tengri, Ugan, Bayat, Çalab, İti [İdi]. Bunlar Allahın muhtelif isimleridir. “İnan”, Türkçe iman demektir. Şeytanın ismi Türkçe “Erlık”tır. Eski Türklerde nezir vardı. İsmi adağdır. Kurban vardı. “Yoluğ”, “çaçlık?”, hem “ıdık” derlerdi. Cennet ve cehennem mefhumu dahi vardır. Cennet uçmaktır. Cehennem tamuğdur. Bu kelimeler ne Çinden ne Farisiden alınmış sözlerdir. Saf Türkçedir.

Türkler lisanları teşekkül ettiği devirde ev yapmak usulünü biliyorlardı. Türk lehçelerinin hepsinde muhtelif surette telaffuz edilen ev kelimesi vardır ve bu ev hiçbir vakit çadıra (hayme) ıtlak olunmamıştır. Bundan başka Türk lisanında büyük binalara ıtlak olunan “bark” kelimesi vardır. Bugün mânası unutulmuş istimal edilen “evim barkım var” tabirindeki bark kelimesinin bina mânasında olduğunu Orhon yazılarından anladık.

Süs ve nefasete dair Türk sözlerinin pek eski olması, Türklerin lisanları teşekkül ettiği devirlerde bile Türklerde hiss-i nefaset terakki etmiş olduğunu gösteriyor. Eski Türkçede güzellik “yem”dir.

Türk kadınları tâ o zamanda süslenmek nedir biliyorlardı. Süslenmek eski Türkçede “bezenmek”tir. Hakezâ yüzük, bilek-yüzük²⁵ (*corail*) Türkçedir.

Türk lisanında devlet idaresine, hukuka dair tabirler dahi pek eskidir: İl (devlet), budun (millet), türe (kanun), tüzük (kanun mecmuası), yasak (nizam), yargu (adalet, hukuk), ya[r] lığ (hüküm, *diplom*), yarguç (mahkeme), yazuk (cürüm), ötün (cinayet), tapug (memuriyet), tapugçu (memur), yusun (örf kanunu), yarguç (hâkim), tanuk (şahit) gibi kelimeler Türk lisanında pek eski kelimelerdir ve saf Türkçe sözlerdir. Görüyorsunuz, efendiler, Türk dilinde ferdî ve içtimai hayatın bütün tezahüratı içinde belli kelimeler ve tabirler mevcuttur. Ve bu kelimelerin ekserisi bugüne kadar ve bütün ırkı efradına âmdır; onun için Türk lisanı medeniyetimizin eskiliğine en büyük bir delildir. Ve bu medeniyetin en büyük bir eseridir, diyebiliriz.

Kurganlar

Türklerin kable't-tarih devirlerinden kalma âsârı arasında ikincisi kurganlardan çıkarılan âsârdır. Kurgan nedir?

Kurgan, eski Türk vatanlarının pek çoğunda tesadüf olunan büyük kabirlere verilen isimdir. Kelime de Türkçedir. Kurmak fiili de bina mânasındadır. Orhon yazılarında kale mânasında müstameldir. Kırgız steplerinde, Uraldan Yenisey nehrine kadar Cenubi Sibiryada, her yerde birdir. Ekseriya kurganlar küçük bir tepeyi andırıyor. Bu kurganlardan bütün Cenubi Rusyada dahi pek çoktur. Cenubi Rusyadaki kurganları, pek çok zaman tabîî dağcıklar zannetmişler. Fakat bugün Türklerle meskûn ülkelerde Türkler, bu tepelerin tabîî dağcık olmayıp insanlar tarafından yapılmış kabirler olduğunu biliyorlar ve bu kurganlara karşı daima hürmetkâr hareket ediyorlardı. Kurganlara dokunmak, onları kazmak yerli Türkler tarafından gayet günah ve küfür-âmîz bir hareket gibi telakki olunmuştur.

²⁵ [Metinde, “bilezik yüzü”. Verilen Fransızca karşılık şüphe uyandırmakla beraber, Radloff'un bileziğin bilek yüzüğü demek olduğuna dair görüşüne dayanılarak bu şekilde yazıldı].

17'nci asır nihayetinde ve 18'inci asrın ibtidalarında Sibiryanın cenubi kısmı Rus muhacirleri tarafından iskân edilmeğe başladıktan sonra bu tepelerin çokluğu, şekli, bir birine müşâbeheti Rus muhacirlerinin dikkatlerini celbetmiş, Ruslar bunların tabîî dağcıklar olmadığını keşfetmişlerdir. Kurganlara karşı Türkler gibi hürmet beslemediklerinden bu kurganları kazmağa başlamışlar. Bu hafriyat neticesinde Rus muhacirleri kurganlar içinde beklenilmeyen hazineler bulmuşlardır. Bütün kurganların içi altın, gümüş, tunçtan yahut demirden mamul eşya ile dolu olduğu tahakkuk etmiştir. Kurganlarda pek çok kılıçlar, bıçaklar, tunçtan yahut demirden mamul vazolar, tertibât [tezyinât] eşyası, zırlı gömlekler bulunmuştur.

Bu keşiften sonra kurganları kazmak Rus muhacirleri için gayet kârlı bir vasıta-i taayyüş olmuştur. Rus muhacirleri kurganlarda hafriyat yapmak için 200-300 kişiden mürekkep müsellahtan çeteler teşkil ediyorlarmış. İlkbaharda sefere çıkıp sonbaharda dönerlermiş. Ve bunların hafriyat mahsulü o kadar mebzul oluyormuş ki birkaç senede zengin olan hafriyatçılar görülmüştür. Çünkü kurganlarda bulunmuş eşya arasında pek çoğu tunçtan, gümüş ve altından mamul imiş. Kurganların bu şekilde tahrip edildiği haberleri Petersburga erişince Büyük Petro kurganların hususi eşhâs tarafından kazılmasını men etmiş ve mahallî memurlara o vakte kadar kurganlarda bulunmuş eşyanın satın almak tarikiyle toplanılmasını emretmiş ve bu emirden sonra kurganlardan çıkarılan eşya toplanmış, bir kısmı Sibiry müzelerinde saklanmış; tabîî bu tedbirden evvel birçoğu eritilmiş ve birçoğu da hususi evlerde kalmıştır. Herhalde bu tedbir sayesinde birçok kurgan âsârı saklanmışdır.

Bundan sonra, hükûmet izniyle iş gören âsâr-ı atîka mütehassıslarından başkasının kurganlarda hafriyat yapması memnu olmuştur.

Maatteessüf buna rağmen filhakika hususi hafriyat devam etmiştir. Bugüne kadar Sibiryada Rus mujiklerinin evlerinde bazen kurganlardan alınmış tunçtan mamul eşyaya tesadüf olunmaktadır. Kurganlara, Rus hükûmeti ve Rus âlimlerinin dikkati tâ on sekizinci asır başında celbedilmiş ise de kurganları ilmî tetkik ancak 19'ncü asırda başlamıştır. Bu asırda birkaç büyük âlim tarafından pek çok kurganlarda ilmî hafriyat yapıldı. Bu tetkikât sayesinde kurganlar birkaç kısma tasnif olundu. Ve muhtelif sınıf kurganların yapıldığı tarihler takribi surette tespit edildi.

Kurganlar hakkında Rus âsâr-ı atîka mütehassısları tarafından yapılan tetkikâtın neticesi Türkoloji ve arkeoloji nokta-i nazarından büyük ehemmiyeti haizdir.

Meşhur Türkolog üstadım Radloff kurganları ikiye taksim ediyordu. Bunu Tallgren dahi kabul ediyor:

1. Tunç (bronz) devrine ait kurganlar.
2. Demir devrine ait kurganlar.

Malumdur ki, benî-beşer demirden istifade usulünü keşfetmeden evvel asırlarca demir yerine tunç kullanmıştır. Bu iki sınıf kurganların haricî şekillerinde dahi tehâlûf var. Tunç devri kurganları yukarıda gösterdiğim gibi tepe şeklinde değildir. Bunların sathı yerle müsavidir.

Kurganların vücûdu ancak kurganların dört tarafında pek çok taşlar bulunmasından malumdur. Bu taşlar eskiden kurgan etrafında bir nevi hisar teşkil etmiştir.

Demir devri kurganlarına gelince: Bunlar daima bir ufacık mine şeklini irâe ediyor. Bu mine ekseriya topraktan, bazen taştan ibarettir. Bu kurganların dahi etrafı taşlarla muhâttır.

Bronz devri kurganları, Yenisey nehri havâlisinde ve Abakan steplerinde bulunur.

Demir devri kurganlarına ise Irtış ve Tobol nehirleri havzasında tesadüf olunur.

Fakat birinci kurganlar arasında ikinci nevi kurganlara da tesadüf olunduğu gibi aksi dahi görülmüştür.

Tunç devri kurganlarının eskileri milattan üç bin sene evvel yapılmış olduğu, milada yakın asırlarda yapılanları kable'l-milat altıncı asır eserleri olduğu tahmin olunuyor.

Tunç (bronz) devir kurganlarında bulunmuş eşya neveleri bunlardır: Kılıç, ok ucu, süngü, bıçak, orak, makas (kayçı), balta, iğne, biz, burgu. Koşum takımına ait şeylerden de: Toka, üzengi, gem.

Ziynete ait olan şeylerden: Küpe, düğme, bilezik, gözgü (ayna), hayvan şeklinde yapılmış muhtelif tezyinât şeyleri.

Ev hayatına ait eşyadan: Kazan, tava.

Ziynet eşyalarının ekserisi altından mamuldür. Tunç devri kurganlarının bi'n-nisbe milada yakın kable'l-milat 1.000 yahut 500'üncü sene evvel yapılmış olanlarında kılıç, bıçak vardır. Bu devirde kılıçlar[ın] sapı ekseriya bir hayvan şeklinde yapılmıştır. Milada en yakın asırlarda yapıldıkları tahmin olunan kurganlarda pek çok hayvan ve nebatât suret ve şeklini gösteren tezyinât eşyasına tesadüf olunmuştur.

Tunç devrinin kurganlarında bulunmuş eşya ile Cenubi Rusyadaki kurganlardan çıkarılmış eşyanın tarz-ı imalinde gayet büyük bir müşâbehet görülüyor.

Demir [devri] kurganlarına gelince, bunların ekserisi kable'l-milat 5'inci ve 6'ncı asırlarda yapılmıştır. Fakat ba'de'l-milat devirlerden kalma demir kurganları dahi vardır. Bu devir kurganlarında bulunmuş eşya bunlardır: Kazma, burgu, balta, bıçak, ok ucu, kalaylama aleti, kılıç, süngü, zırh, çakmak.

Koşum takımına ait: Gem, üzengi.

Ziraata ait eşyadan: Saban demiri, orak, muhtelif büyüklükte tokalar, kemer tezyinâtı, kopçalar, muhtelif büyüklükte çiviler, demir devrine ait bu eşyaların pek çoğu bakırdan işlenmiştir.

Demir devrinin tezyinata ait eşyalarının sanatındaki kemal şayan-ı hayrettir. Bu devir eşyaları arasında madenden yapılmış aynalara ve ağaç, kemikten mamul ziynet eşyasına tesadüf olunur. Bu son sınıf eşya üzerine hayalî hayvan resimleri hakkedilmiştir. Balçıktan mamul tava ve çömlekler dahi bulunmuştur.

Demir devri kurganlarında bulunmuş eşya ile tunç devri eşyasının şekl-i haricîsi birdir: Her iki sınıf kurganların hafriyat mahsulâtının yapılışı ve sanatındaki nefaset, güzellik, sanatkârın mahareti bütün bu eşyayı görenlerin hayret ve tahsinini mûcib oluyor.

Petrograd ve Moskova müzelerinde saklanmakta olan numuneleri gördüğü zaman insan bunların kable'l-milat yapılmış olduğuna inanmamak istiyor. Bugün Avrupa şehirlerinden birinde yapılmış olduğuna zâhib oluyor; Petrograd ve Moskovadan başka Sibiryada Tomsk ve Krasnayarsk müzelerinde bu kurgan eşyaları koleksiyonları vardır. Avrupa müzelerinde ve Londranın büyük müzelerinden British Museum'da kafi derecede numuneler mevcuttur.

Bu eşyada her şeyden evvel dikkati celbeden cihet, sanatın inceliği, hayvan ve nebatât resimlerinin mükemmeliyeti, sanatkarın zevkidir. Eşyanın bu devir hafriyat mahsulâtı hiç şüphesiz diğer kıtalardaki aynı devir mahsulâtından yüksektir.

Bu kurganları hangi halk bırakmıştır?

Bunları bırakan halk bugünkü Asya halklarından hangisinin eslâfı idi? Bu sual âlimler arasında münakaşayı mûcib olmuştur. Bu münakaşalardan sonra büyük müsteşrik Radloff'un demir devri kurganlarının eski Türkler tarafından yapılmış olduğu hakkındaki fikri, ciddi itiraza mahal bırakmadı. Demir devri kurganlarının Türklerden kalma medeniyet eserleri olduğu şüpheden hariçtir. Çünkü bunlar bu sahada Türklerin oturdukları devirlere aittir. Çünkü bugün tarihen malumdur ki kable'l-milat yedinci, altıncı, beşinci asırdan beri kurganların bulunduğu yerler Türk vatani idi. Burada bu asırlarda Türkler oturuyorlardı. Hakezâ ba'de'l-milat devirlerde dahi daima bu sahalarda Türklerden başka bir kavim görmüyoruz.

Tunç devri kurganlarına gelince, bu cihette âlimler mütereddittir. Bu kurganların Türkten başka bir kavmin âsârı olduğunu ileri sürenler arasında Radloff dahi vardır. Bu kurganların başka bir kavim âsârı olmasını ileri sürerken şu delillere istinat ediyorlar:

1. Tunç devri kurganlarında, aynı kurganda pek çok insan iskeleti bulunuyor. Halbuki demir devrinde ekseriya bir kabirde ancak bir iskelete tesadüf olunuyor. Demek ki birinci kurganları bırakan halk demokratik halk, ikinci kısım kurganları yapan halk ise aristokratik bir halk imiş, diyorlar. Çünkü aynı kabirde birkaç meyyit defnetmişlerdir.

2. Bronz devri kurganlarında harp aleti o kadar mebzûl değildir. Ona mukabil, bu kurganlarda pek çok ziraat aletleri, maden işçiliğine ait aletler bulunuyor ve ziynetler içinde hayvan resmi ve nebatât şekli pek çoktur.

Demek bronz devri kurganları, sulh-perver ve ikinci bir halka ait olmalıdır. Netice olarak; bronz kurganları yapmış olan halk bir taraftan demokratik, diğer taraftan sulh-perverdir. İkinci halk ise Türkler olmalıdır, diyorlar. Çünkü Türkler hakkında münakaşasız kabul olunan fikre bu hal tevâfuk etmiyor. Eskiden Avrupada kabul olunmuş bir fikre göre Türk ne demokratiktir ne sulh-perverdir ne de ekincidir. Görüyorsunuz, bronz devri kurganlarının Türklerin eseri olmadığına dair fikir, Türkler hakkındaki bu gayr-ı ilmî fikirden (*préjugé*) başka bir şeye istinat etmiyor. Çünkü ilmen Türklerin tâ ezelden beri hepsinin göçebe olduğu ispat olunmamıştır. Hiçbir kavimde oturaklık, göçebelik cibillî bir şey değildir. Ahvâlin değişmesiyle milletlerin tarz-ı hayatı değişiyor.

Hakezâ sulh-perverlik bir ebedi halet-i ruhiye değildir. Harpçılık ve sulh-perverlik milletin ahvâl-i hayatiye, avâmil-i iktisadiyesinden tevellüt eden bir halet-i ruhiyedir.

Ekincilik meselesine gelince, hiçbir devirde Türklerin hepsi göçebe olmamıştır. Türklerin bir kısmı daima ziraatla yaşamıştır. Ziraat Türklerde pek eski bir müessesedir. Lisanları teşekkül ettiği zaman Türkler ziraatçı idi. Türklerin aristokratik bir halk olması dahi katiyen, ilmî bir fikir değildir. Bilakis Türklerin pek demokratik bir halk olduğunu bütün tarih gösteriyor.

Bronz devri kurganlarının Türk âsârı olmadığına dair delillerin hiçbirisi ilmî değildir. Bu nazariye bir batıl zehabı ilmî bir meseleye tatbikten başka bir şey değildir. Bronz devri kurganlarının Türk âsârı olduğunu yeni delillerle ispat için arkeoloji mütehassısı olmak lazımdır. Ben arkeolog değilim fakat bu hususta yazılmış eserlerden aldığım kanaati âtîdeki surette hulâsa edebilirim:

Demir devri kurganlarının Türk eseri olduğu kabul olunduktan sonra birincilerin dahi Türk kabirleri olduğunu itiraf bir mecburiyet-i ilmiyedir. Demir devri kurganları Türk eseri olduğu gibi tunç devri kurganları dahi Türk âsârıdır. Bunu da gayr-ı kâbil-i red ahvâl gösteriyor:

1. Demir devri kurganlarında bulunmuş eşya ile tunç devri eşyasının sınaat usulü aynıdır. Kılıçların, bıçakların yapılması, bunların ziynetleri iki devir mahsulâtında birdir. Bu iki devir eşyası, muayeneden sonra, bunların da aynı hars, aynı medeniyet mahsulü olduğu kendi kendine vârid-i hâtır oluyor. Maatteessüf ben size bunu amelen gösteremiyorum.

2. Tunç devri ismindeki kurganların en yakın devirde yapılanları[nın] kable'l-milat beş asır evvel yapıldığı tahmin olunuyor. Demek bu kurganlar demir devrinde eski kurganlar ile muasırdır. Çünkü pek çok demir devri kurganlarının kable'l-milat birkaç asır evvel yapılmış olması ihtimali söylenmiştir.

Demir devri kurganları yapılan asırlarda bu kıtalarda Türkten başka halk olmadığı müsbettir, denilebilir.

3. Malumunuz pek eskiden Türklerde her kabilenin, hatta her ailenin kendine mahsus bir alameti vardır. Bu alameti Türkler “tamga” (damga) tesmiye ediyorlar. Türkler bu tamgalarla malik oldukları eşyaları tamgalamağı âdet edinmişlerdir.

Eğer bronz devrinden kalma eşyaya dikkatle bakarsak bu eşyanın birçoğunda bu güne kadar Türklerde müstamel tamgalara benzeyen alametler görüyoruz.

4. Hem tunç devrinin hem demir devrinin pek çok numunelerinde aynı nebatât resmini buluyoruz.

Resimleri yine en çok tesadüf olunan nebatât: Türkçe kandık (*erithronium dens canis*) [alp lalesi], sarana (*lilium martagon*) [Türk zambağı] ve çeremşedir (*allium ursinum*) [ayı sarmısağı].

Bu nebatât bu gün dahi Altay Türklerinin pek iyi tanıdıkları, pek çok istimal ettikleri nebatlardır. Bunlar Altay dağlarında gayet bol bulunur. Altay Türkleri bu otların köklerini yerler. Bu Türkler arasında bu otlar o kadar makbuldür ki senenin bazı aylarına bu otların isimleri verilmiştir. Mayıs ayı “Kandık ay”, Haziran ayı “Sarana ay”, tesmiye ediyorlar²⁶.

²⁶ Yadrintseff, *Altaylar ve Çerme [Ceren] Tatarları*.

5. İki devrin kurganlarında bulunmuş ziraat aletleri aynı şekli gösteriyor. Mesela kökleri koparmağa mahsus bir nevi çapa ve bir nevi saban resimleri görüyoruz. Bu aletler bu güne kadar Altay Türklerinde müstameldir²⁷. Bütün bu ahvâl gösteriyor ki demir devri kurganları gibi tunç devri kurganları dahi Türk âsârıdır.

Bu iki devir âsârında bazı farklar varsa da bu farkları asırların tebeddülüne, Türklerin siyasi mevkilerinin, iktisadi vaziyetlerinin kısmen tahavvülüne atfetmelidir! Bütün Asya-yı Vusta kurganları Türk âsârıdır, diyebiliriz ve bütün kurganlarda bulunmuş eşya kable't-tarih yüksek medeniyetlere erişmiş Türklerin mahsul-i deha ve sanatıdır itikadındayım.

Eski Türklerin Madencilikleri

Kurganlarda bulunan madenden mamul eşyayı gördükten sonra gayet tabîi surette bir sual vârid-i hâtır oluyor: Bu eski Türkler madenleri nereden alıyordu? Altay dağlarının pek çok yerinde keşfedilmiş maden ocakları bakayası bu suale bir cevaptır.

Kadîm Türkler, madenden eşya imal etmeği bildikleri gibi madenleri işletmek, istimal edilecek hale getirmek usullerini dahi biliyorlardı. Eski Türk ülkelerinde eski kadîm devirlerin işlenilip bırakılmış maden ocakları gayet çoktur. Ekserisi şüphesiz bakır madenleri idi.

Ocakların yer altındaki yolları tam asrımızdaki gibi ağaç tabanlarla (sütunlarla) dayatılmıştır. Bu ocakların çokluğu Türklerin bu madenleri ancak kendi ihtiyaçları için çıkarmayıp diğer milletlere satmak için işlettiklerini gösteriyor.

Ve Türklerde madencilik sanatının gayet muhterem bir sanat olduğu bazı kurganlarda bulunmuş eşyalardan anlaşılıyor; Petersburg müzesinde bir küçük bakır heykeli bulunuyor. Bu heykel, çekiç tutmuş bir maden işçisini temsil ediyor! Bundan başka pek çok kurganlarda gayet çok küçük çekiç bulunmuştur. Anlaşılan Türkler küçük çekiçleri bir ziynet olarak istimal ediyorlardı.

Altay madencileri bakır gibi altın çıkarıyorlardı. Kırgız steplerinin pek çok yerinde altın madenlerinde bakır alet ve esliha bulunmuştur. Bakır, altın ve sair madenleri yerden çıkardıkları gibi Türkler onları eritmek usullerini dahi biliyorlardı. Altay dağlarında, Sayan dağlarında, Kırgız steplerinde maden izâbesine mahsus fırınlar dahi bulunmuştur.

Türklerde madencilik sanatının bütün usulleri malum olduğu anlaşılıyor. Altay Türklerinin madenci olduğu[nu] tarihî devirlere ait vesikalar dahi gösterecektir.

Eski Türk Vatanlarında Şehir ve Su Yolları Bakayası

Eski Türk vatanlarında bugün kumla gömülmüş sahralarının pek çok yerinde pek çok eski şehir harabesi mevcuttur. Bu harabelerin bazıları tarihen malum şehirlerin bakayasıdır. Birçoğu da tarihî devirde isimleri malum olmayan şehirler harabesidir. Şehir harabelerinin en çoğu Türkistanın şimal kısmında Sir Derya nehrinin sevâhilindedir. Bu şehir harabeleri Türkistanın bu kısmında büyük mesafeler işgal etmektedir. Bu harabelerden ancak bir

²⁷ Czaplicka, *Asya-yı Vusta Türkleri*.

kısımının tarihen malum şehirler harabesi olduğu tayin edilmiştir. Mütebâki harabelerin tarihen malum herhangi şehrin harabesi olduğu ve hangi devirden kalma eser olduğu bile tayin edilmemiştir.

Zeylen söylemeliyim ki pek çok tarihen malum olup da harabeleri tayin edilmemiş şehirler vardır; Su Benâket [Âb-ı Benâket], Savran, Eşnaş, Özkend, Suyab, Talas, Kayalık, İlibalık, Barçınlık, Sayram (İsficab), Aksu, Sütken, Otrar, Şağalcan vesair tarihte mühim yer tutmuş şehirlerdir. Bugün bunların yerinde kum ve rüzgârdan başka bir şey yoktur!

Gelecek derslerde bu şehirleri tesis eden Türklerin medeniyeti ne derece yüksek olduğunu göreceğiz.

Şehir harabelerinden başka Türk vatanlarında kum sahrası halindeki yerlerde pek çok su yolları, arklar bulunmuştur.

Bunlar bir taraftan bu yerlerde eskiden su ve tarlalar mevcut olduğunu diğer taraftan bugünkü göçebe Türklerin eslâfi ekinci ve mukîm olduğunu gösteriyor.

Abide ve Kitabeler

Türklerin kable'l-İslam devirden kalma eserleri arasında en mühimlerinden biri eski Türk lisanında taşlara, kayalara yazılmış, bugüne kadar saklanmış kitabelerdir. Bu kitabeler hakkında Orhon yazılarına ve onların tetkikine tahsis edilecek derste tafsilât-ı lâzimeyi vereceğim. Eski Türk lehçelerine dair Avrupa lisanlarında pek çok eserler yazılmıştır.

BEŞİNCİ DERS

“Tarihî devirde birinci Türk devleti. Hiung-Nu halkı. Tuman sülalesi. Büyük Mote. Bunun tesis ettiği büyük devlet. Bu devletin teşkilat ve hukuku. Şarki Hun devleti teşkilatıyla Avrupa feodalitesi arasında umumi noktalar, Türk teşkilatını Avrupa feodalitesinden ayıran cihetler. Şarki Hunların devlet teşkilatı bir Türk feodalitesidir. Bu feodalitenin evsâf-ı mümeyyizesi. Madenlerin hukuk-ı hususiyesi²⁸”.

Şark[i] Hun Devleti

Geçen derslerde hududunu gösterdiğim Türklük vatanı içinde muhtelif devirde muhtelif Türk zümresi hâkim zümre olmuştur. Türklerin siyasi merkez-i sikletleri tarihî devirde pek çok defa yerini değiştirmiştir. Ve bu merkezin tebeddülü iki istikamette vaki olmuştur. Biri şarktan garba, diğeri şarktan cenub-ı garbîye doğru.

Türklerin pek derin mazisinin tarihî ismine şayan kısmı kable'l-milat 3'üncü asırdan başlıyor. Demek Türklerin iki bin seneden ziyade tarihî mazileri vardır. Fakat maatteessüf tarihî mazimizin her asrı aynı derecede malum değildir. Ahvâli az ve çok malum asırlar olduğu gibi tamamıyla karanlık içinde kalan asırlar da vardır. İstikbalde yapılacak taharriyat,

²⁸ [Beşinci ders Türk feodalitesinin özellikleri ile sona ermektedir. “Madenlerin hukuk-ı hususiyesi” ifadesi tertip hatası olmalıdır].

keşifler bu karanlıkların bir kısmını tenvir edeceğini ümit edebiliriz. Türk tarihine ait tetkikât son dereceye kadar terakki etse bile tarihî mazimizin bütün tafsilâtını her asrın bütün ahvâlini tespit etmek mümkün olmayacaktır. Türk tarihinin birçok devirlerinin karanlıkta kalmasına yine Türk tarihi sebep olmuştur, Türk ırkının tarihî talihi sebep olmuştur!

Türklerin kable'l-milat tarihine ait Türklerden kalma ehemmiyetli lisanî eserler yoktur. Türklerin kable't-tarih devirlerinin eserleri olması tahmin edilen bronz devri kurganlarından bahsettik. Kurganlarda şayan-ı hayret olan hal, bu kurganları bırakmış halkın hiçbir türlü yazılmış eser, kitabe bırakmamasıdır. Bugüne kadar kurganlar içinde kitabeler bulunmamıştır.

Tarihî Devirde Birinci Türk Devleti

Kable'l-milat tarihî devre ait noksan malumatımızı Çin menbalarından, kısmen Yunan müverrihlerinden alıyoruz; kable'l-milat birinci defa büyük devlet teşkil eden tarihen malum Türkler Hiung-Nu yahut Hun Türkleridir.

Çinin şimalinde Kingan dağlarının garbında pek eskiden bir halk yaşıyordu. Milada yakın asırlarda Çinliler bu halkı Hun tesmiye ediyorlardı. Hunları Çinliler kable'l-milat 1.000. senelerden beri tanıyorlarsa da bu halk hakkında Çinlilerin verdikleri malumat, ancak kable'l-milat 3'üncü asırdan itibaren tarihî bir şekil ve vuzuh kesbediyor. Bu asra kadar Çinlilerin Hunlar hakkındaki malumatları çok nâkıstı.

Kable'l-milat 3'üncü asır Hun Türklerinin en parlak devirleridir. Hun devri tarihinin tafsilâtına girişmek istemiyorum. Fakat Hun devleti tarihinde bir devir, bizim için hukuki nokta-i nazardan fevkalâde mühimdir; bu da büyük Türk hükümdarı Mote devridir. Bu Şarki Hunların en kudretli bir zamanıdır. Hunlar kable'l-milat 3'üncü asırda büyük ve kuvvetli bir devlet teşkil ediyorlardı.

Mongolyadan başka Çinin şimalindeki bu gün tamamen Çin[li]leşmiş Şan-si, Şen-si, Peçe-li vilayetleri dahi bu Türkler elinde, Türklerle meskûn idi. Kable'l-milat 3'üncü asır ortasında Hunların hâkimiyeti Çinin Şan-si vilayetinden Sibiryaya kadar ve Şarki Mongolyadan Tien-Şan dağlarının şimal kısmına kadar imtidâd ediyordu. Bu devirde Hun Türkleri Çine pek çok defa hücum ediyorlar, Çini fetih arzusu tâ o zaman Türklerde müşahede olunuyor. Bu hücumların tabîi esbâb-ı iktisadiyesi mevcuttur. Bu da Mongolyada Türklerin oturduğu yerlerin kâfi derecede münbit olmamasıdır. Ve nüfuslarının çoğalmasındır.

Tuman Sülalesi, Büyük Mote, Bunun Tesis Ettiği Büyük Devlet

3'üncü asır nihayetlerine yakın Çinde Tsin sülalesi müessisi Şi-Huan-Ti birçok harplerden sonra Türkleri Şan-si ve Şen-si vilayetlerinden koğmağa muvaffak olmuştu. Ve ileride Türklerin Çine hücumlarına karşı mani olmak için Çinle Türk yerlerini tefrik eden hududun her yerinde taştan kale ve kaleler arasına duvarlar yaptırmıştı. Bugün Sedd-i Çinî isminde malum duvar, Şarki Hun Türklerinin Çine hücumuna mani olmak için yapılmış bir abidedir. Bütün Sedd-i Çinînin inşası Şi-Huan-Ti'ye isnat ediliyorsa da filhakika, bu

seddin pek çok parçaları bu hükümdardan evvelki sülaleler tarafından yapılmış olduğu tahakkuk etmiştir. Çinde Tsin sülalesinden Şi-Huan-Ti devrinde Hunların hükümdarı, Tuman isminde idi. Bu hükümdar Çinlilerle muharebede mağlup olmuş ise de Tuman'ın şimalde kuvveti gayet büyüktü. Bütün Mongolya, bu devirde Tuman'a itaat ediyordu.

Hunların Çinlilere bu mağlubiyetlerinin sebebi Hun hükümdarı Tuman'ın ihtiyarlığı olduğu anlaşılıyor. Kanunen Tuman'ın halefi Mote isminde oğlu olmak lazım idi; fakat Tuman, genç bir kadının desisesi yüzünden Mote'yi öldürtmek ve Mote yerine hükümdarlığı bu kadından dünyaya gelen diğer bir oğluna bırakmak istemişti. Bu maksadına erişmek için de, yine kadının telkini ile olacak, o vakit Çinî Türkistanda oturan Yüeci halkına dostluk mukavelesi teklif etti. Oğlu Mote'yi de bu sulhu temin için komşu Yüeci halkına rehin olarak göndermek istediğini bildirdi. Yüeciler Hun hükümdarının teklifini kabul ettiler. Genç Mote, Yüeci hanına gönderildi. Tuman oğlunun Yüeciler ülkesine eriştiğinden haber alır almaz, hep genç kadının iğvasıyla, Yüecilere harp ilan etti. Sulhu ihlal etmekten maksadı oğlunun Yüeciler tarafından öldürülmesi idi. Fakat ihtiyar Tuman maksadına vasil olamadı. Harp ilanı haberini işitir işitmez, genç, Yüeci hükümdarının ahırlarından en iyi ve en süratli bir at çalarak kaçtı.

Bin bela ile sağ ve salim pederinin makarr-ı hükûmetine avdet etti. Tuman oğlunun bu gibi kahramancasına hareketini görerek müteessir oluyor, babalık şefkati kadın vesvesesine galebe çalıyor. Yaptığı çirkin harekete pişman oluyor. Vicdanını teskin için oğluna on bin asker veriyor. Diğer tabirle, Mote'ye bir büyük general kumandan rütbesi ile bir vilayet veriyor. Mote gibi bahadır eline on bin asker geçer geçmez orduda, Asyada o vakte kadar misli görülmemiş bir inzibat ve itaat hissi yerleştiriyor. Mote güya Asyada birinci olarak ıslık çalar ok icat etmiş, asker ve kanun yapmıştır. Bu kanuna göre Mote'nin yayından bir ıslık çalan ok herhangi bir noktaya atılırsa, o saat bütün asker de o noktaya atacaktır. Eğer bir asker bunu yapmazsa idam edilecektir. Bu kanunu ilandan birkaç gün sonra kanunun tesirini görmek için sevdiği bir at üzerine bir ok atıyor. Bunu görür görmez, bütün etrafındaki kimseler aynı zamanda o ata atıyorlar. Mote'nin bu gibi kanunları sayesinde askerde fevkalâde kuvvetli bir inzibat yerleşmiştir. Malumunuz, inzibat demek muhakemesiz itaat demektir. Nerede itaat edecek mevkideki adamlarda muhakeme başlarsa orada inzibat bitti demektir. Biz Türklerin en büyük fazileti, tarihteki muvaffakiyetlerimizin menbaı, halkımızdaki inzibat hissidir.

Pederinin vefatından sonra Mote Hunlara hükümdar oluyor. Türk yurdunun garbi kısımlarında fütuhât yapıyor. Hun devletini, Mongolyadan Rusyadaki İdil nehrine kadar Cenubi Sibiryadan Çine kadar tevsi ediyor. Pederi Tuman devrinde Çinlilerin Türklerden aldıkları, sed içinde kalan Şan-si ve Şen-si vilayetlerini dahi istirdat ettiği gibi, birkaç sene sonra bir muharebe sonunda Çini dahi Türklere itaat ettiriyor. Çini Türklere vergi vermeğe mecbur ediyor. Bu vergilerin ipek mensucat, hububat, ziraat aletlerinden ibaret olduğu tahmin olunuyor. Bundan başka Mote sulh şartlarından biri olarak Çin prenseslerinden birinin kendisi ile nikâhlanmasını talep ediyor. Bu suretle Türk hükümdarlarında ecnebi milletten kız almak hususunda Türk tarihinde bir anane tesis ediyor.

Hiung-Nu Halkı

Mote'nin teşkil ettiği devlet ahalisinin ekserisi Türkler idi. Bu devletin teşkilatını tahlilden evvel bu zamanda Türk halklarının isimleriyle oturdukları yerleri gösterelim: Türkler, tâ o zamanda Şark Türkleri, Garp Türkleri diye iki zümreye ayrılmıştı.

Şark Türkleri içinde en mühim unsur Çinlilerin Houei-Hou dedikleri Türkler idi. Bunlar Mote devletinde esas halk idi. Sarı nehirle Tannuola dağları arasında ve Tarım şehriyle Tien-Şan arasındaki geniş sahada Çin tarihinde Houei-Hou isminde malum Türkler oturuyordu. Houei-Houların şimalinde, Tannuola civarında Ting-Lingler oturuyordu. Yenisey, İrtiş havalisi Kırgızların vatanı idi. Karluk, Tukeyu Türklerinin memleketi ise Altay ve Tarbagatay idi. Bunlar, Türklerin şark kısmıdır. Garp Türkleri ise Usunlar ve Kanglı halkıdır. Usunlar, Balkaş cenubunda oturuyorlardı. Kanglılar ise daha garpta Sir Deryanın Aral gölüne mansab olduğu yerlerde oturuyorlardı.

Yüeci halkı ise ibtidâ Çinî Türkistanın yakın şark kısmında oturuyorlardı. Sonra Mote tahta cülusundan sonra bu tarafları bırakıp Kanglıların cenubunda Sir Derya havalisinde yerleştiler.

Hun devrinde mezkur halkların Yüeciden başka hepsinin Türk ırkına mensup halk olduğu bugün kabul olunmuştur. Ancak Kırgızlar hakkında bazı âlimler, bunların esasen gayr-ı Türk bir halk olup sonra Türkleşmiş olduklarına zâhibdirler. Her halde tarihî devrede Kırgızları Türkleşmiş görüyoruz.

Yüecilerin ırkı bugüne kadar münâzaun-fih bir meseledir. Mote Devleti, Moğolistandan tâ İdil havzasına kadar imtidâd eden devlete Türk ırkı efrâdının âdetâ kâffesi dahildi. Onun için Mote devri Türk tarihinde fevkalâde mühim bir hadisedir. Türk ırkı birinci defa siyasi birliğe erişmiştir. Ve bu hal Türk ırkının anane ve telakkıyât-ı siyasiyelerinde büyük bir tesir bırakmıştır. Büyük bir kanaatime göre, Türklerin pek çok ananeleri bu devrin eseridir. Bizim için mühim olan; şimdi bu birinci Türk devletinin medeniyetini, hukuki teşkilatını tespit etmektir. Maatteessüf Çinlilerin bu hususta bıraktığı malumat çok nâkıstır. Hiung-Nuların kendileri ise hiçbir şey bırakmamışlar, yahut bırakmışlar da kaybolmuş!

Evvelâ Çin salnamelerinin bize bıraktığı malumatı harfiyen tercüme edelim. Sonra bu malumatı tahlile çalışırız. Bu malumatın bir kısmı Hunların en eski devrine aittir. Diğer kısmı da Mote devrine aittir. Çin salnameleri diyor ki:

“Hunlar su ve otlak arayarak bir yerden diğer bir yere naklediyorlar, onların duvarlarla ihata edilmiş şehirleri yahut daimi oturdukları yer vardır. Lakin onlar, ekin ekerler. Herkesin bir parça yeri vardır.

Onların yazıları yoktur. Haberler ve münasebetler dilden dile söylenmekle bildirilir. Çocukları atlara biner gibi koyunlar üzerine binerler. Çocukları yay istimal etmeyi bilirler, kuşlara atarlar. Tarla sıçanlarını, gelinciklerini avlarlar. Büyüdükten sonra ise tavşan ve tilki avlarlar. Bu hayvanların etlerini yerler.

Hunların harpteki kuvvetlerinin sebebi ok atmaktaki maharetlerinden ileri geliyor. Onların hepsi zırhlı elbise giymiş süvari askerlerdir.

Hunların örf ve âdetlerine gelince; onlar sulh zamanında göçebe hayatı yaşıyorlar, kuş ve dört ayaklı hayvanların avına gidiyorlar. Bu hayvanların etlerini yerler.

Bir taraftan tehlike hisseder etmez, erkekler harbî talimlere başlıyorlar. Hunlar, harpte şiddetli hücumlar, savletler yaparlar. Harpte hücumla maharet bunların hilkatindedir.

Onların uzaktan yapılan harpte istimal ettikleri silahlar yay ve oktur ve yakından müsademedede kullandıkları esliha ise kılıç ve süngüdür.

Kuvvetli iseler Hunlar şiddetli taarruz yaparlar. Eğer kendilerinin düşmanlarına nispetle zayıf olduklarına kanaat hâsıl ederlerse onlar çekiliyorlar; düşmandan kaçır gibi çekilmek onlarda zillet sayılmaz. Onlar muvâfık bir yer buluncaya kadar kaçıyorlar.

Hunların ne yazılmış hayat kanunları (*Li*), ne adab ve muaşeret kaideleri, boducları? (İ) vardır. Padişahları da, prensleri de, halkı da hepsi hayvanât-ı ehliye eti yerler. Deriden elbise yapıyorlar. Hem yünden, deriden yapılmış geyimler giyiyorlar. Gençler semiz ve iyi yemekler yerler; ihtiyarlar, gençlerden ne kalırsa onu yerler²⁹.

Gençler ve kuvvetliler takdir ediliyor. İhtiyarlar, hem kuvvetsiz ise kadersizdir. Babaları öldükten sonra oğulları babalarının kendi analarından başka kadınlarını nikâh ederler. Küçük biraderi vefat eden biraderlerinin kadınlarını alır. Âdi halk birbirlerini şahıs isimleriyle tesmiye ederler. Onlarda aile ismi ve lakap yoktur. Bu Çindeki gibi nezaket[İ]e setredilmez.

Tan-Hu (Hunların pa[di]şah ismi), Luante kabilesinden[dir]; memleket halkı “Tingli Kutu” (*Tengri-Kut*) derler. Hunlarda semaya “Tingli” (*Tengri*) derler. [Hükümdara], [Gök]oğlu, [Tingli] Kutu ([*Tengri*]-*Kut*) derler. Tan-Hu geniş, büyük mânasındadır. Tengri-Kut memleketinde pek çok büyük prensler vardır: 1. Şarki Toki, 2. Garbi Toki, 3. Şarki Kuklu, 4. Garbi Kuklu, 5-6. Şarki ve Garbi Serdar, 7-8. Şarki ve Garbi Büyük Müşir, 9-10. Şarki ve Garbi Büyük Tatung-Hu, 11-12. Şarki ve Garbi Kutlug.

Hunların lisanında Toki, “hien” (saf, mukaddes) demektir. Onun için padişahın veliahdı Toki prens ismini taşır.

Şarki ve Garbi Toki prenslerden başlayarak Tatung-Huya kadar büyük prenslerin on bin kadar, küçüklerin ise birkaç bin askeri olur. Asker sahibi bütün büyük prensler yirmi dördtür. Bu mansıplar, büyük prenslikler yirmi dördtür. Bu mansıpların hepsi irsidir. Bunların her biri kendine taksim edilmiş, verilmiş vilayeti idare ediyor. Şu vilayet içinde, halkı göçebelik ediyorlar. Şarki ve Garbi Toki prensler; hem Şarki Garbi Kuklu prensler, büyük ülkeler idare ederler.

Şarki ve Garbi Kutluglar, bunlara idare işinde muavindirler. Yirmi dört prensin her biri kendi dairesinde on, yüz ve binbaşları tayin ederler³⁰. Ve hakezâ memleket idarecilerini de tayin ederler. Senenin evvelki ayında Tengri-Kutun karargâhında büyüklerin bir içtımâ olur. Ondaki başka senenin beşinci ayında Liyong duvarı yanında [Lung-ch'êng] bir büyük içtımâ akdederler. Bu içtımâda Gök ve Yer Tanrısına ve selefleri ruhuna kurbanlar keserler. Sonbaharda atlar semirdikten sonra yaylımda büyük bir umumî içtımâ olur. Bu içtımâda halkın aded-i nüfusu ve hayvanların adedi tayin edilir.

Kanunlara gelince:

1. Kılıçla bir adama hücum eden idama mahkum olur.
  2. Hırsızlığı ispat olunan adamın ailesi müsadere olunur (umumen).
  3. Ufak cürümler yüz üzerine yara yapmak suretiyle cezalandırılır.
  4. Büyük cinayetlerin cezası ölümdür.
  5. Muhakeme hiçbir zaman on günden ziyade sürmez. Onun için zindanlarda mahpus pek azdır. Tan-Hu sabah tulû etmekte olan güneşi hürmetle selamlar. Akşam hakezâ gurûb eden güneşe hürmet gösterir. Yeni ay zuhurunda aya hem selam, hem hürmet gösterir³¹.
- Büyük teşebbüslerde ayın hali itibara alınır. Ayın birinci, ikinci terbi'i (birinci on beş günü) yeni işlerden imtina muvâfık sayılır.

²⁹ Harp zamanında olacak.

³⁰ De Groot, op. cit.

³¹ De Groot, op. cit.

Onların defin merasimine gelince; Hunlar tabut istimal ederler. Kabirlerinde altın, gümüş ve elbise koymak âdetleridir³². Kabir üstüne ağaçlar dikmek, matem elbisesi giymek âdeti yoktur. Harpte düşmanın başını kesene mükâfat olarak bir kadeh şarap verilir ve maktul düşmanın eşyası hediye edilir”.

***

Efendiler! Çin salnamelerinin birinci Türk devletine ait bütün verdikleri malumat bundan ibarettir.

Görüyorsunuz, bu malumat fevkalâde nâkıstır. Fakat nâkıs olmakla beraber fevkalâde mühimdir. Biz Türkler, bu birkaç sahifeleri temeddün tarihimiz nokta-i nazarından ve bilhassa hukuk tarihimiz nokta-i nazarından büyük itina ile öğrenmeğe, her satırını tahlil ve tefsir etmeğe mecburuz. Âfide bütün Türk yurtlarında Çinlilerin dört beş sahifede tarif ve tasvir ettikleri kadîm Türk camiasının medeniyeti ve hayatı hakkındaki en eski haberler muhtelif noktayı nazardan muhakeme edileceklerdir³³.

Şarki Hun Devletinin İdari Teşkilatı ve Hukuku

Hun Devleti iki büyük kısma bölünmüştü. Biri şarki, diğeri garbi kısım idi. Memleketin bu iki kısmında iki büyük prens idare ederdi. Bu iki prenslik (iki büyük kısım) içinde dahi birçok ufak beylikler, vilayetler bulunurdu. Her vilayetin başında muhtelif isim ve lakap taşıyan valiler bulunurdu. Valiler âdeta hepsi Tengri-Kut ismindeki büyük hanın akrabasından idi. Bu vilayet idaresiyle muvazzaf prenslerin lakap ve unvanları memleketin şarki ve garbi kısmında aynı idi. Vilayet idare eden bütün büyük prenslerin adedi yirmi dört idi. Bu idare mansıpları pederlerden oğullarına tevarüs tarikiyle intikal ederdi, irsi mansıplar idi. Vilayet idare eden prenslerin muhtariyeti mahdud idi. Bunlar merkezdeki büyük hükümdara tâbi idiler, bütün mühim işlerde Tengri-Kutun emir ve işaretlerine itaat etmeğe mecbur idiler.

Merkez büyük hükümdarın resmi lakabı Tengri-Kut idi. Çin salnameleri bu kelimeleri Gökoğlu diye tercüme ediyorlar. Bu tercüme doğru değildir. Eski Türkçede Tengri kelimesi iki mânada müstameldir. Biri “Gök” diğeri “Allah”tır. Buradaki gökten, “sema” muraddır.

Kut eski Türkçede “siyasi iktidar” ve “saadet” mânasına geliyor. Tengri-Kut terkinde siyasi iktidar mânasıdır.

Tengri-Kut demek semavi iktidar (*pouvoir céleste*) demektir. Kut kelimesi Hun devrinden sonra dahi Türk hükümdarlarına verilen muhtelif lakap ve unvan terkiplerine dahil idi. Uygur hanları, İdi-Kut lakabını taşıyordu. Hukuk ve idare-i devlete dair ıstılahların âdeta hepsini Türklerden alan Moğollar dahi hükümdarlara Tengri-Kut lakabını

³² ibid.

³³ [Bu cümleden sonra “bu satırları anlayış ve tefsirde birbirine” şeklinde başlayan bitmemiş bir cümle vardır. Ayrıca Ali Birinci nüshasında sayfanın sonuna “ma’badi ayrı cilttedir” notu düşülmüştür. Buradan itibaren konu akışı bozulmadan, çift sütundan tek sütuna geçilerek, beşinci derse devam edilmiştir].

veriyorlardı. Büyük hükümdardan (Tengri-Kut) sonra Hun Devletinin ikinci mühim uzvu, devletin şarki ve garbi iki kısmında icra-yı hâkimiyet eden iki Toki idi. Toki kelimesinin mânası nedir? Bu kelime bugünkü Türkçedeki “doğru” (eski telaffuzu togru olmuştur) kelimesinin muharref şekli olduğuna dair bir fikir ileri sürülmüştür. Bu fikri ileri süren, son zamanlarda Alman lisanında *Kable'l-Milat Devrin Hunları* namında mühim bir eser yazmış, De Groot'tur. De Groot bu fikri teyit için pek esaslı olarak şu delili serdediyor: Hunların Toki lakabı Çince “hien” kelimesiyle tercüme edilmiştir. Hien ise Çince, sadık, saf, namuslu mânaları ifade edermiş. Türkçe doğru kelimesinin dahi aynı mânaları ifade etmesinden De Groot, Toki ile doğru kelimesinin ayniyetini istihraç ediyor. Mânası ne olursa olsun; Toki mansıbı, merkez hükümdardan sonra en büyük bir rütbedir.

Memleketin şarki kısmını idare eden Toki: Şarki Tokinin rütbesi Garbi Tokiden yüksek addedilirdi. Şarki Tokilik mevkiini veliaht, işgal ederdi. Bu iki Tokiliklerden sonra gelen unvanların Türkçesini tayin etmek mümkün olmuyor.

Hunlara dair menbalarımız Çin salnameleridir. Malumunuz, Çinliler kadar ecnebi kelimeleri tahrif eden bir millet yoktur. Bunun sebebi de Çin lisanında esvâtın pek nâkıs olmasıdır. Bu suretleri tespit için Çinliler mükemmel harfî elifbadan dahi mahrumdurlar.

Tokilerden sonra üçüncü derecede rütbe Kukludur (yahut Güçlüdür). Benim Kuklu şeklinde kabul etmek istediğim kelime muhtelif Sinologlar tarafından Rus, Latin harfleriyle muhtelif şekilde yazılmıştır: Kukli, Rukle³⁴, Luli³⁵.

Şarki ve garbi serdarların Türkçe (Hunca) ismi malum değildir. Bu lakapları Çinliler serdar mânasındaki “Tatsiyang?” kelimesiyle ifade etmişlerdir. Hakezâ müşir diye tercüme edilmiş unvanı dahi Çinliler Duyu (Douiyou) şeklinde Çince tespit etmişlerdir. Beşinci unvan “Tatung” sözünün dahi Türkçesi malum değildir. Fakat altıncı derecedeki unvan olan, “Kuttu[hu]” kelimesinin Türkçe kutlug kelimesini muharref şekli olduğunda hiçbir şüphe yoktur. “Kuttu[hu]”, Türkçe “kutlug” lakabının bozulmuş şekli olduğunu Sinologlardan Parker kabul etmiştir³⁶.

Toki prensler, kuklular, serdarlar, müşirler, hepsi askeri olarak on bin (10.000) asker sahibidir. Bunlardan aşağı derecedeki prenslerin askeri ise on binden aşağıdır.

Yirmi dört vilayet idare eden prensler hepsi kendilerine tâbi vilayetler dahilinde binbaşı, yüzbaşı, onbaşılıarı tayin edebilirler; diğer tabirle, kendi vilayetlerini ufak idari parçalara taksim hakkını haizdirler. İdari taksimatın başında arazisinin büyüklüğüne ve nüfusun adedine göre binbaşı, yüzbaşı, onbaşı isminde reisler bulunur. Bunlardan başka muhtelif idare işleri için medeni (*civil*) idareciler tayin etmek dahi büyük prenslerin hakkıdır.

Bu teşkilatta dikkat edilecek nokta, idare teşkilatı ile askeri teşkilatın pek sıkı birbirine bağlanmış olmasıdır. Diğer tabirle, devlet teşkilatının bariz sıfatlarından biri askeriyetidir.

³⁴ Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, s. 18.

³⁵ Pére Bitchourin [Rahib Biçurin], op. cit., c. I, s. 14.

³⁶ Parker, op. cit.

Büyük hükümdarın (Tengri-Kut) kendisinin doğrudan doğruya idare ettiği ayrı bir vilayet yoktur³⁷.

Tengri-Kut bütün vilayetlerin reisi, hükümdarı, bütün devlet onun kendi vilayeti[dir].

Bu muhtelif büyüklükteki muhtelif isimler taşıyan prens ve valiler arasında münasebet neden ibarettir?

Evvelâ, memleketin iki ayrı kısmı içinde münasebeti tahlil edelim: Şarki ve garbi ismindeki memleketin iki kısmı dahilinde idare prenslerinin münasebeti, silsile-i merâtibe müesses tâbiyetten ibarettir. Şarki kısımdaki bütün prensler, valiler Şarki Tokiye tâbidir. Garbi kısımdaki bütün valiler, prensler Garbi Tokiye tâbidir.

Bu devlet iki kısma ve bu iki kısım içinde birçok valiliklere bölünmüş olmasına rağmen, devlette bir vahdet-i idare ve idarede bir yeknesaklık mahfuzdur. Bu vahdet ve yeknesaklığı temin eden müessese de senede birkaç defa in'ikâd eden içtimalardır.

Üç nevi içtima vardır:

1. Yıl ibtidâsında. Bu içtimada ancak milletin büyükleri toplanır. Bu bir nevi teşriî içtimadır.

2. Sonbaharda. Bu içtimaa büyüklerden başka asker dahi iştirak eder. Bu içtimada askerin ve atların adedi tayin edilir.

3. Senenin beşinci ayında dinî merasim icrasiyçün içtima.

Bu içtimalar Moğol devrinde kurultay ismi ile malum olan içtimaların eski numunesidir (*prototipi*). Birinci içtima Tengri-Kutun makarr-ı hükûmeti olan yerde toplanırdı. Bu içtimada ancak idare başındaki büyüklerin iştirak etmesinden, bu içtimanın mühim karar ittihazı için toplanan bir teşriî içtima olduğu anlaşılır. İkinci içtima, askerîdir. Bir nevi manevra kabîlindedir. Üçüncü içtima dinî ve millidir. Bundan maksat dinî merasimi icra ve millî anane ve telakkilerin de vahdetini temindir. Memleket ayrı âdetâ muhtar beyliklere bölünmüş olmasına rağmen, devletin vahdetini, türelerin birliğini temin eden işte bu içtimalardır.

Çin salnamelerinden aldığımız Hunların hukuk-ı idarelerine dair malumatı şu şekilde hulâsa edebiliriz:

1. Devlet merkezi bir büyük hükümdara (Tengri-Kut) tâbidir.

2. Muhtelif büyüklükteki vilayetler hükümdarın akrabalarından olan prensler tarafından idare olunuyor.

3. Bütün devlet iki büyük kısma ve her kısım on iki vilayet veyahut beyliklere taksim edilmiştir.

4. Bu vilayetler dahilinde pek çok binbaşılık, yüzbaşılık, onbaşılıklar vardır.

5. Her vilayet ve aksâm-ı vilayet muayyen miktarda asker çıkarmak, beslemekle mükelleftir.

³⁷ Pére Bitchourin, op. cit., page 15, tome 1.

6. Bütün memleketin teşkilatında bariz sıfat askerîliktir.

7. Muhtelif vilayet başındaki valiler ve bu vilayet dahilindeki asker arasında münasebât, vahdet-i âdât ve vahdet-i idare büyük içtimalar vasıtasıyla temin ediliyor. Çinlilerin verdikleri malumattan açık anlaşılmayan bir hal varsa, bu da Hun Tengri-Kutlarına tâbi uzaktaki ülkelerin 24 vilayet taksimine dahil olup olmadığıdır.

Büyük Mote devrinde Hun Devleti tâ İdil nehrine kadar imtidâd ediyordu. Bütün Şimali Türkistan, Kırgız stepleri Hun Devletine tâbi idi. Fakat bunların tâbiyeti bir nevi vassallıktan ibaret olduğunu tahmin ediyorum. Kırgız steplerindeki Türkistan ve İdil havzasındaki ahali[nin], kendilerine mahsus, kendi aralarından çıkmış reisler tarafından idare olunduğunu tahmin etmeliyiz. Yukarıda mezkur 24 vilayet, Hun hükümdarı akrabası tarafından doğrudan doğruya idare edilen vilayetlerdir. Bu asıl Hun Devletidir. Başka, garptaki ülkeler bir nevi müstemlekelerdir. 24 vilayete taksim edilen asıl Hun Devleti bugünkü Mongolyadan başlayarak Altay ve Garbi Türkistana kadar imtidâd etmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Bu tahmin faydasına pek çok emareler vardır. Bunlardan bahsetmeğe lüzum görmüyorum.

Hun Devletinin teşkilatına tarihî ve hukuki ıstıhlardan hangisini tatbik edebiliriz? Bu teşkilatı devletlere tatbik edilen mustalah tabirlerden hangisiyle ifade edebiliriz? Her şeyden evvel bu devletin bir ibtidâî camia olmadığını zikretmeliyiz.

Bu teşkilat ne bugünkü Afrika ve Avusturalyanın gayr-ı mütemeddin totemik camiaların[ın] teşkilatına benzer, ne de kurûn-ı ûlâ nihayetindeki Jermen kavimlerinin teşkilatına benzer. Hun teşkilatı bunlardan çok yüksek, fakat muasır Romalılar ve Çinlilerin teşkilat-ı devliyesinden aşağı bir seviye-i siyasiye irâe ediyor. Hun teşkilatını tahlilden sonra bugünkü hukuk tarihi nokta-i nazarından birkaç ıstılah hatıra gelir. Aşiret konfederasyonu, monarşi aristokratik, monarşi feodal.

Hun Türklerinin Mote devrindeki teşkilatında kabile esas değildi. Vâkıa Mote'den evvel ve Hunların sukûtundan sonra aşiret ve kabile ittihatlarına müstenit teşkilat mevcut olduğunu görüyoruz. Mote devrinde dahi Türkler muhtelif kabilede bulunmuş ise de vilayetleri, beylikleri idare eden kabile reisi olmayıp merkez hükümdar tarafından tayin olunmuş valiler idi; Mote'nin akrabası prensler idi. Fikrime göre Türklerde büyük devletlerin teessüsü her devirde merkezîyet esasının aşiret ve kabile istiklâlîne galebesi sayesinde mümkün olmuştur, merkezîyet zaferinden doğmuştur. Mote tarafından tesis edilmiş devlette kabile esası ehemmiyetten sâkıt idi. Bu bir monarşi idi. Kabile reislerinin hiçbir türlü siyasi kuvvet[i] kalmamıştı. Bu monarşi de aristokratik bir monarşi idi. Fakat bu monarşi bir nevi feodalite ile imtizaç ediyordu.

Feodalite nedir? Feodalitenin evsâf-ı mümeyyizesi şudur:

1. Feodal devlet birçok büyük beyliklere, beylikler müteaddit zeametlere bölünür.
2. Feodal devlet aristokratiktir.
3. Askerîdir.

4. Yerden istifade, yer sahibi olmak bu gibi devletlerde büyük bir esastır³⁸.

Feodal devlet aristokratiktir, dedik. Bunun mânası şudur: Feodal camiada ahali iki sınıfa münkasımdır: 1. Biri müstesna hukuk, imtiyazlar sahibi sınıf. 2. Diğeri hukuktan mahrum, pek çok ağır vezâifile muvazzaf ve mükellef sınıftır. Bütün idare-i devlet birinci sınıf elinde bulunuyor.

Feodal camia askerîdir. Bunun mânası da şudur: Bu camiada şahısların hukuku; emvâlin tevzii, harbe münasebet nokta-i nazarından, şahsın harpte, seferde oynadığı ve oynayacağı role mütenasip bir şekilde taayyün eder. Bu gibi camianın ekser efrâdı askerdir.

Feodal camianın feodal devletin üçüncü bir seciyesi, bu devlette arazinin büyük rolüdür. Avrupanın tanıdığı feodal cemiyetlerin tarihini tahlil ettiğimiz zaman, bu camiaların hepsinde yere ait mülkiyet[in] büyük bir âmil olduğunu görüyoruz. Feodal camiada arazi yegâne menba-ı servettir. Avrupanın feodal camialarında ahalinin bir kısmı asker olduğu gibi bir kısmı çiftçidir. Daha doğrusu asker ve aynı zamanda çiftçidir. Bugünkü Avrupa camialarında sermaye (kapital) ne kadar büyük rol oynuyorsa, feodal camialarda arazi tıpkı o rolü ifa ediyor.

Feodal camiada eşhâsın hukuku ve camiadaki mevkii bir taraftan harbe, diğer taraftan yere münasebete göre taayyün eder. Feodal camia asker olduğu kadar da ekincidir.

Feodal devlet birçok beyliklere bölünmüş bulunuyor. Bu gibi devlette merkezî hükûmet, büyük hükümdar zayıf; vilayet beylerinin kuvveti ve nüfuzu büyüktür. Merkezî hükümdarın kuvvetlenmesi feodalitenin sukûta yaklaşması demektir. Feodal devlet içindeki beylikler ve büyük zeametler dahilinde büsbütün müstakil, başkalarına benzemeyen asker[î] tertibat, mahkemeler, hükûmet organları bulunabilir.

Şarki Hun Devleti Teşkilatıyla Avrupa Feodalitesi Arasında Umumi Noktalar

Feodal devlette hâkimiyet bir şahıs yahut bir müessesede temerküz etmiyor. Şimdiye kadar[ki] esasları Hun Devletine tatbik ederek Mote tarafından teşkil edilen Hun Devletini feodal devlet tesmiye etmek mümkün müdür? Hun Devleti tamamıyla kurûn-ı vustadaki Avrupa feodalitesi gibi bir feodalite değildi. Fakat pek çok cihetten Hun Devletinin teşkilatı feodal camia teşkilatına yakın idi:

Evvelâ: Avrupadaki gibi şarki Hunlarda dahi devlet muhtelif prenslere, beylere tevzi edilmiştir. Memleketin aksâmı vilayet olduğu kadar da bir “beylik”tir, “*fief*”tir.

Sâniyen: Hunların teşkilatı dahi aristokratiktir. Cemiyet içinde imtiyaz ve müstesna hukuk sahibi hâkim bir zümre mevcuttur. Bütün büyük mansıplar Tengri-Kut[un] akrabası elinde bulunuyor.

Sâlisen: Hun Devletinin teşkilinde dahi esas askerliktir. Harbe münasebettir. Bunlar Şarki Hun teşkilatını Avrupa feodalitesine benzeten noktalardır.

³⁸ [Bu paragraftan sonra Roma rakamları konularak, aynı özellikler farklı bir sırayla açıklanmıştır. Karışıklığa yol açmaması için rakamları kaldırdık].

Türk Teşkilatını Avrupa Feodalitesinden Ayıran Cihetler

Müşâbehet noktaları olduğu gibi, Hun Devleti teşkilatında Avrupa feodalitesinden büsbütün farklı olan taraflar da vardır:

1. Türk Hun devletinde hâkimiyeti temerküz ettiren bir şahıs vardır. Bu da büyük hükümdardır (Tengri-Kut). Bu Tengri-Kut hâkimiyetini tasdik ettirmek için diğer beylerle mütemâdi mücadele eden bir kiral namzedi değil, tamamıyla tasdik edilmiş gayet kuvvetli bir hükümdardır.

2. Avrupanın kurûn-ı vusta feodal camialarında ahalinin ekseriyeti ekincilik ile taayyüş eder. Memleketin en mühim menba-ı varidatı ziraattır. Türk devletinde dahi zürra olduğu gibi, ahalinin büyük bir kısmı hayvan beslemekle yaşıyor. Göçebedir.

3. Avrupa feodal camialarının işgal ettiği yerlerin sahası mahdut oluyordu. Hun Türklerinin hâkimiyeti ise vâsi bir sahada nâfiz idi.

4. Avrupa feodal camialarında derebeyleri ayrı asker, ayrı mahkemelere malik olabilirdi. Hun Devletinde asker daima bir merkeze tâbidir. Kanunlar dahi bütün devlet dahilinde yeknesaktır.

5. Feodal camialarında, tâbi ile metbu arasında münasebet-i hukukiye taahhüddir (*contractuel*). İki tarafa vazife tahmil eder. Hun Devletinde ise bu münasebet inkıyadî, idaridir.

Şarki Hunların Devlet Teşkilatı Bir Türk Feodalitesidir

Hun Devleti tamamıyla Avrupa feodalitesine benzeyen bir camia değildir. Fakat pek çok cihetten feodal camiaların teşkilatına müşâbeheti şüphesiz olduğundan Hun Devletini, bir nevi monarşi feodal, diye tavsif edebiliriz. Bu devlet teşkilatını bu şekilde tarif edebiliriz:

Şarki Hun Devleti teşkilatı ahali kısmen göçebe olan bir devlete tatbik edilmiş kuvvetli merkezî hâkimiyetle kâbil-i telif bir feodalitedir. Diğer tabirle, bu bir Türk feodalitesidir.

ALTINCI DERS

Geçen derste Şarki Hun Devletinin hukuk-ı idaresinden bahsetmiştik. Bugün Çinlilerin bize bıraktığı az malumata istinaden kable'l-milat Türk devletindeki hukuk-ı hususiyede[n] ve Hunların beynelmilel münasebata dair telakkilerinden bahsetmek istiyorum. Maatteessüf bu hususta tarihin bize bıraktığı malumat daha nâkıstır.

Hukuk-ı medeniyeye dair yegâne işaret, Türklerde taaddüd-i zevcâtın makbul olmasına dairdir. Türklerin birkaç kadını olabirmiş. Oğullar pederlerinden sonra kendi validelelerinden başka onun kadınlarını nikâh ederlermiş. Hakezâ biraderlerinin vefatından sonra kalanlar müteveffanın kadınlarını alırlarmış. Göçebe Türklerde bugüne kadar vefat eden biraderin zevcesiyle nikâh etmek vardır. Eski Türklerde üvey anaları nikâh etmek dahi varmış. Bunun doğru olmadığına dair delilimiz yoktur. Bu gibi bir âdet bizim bugünkü ahlaki ve hukuki telakkimiz nokta-i nazarından tabî bizim kulaklarımıza fena çarpıyor. Fakat hukuk tarihinde hiçbir şey bizi müteessir etmemelidir. Bu gibi, tabir caizse, bizim

hukuki zevkimizi müteallim ve müteneffir edecek şeyler bütün milletlerin hukuki tarihinde mebzûldür. Kable'l-İslam İranda daha mûcib-i nefret bir kanun vardı. Biraderler hemşirelerini nikâh edebilirlerdi³⁹.

Hunların nikâh şerâiti hakkında malumatımız yoktur. Şüphesiz nikâh iştira şeklinde idi. Vefat eden biraderlerin kadınlarını kalanların nikâh etmesinin esbâbına gelince: Bu kanun[u] doğuran esbâbı, şüphesiz Türklerin harbî bir millet olmasında aramalıdır. Pek sık yapılan muharebeler birçok kadınların kocasız kalmasını intaç etmiştir. Kalan biraderlerin bunları nikâh etmeleri bunları himaye altına almaktan ibarettir. Ailede kadının vaziyetine dair menbalarda açık malumat yoktur. Türklerde kadının mevkii ve vaziyet-i hukukiyesi hakkında gelecek derslerin birinde daha mufassal malumat vermeğe çalışırız.

Miras kanunları hakkında okuduğumuz vesikada işaretler yoktur. Fakat Türklerin miras müessesesi vardır. Evlat pederin ve hatta validesinin emvâline vâris olabilirdi. Biliyorsunuz, milletlerde⁴⁰ taht tevarüsü milletin tevarüs kanununa muvâfık oluyor. Mote tesis eden [Mote'nin tesis ettiği] devletin taht[ının], irsi olduğunu biliyoruz. Mote'den sonra oğlu Kuyuk ve Kuyuk'tan sonra oğlu Kün-Çen ve Kün-Çen'den sonra biraderi İçise tahta vâris olmuştur.

Türklerde hususi mülkiyet hakkı tâ bu devirde pek iyi yerleşmiş olduğu iki işaretten gayet açık anlaşılıyor. Hırsızlığı ispat edilen adamın ailesi müsadere edilir, denilmiştir. Hırsızlık demek, mülk-i hassı bilâ-müsaade benimsemek demektir. Bundan başka araziye ait mülkiyete dair dahi işaretler vardır. Menbamız her Hunun kendine mahsus bir yeri olduğunu söylüyor. Bu mülkiyet emvâl-i menkuleye mahsus olmayıp, emval-i gayr-ı menkulede dahi mülkiyet olduğunu gösteriyor.

Ceza kanunlarına gelince, Çin salnamelerinin bu meseleye dair verdikleri malumat Türklerin hukuk-ı medeniyelerine ait işaretlerden daha doludur. Cürümler iki kısımdır. Ağır cürümler (cinayetler), hafif cürümler. Cinayetlerin cezası idamdır. Hafif cürümler ise, yüzlerde bir yara yapmakla tecziye edilir. Muhakeme hiçbir zaman on günden ziyade sürmez. Onun için Hun zindanlar[ın]da mahpus pek azdır. Şarki Hun Türklerinin ceza kanunları hakkındaki bu birkaç sözden Türklerin, hukuk seviyesi hayli yüksek olduğu tahakkuk ediyor. Hukuk-ı cezaiye tarihinden muhtelif ceza usulleri görüyoruz. En ibtidâî ceza usulü olan şahsi intikamdan başlayarak ceza hakkının hükûmet tarafından tayin edilmiş müesseselerin istisnai hakkı olmasına kadar, pek çok dereceler vardır. Pek çok kavimlerde başka taraftan medeniyet hayli yüksek olduğu devirlerde bile hususi intikam yaşamıştır. Diğer milletlerde hususi intikamdan biraz yüksek müessese olan nakdî uzlaşma (*composition*) denilen hususi uzlaşma pek uzun müddet hâkim olmuştur.

Hususi intikam ceza usullerinin en ibtidâî şeklidir. Bunun için hükûmetin lüzumu yoktur. Bunu kısmen hayvanlar[ın] bile tatbik ettikleri malumdur. Fakat benî-beşerin tekâmülünde müşahede ettiğimiz gayet garip hadiselerden biri bu hususi intikam[ın] bazen

³⁹ Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, tome III, page 678.

⁴⁰ [Metinde "eğer milletlerde"].

hayli yüksek bir medeniyet ile kâbil-i telif olmasıdır. Mesela İranda, bu memleketin yüksek medeniyeti devrinde ceza, intikam şeklinde mutazarrır olan şahsın akrabasının hakkı olarak tanılırdı. Bu hususta İran tarihinde gayet vâzih işaretler buluyoruz. Şah Perviz, “pederinin kâtilini öldürmeyen adam gayr-ı meşru bir oğuldur” diyor⁴¹.

Firdevsi'nin *Şahnamesinde* dahi hususi intikama işaretler görüyoruz. Bu hususi intikam esası Avrupanın bazı köşelerinde bu güne kadar saklanmış. Mesela, iki bin seneden beri medeni vasatta yaşayan Korsika halkında “*véndetta*” bu güne kadar hükmünü kaybetmemiştir. Hususi uzlaşmaya (*composition*) gelince; bu usulde ceza pek çok kavimlerin ceza kanunlarında tafsilatıyla gösterilmiştir. Mesela Hintte kâtilin cezası malî idi, tarifesi vardı. Buna kan fiyatı derlerdi. Katlin aksâmına göre kâtil malum mikdar inek verirdi. Tevratın bir taraftan hususi intikam, diğer taraftan hususi intikam hakkını paraya satmayı men etmesi büyük bir terakkidir. Tevrat diyor: Kişi öldürüp de kendisini ölümden kurtarmak isteyen kâtilden katiyen para almayacaksınız, kâtil kendisi ölecektir⁴², diyor.

Bugünkü milletlerin hukuk-ı cezalarındaki iki büyük esas büyük bir tekâmül neticesi sayılır. Bu esaslardan biri cezanın şahsi olmasıdır.

Câninin cinayetinde katiyen onun akrabası muztarip olamaz; ceza hiçbir vechile onlara in'ikâs edemez. Diğer hakk-ı ceza[nın] hükûmet elinde temerküz etmesidir.

Şimdi bu iki nokta-i nazardan Şarki Hun Türklerinin ceza usullerini tahlil edelim. Çinlilerin “Hunlardaki ceza kanunlarına gelince, büyük cinayetlerin cezası ölümdür” demesi bu cezanın şahsi bir intikam şeklinde icra edilmeyip yeknesak bir surette hükûmet kuvvetiyle yapılan idam olduğunu gösteriyor.

Türlere ceza tatbiki[nin], hükûmet inhisarı[nda] olduğu görülüyor. Bu cihetten Türklerin seviye-i hukukiyesi tamamıyla medeni bir devlet seviyesine erişmiştir. Fakat diğer nokta-i nazardan yani cinayetin şahsiyeti nokta-i nazarından Hun telakkisi[nin] muasır hukuk seviyesine vâsıl olmadığı görülüyor. “Hırsızlığı ispat olunan adamın ailesi müsadere olunur” denilmiştir. Sirkat bir cürümdür. Bunun cezasının aileye in'ikâsını bu zaman hukuku katiyen kabul etmez.

Çinlilerin sözlerinden Türklerde hapisane mevcut olduğu anlaşılıyor. Fakat “hapisaneler boş idi”, denilmiştir ve bunun sebebi olarak da muhakemelerin hiçbir zaman on günden ziyade devam etmemesi gösterilmiştir. Bu işaret fevkalâde mühimdir. Bu cümleden aynı zamanda Türklerde hapisaneler, muayyen bir usul-i muhakeme mevcut olduğunu anladığımız gibi bu muhakemeler[in] çabuk olduğunu dahi görüyoruz. Eğer hapisanede mücrim on günden ziyade kalmamağı İngilizlerin bugünkü “*Habeas Corpus*” kanununa teşbih edersek mübalağa etmiş oluruz. Fakat muhakemenin çabuk yapılması, mühim bir işaret olduğuna dikkatimizi celbetmemek mümkün değildir. Bu Türklerin cibillen bir idareci olduklarını gösteriyor. Seri muhakeme, seri cezanın camialarda asayiş temin[i] için en mühim bir yol olduğu inkâr olunmaz.

⁴¹ Taberi, Tome II, page 845.

⁴² *La Bible, Les nombres*, Chapitre 35.

Çinlilerin, Hun Türklerinin hukuki örf ve âdetlerinden bahsederken, işkencelerden bahsetmemesi şayan-ı dikkattir. Biliyorsunuz, pek çok kavimlerde usul-i muhakeme şeklinde mazlumun cürüm irtikâb edip etmediği[ni] tayin için işkence tatbik olunmuştur. Bu gibi işkenceler tarihine [tatbikine] “*ordalie*” ismini veriyorlar. Fransızca “*preuve judiciaire*” dahi derler. Biz buna “hükmi tecrübe” veyahut “yargu sınaması” diyebiliriz. Mesela eski Hintte beş nevi sınama (*ordalie*) mevcut idi.

- Maznun iki defa mizanda tartılırdı. Eğer ikinci defa tartıldığı zaman, sıkleti evvelkinden ziyade ise, günahsız olduğuna hüküm verilirdi.

- İkinci ateş tecrübesi; yedi ateş dairesi yapılırdı. Maznunun eline de bir yuvarlak kırmızı kızdırılmış demir parçası verilirdi. Maznun yedi daire yanan ateş içinden ellerini yandırmayarak merkeze kadar geçerse günahsız hesap olunurdu.

- Su tecrübesi; maznun başı görünmeyecek kadar suya batırıldıktan sonra birisi ok atıyor ve oku düştüğü yerden bulup geri attığı yere getiriyordu. Bu müddet zarfında maznun başını sudan çıkarmazsa günahsız olduğu ispat edilmiş addedilirdi. Tabî bu gibi vahşi tecrübeler esnasında pek çok günahsızlar doğrudan doğruya cennete gidiyordu.

- Zehir (ağu) tecrübesi; maznun sringa isminde ağudan yağa karıştırarak yedi habbe alırdı. Ölmezse günahsız, ölürsa günahlı sayılırdı.

- Nihayet beşinci nevi tecrübe; su içme tecrübesi. Maznun Hint mabutlarının resimleri ve sanemleri yıkatmış [yikanmış] sudan eliyle üç defa içerdi. Eğer bundan sonra üç hafta içinde hiçbir nevi hastalık zuhur etmezse, müttehem günahsızdır.

Bu hükmi tecrübeler Hintten başka memleketlerde dahi gayet makbul bir usul olmuştur. Kurûn-ı vusta papazlarının engizisyonlarını hepiniz biliyorsunuz. Hatta diyebilirim, hükmi beyyine makamında ve işkence tatbik etmeyen halk pek nadirdir. Bilhassa kızdırılmış demirle yahut kaynar su ile tecrübe, bütün Avrupa milletlerinde tatbik edilmiştir diyebiliriz. Çeklerde, Lehlerde, Sırlarda, eski Jermenlerde bu iki usul tatbik olunmuş olduğu müsbettir. İbtidâî usul-i isbatlardan biri hükmi mübarezedir. Bu adli nizalarda dahi tatbik olunurdu. Bu usul bilhassa Jermen halklarında çok münteşir idi. Bugünkü düel[lo] bu hükmi mübarezededen başka bir şey değildir. Hun Türklerinde bu vahşi muhakemelerde[n] hiçbiri[nin] tatbik olduğu zikredilmemiştir. Hun Türklerinin, Türk hukuk-ı cezasının iki sıfatı şüphesizdir. Biri, ceza tatbiki[nin] hükûmet elinde olması; diğeri usul-i muhakemede işkence, hükmi tecrübelerin tatbik olunmamasıdır. Bu iki hal, her ikisi gayet mânidardır. Her ikisi Türk ruhiyatından tevellüt eden hallerdir. Türk, hilkatinde devletçi ve idarecidir. Ceza işlerinin, asayiş temini meselesinde büyük rolü olduğunu Türkler hissetmiş ve bu işi hükûmet inhisarı yapmıştır. Diğer taraftan kable’l-İslam Türklerin ve bugünkü İslam tesirine az maruz olan Türklerin ruhiyatında müşahede olunan, hayatı anlayışlarının sırriyâttan âzâde, şey’î ve şe’î olmasıdır. Türk katiyen sırriyât-perest (mistik) değildir. Bunu bir medih olarak söylemiyorum. Bir müşahede olarak zikrediyorum. Benî-beşer tarihinde sırriyâta iman dahi büyük şeyler doğurmuştur, fakat tarihen tarz-ı tefekkürde şey’iyet ve şe’niyet sırriyete tedricen galebe çalmıştır. Türkün şey’î zihniyeti muhakemede işkencelere müracaat

etmemiştir, çünkü fı- zâtihi ağı olan bir otun mesela daima zehir olacağını anlamış, onun zehirliği günahlı insanda bir şekilde, günahsızda başka bir şekilde tezahür edebileceğini Türk zihniyeti kabul etmemiştir. Tabiat kanunlarının hükmü daimidir. İstisnası yoktur.

Hunların beynelmilel münasebetlerine, diğer tabirle, hukuk-ı düvele ait malumat Çin salnamelerinde hususi hukuklarına dair malumattan daha çoktur. Kable'l-milat yaşayan Türklerin beynelmilel münasebetlerindeki telakkilerini açık göstermek için büyük Hun imparatoru Mote'nin Çin padişahına yazdığı mektuplardan birini aynen nakletmek istiyorum. Bereket versin, Çin salnamelerinde bu mektuplar harfiyen saklanmıştı.

Büyük Mote Tarafından Çin İmparatoriçesine Yazılan Bir Mektubun Tercümesi

“Gök tarafından nasbedilmiş büyük Hun Tengri-Kutu Çin İmparatoriçesini selamlıyor. Geçende Çin imparatoru sulh ve karabet hakkında yazmıştı. Bu iş, iki tarafın rızasıyla mektupların münadericesine muvâfık bir surette nihayetlendi. Çinin hudut memurları, Garbi Toki prensi tahkir etmişler ve Toki prens benim müsaademi sormadan, Ilu-Heu Nançju vesairlerin teşvikiyle Çin memurlarıyla müsademeye başlamıştır. Ve şu suretle aramızda mevcut muahedenin hilafında hareket etmiştir. Ve aramızdaki biraderâne karabeti dahi ihlal etmiştir. Ve Han sülalesini komşu bir devlete karşı düşman bir vaziyete koştur. Çin padişahından tekdir-âmiz iki mektup alınmıştır. Cevap mektubunu hâmil sefir daha geri dönmemiştir. Hakezâ Çin elçisi avdet etmemiştir. Bu hal iki komşu devlet arasında su-i tefehhüm ve gayr-ı matlûb hareketleri mücib olmuştur. Muahedeyi bozmak ufak memurların hareketi neticesi olduğundan Garp Toki prensi “cezalandırmak” için Yüeciler üzerine sevk ettik. Tanrının iradesiyle askerlerimiz sıhhat ve afiyette, atlarımız kuvvette olduğundan ordumuz Yüeciler üzerine büyük bir zafer kazanmıştır. Kılıcımızın keskinliği sayesinde hepsini itaate mecbur ettik. Lolan, Usun, Hukut ve sair cem'an yirmi altı halk ve ülkeleri hâkimiyetimiz altına aldık. Bu arazinin ahali bizim ordumuzda asker oldular ve bu halklar bizimle bir ev (bir halk) teşkil ettiler. Şimal ülkelerinde asayiş temin ettikten sonra, muharebeyi durdurmak, askerleri istirahat ettirmek, atları otlatmak istiyorum. Aramızda geçmiş vakaları unutarak eski muahedeyi tecdit etmek istiyorum. Tâ ki eskideki gibi serhatlardaki ahali rahat etsin. Ufak çocuklar büyüsün, ihtiyarlar rahat rahat ömürlerini ikmâl etsinler. Batından batına halk sulh ve asayişten istifade etsin. Şimdiye kadar Çin imparatorundan cevap alınmadığından Lan-çjun Sidutseni mektupla gönderiyorum. Onunla beraber bir deve, iki at, dört araba atı göndermeğe cesaret ediyorum. Eğer imparatora Hunların hududa yaklaşmaları matlûb değilse memurlara ve halka huduttan uzak yerleşmelerini emretmelidirler”.

İşte iki bin sene mukaddem yaşamış bir ceddimizin siyasi düşüncelerinden bir numune. Bu mektupla bir sefir çabuk Çinlilere gönderiliyor. Çin büyükleri, Hunlarla muharebe mümkün olup olmadığı hususunda münakaşa ediyorlar. Nihayet ahîren Türkistanı fetheden, bu tarafların halkını Hunlara itaat ettiren Mote ile muharebe gayet ağır olacağını tasdik ettiklerinden, Hunların huduttan çekilmek şartıyla yaptıkları sulh teklifini kabul ediyorlar. Çin imparatoru Mote'ye yazdığı karşılık mektubunda, “fikirlerinizi tasvip ediyorum, eskideki mukaddes ve büyük padişahlar dahi bu tarzda düşünmüşlerdir” diyor. Mektupla beraber, pek çok hediyeler gönderiyor. Türkler ile Çinli[lerin] bu diplomatik münasebeti kable'l-milat 176 senesinde vâki oluyor. Bundan sonra aynı senede büyük Mote vefat ediyor. Onun vârisleri devrinde dahi Hunlarla Çinin münasebeti müsavi memleketler münasebetidir.

Mote'nin vârisi Kuyuk Lauşan'a Çin imparatoru tarafından gönderilmiş bir mektuptan, bu devirde Çinlilerin Türk devletini kendilerine müsavi bir devlet gibi telakki ettiklerini açık[ça] görüyoruz. Bu mektupta Çin padişahı “Hun ve Han sülaleleri iki komşu müsavi devletlerdir”, diyor. Mote vârislerinin kuvvetli devrinde Çinliler ekseriya Hunlara vergi veriyorlar ve bu vergi de hububattan ve mensucattan ibaret olmuştur⁴³. Hun Devletinin şevketli devri kable'l-milat 209[’dan] başlayarak 51 [58] senelerine kadar yani 152 [yıl] devam ediyor. Hunların büyüklük devrinde birbiri arkasından sekiz han tahta çıkıyor. Bütün bu hanların (Tengri- Kutların) Çin ile olan münasebetlerini tafsil etmenin imkânı yoktur. Bu münasebetleri gösteren vesikalara istinaden Hunların beynelmilel hukukunu, telakkilerini şu suretle hulâsa ve tabir edebiliriz:

1. Hun Türklerinin devlet ve onun diğer bir devletle münasebeti hakkındaki telakkileri tamamıyla yüksek medeniyetli bir milletin telakkileridir.

2. Hunlar komşu bir devlet ahalisinin dahi sulhta yaşamasını matlûb bir hal olarak telakki ediyorlar.

3. Muahede mefkure ve müessesesi ve bunun [buna] riayet edilmesi lüzumuna dair his[sin] gayet münkeşif olduğu görülüyor. Muahedeye riayet bir zaruret-i hukukiye olduğunu tasdik ediyorlar. Komşu halklarla dostluk münasebetine Türk esas olarak bakıyor. Düşmanlık ve harpler ancak su-i tefehhüm yahut eski muahedelere adem-i riayetden tevellüt ediyor.

4. Harp esnasında bile sefirin hayatı taarruzlardan masundur. Ve bu sefirin masuniyet-i şahsiyesi Türklerde gayet yerleşmiş bir telakkidir.

Türkler “elçiye ölüm yok” derler. Bugün bir darbimeselde saklanan bu fikir eski Türklerde hukuki kaide olmuştur.

5. Mote tarafından tesis edilmiş Hun Devleti[in] teşkilatı tamamıyla merkeziyet ve merkezi hâkimiyetin kuvvetine müstenit idi. Ve bütün devlet dahilinde merkez kuvveti nâfiz idi.

Burada bir sual vârid-i hâtır oluyor: Acaba Hun Devletinden sonra tarih sahnesine çıkmış ekser Türk halklarında esas olan kabile teşkilatı, Mote Devletinde tamamıyla ilga olunmuş [mu] idi? Bu sual, birçok eski Türk tarihiyle uğraşan âlimlerin fikrini işgal etmiştir. Bu hususta, geçen asrın meydana çıkardığı Türkologların en büyüğü Radloff icabî cevap vermiştir. Bu âlim “Hun Devleti devrinde dahi kabile teşkilatı mevcut idi” diyor. Radloff, Mote Devletinde iki zümre kabile teşkilatı mevcut olduğunu ileri sürüyor. Moğolistanın cenubundaki Hunlar On Ogur [Oğuz] (on kabile zümresi) isminde Şimali Moğolistanın Çin hududuna kadar olan mesafeyi işgal ediyorlardı, Dokuz Ogur (9 kabile zümresi) on kabilenin şimalinde oturuyorlardı diyor⁴⁴. Radloff’un fikrine göre, hâkim zümre On Ogurlar zümresi idi. Bu âlim, Mote’nin vilayet teşkilatı kabile zümrelerine mütenasip olmuştur

⁴³ Pére Bitchourin, *Renseignements sur les peuples de l’asie centrale*, tome I, page 31. Eser Rusçadır [Svedenia o narodakh obitavşikh v Sredney Aziyi v drevnia vremena].

⁴⁴ W. Radloff. “K. Voprosu ob Uygurakh”, [St. Petersburg, *İlim Akademisi Haberlerine İlâve*, LXXII, 1893], page 126. Rusça.

fikrindedir. Yani her vilayet bir kabile zümresinin işgal ettiği mesafeden ibaret olmuştur. Bu meselede üstadım Radloff'un fikrine iştirak edemiyorum.

Kanaatime göre, Mote Devleti kabile esasına müstenit olmayıp vilayet, ülke esasına [göre] tesis edilmiş idi. On Ogur, Dokuz Ogurlara taksim dahi kabile esasında bir taksim olmayıp ahalinin idari taksimi olmuştur. On zümrenin halk kitlesi, dokuz zümre halk kitlesi mânasında olmuştur fikrindeyim. Fakat bilahare bu sırf idari taksim devam ederek On Ogurlar (cenubi ahalisi) ile Dokuz Ogurlar (şimali Türkler zümresi) arasında mevcut iktisadi menâfiin tezaadı bu iki zümrenin birbirini büsbütün ayrı halklar gibi telakki etmelerine sebebiyet vermiştir zannındayım. Bu meseleye dair fikirlerimi uzun uzadıya izah etmek bu derslerin vazifesi değildir. Umum Hun idari ve hukuki teşkilatı bundan ibarettir. Hun Devletinin merkezi olan Moğolstanda eskiden Mote'den evvel dahi küçük hanlıklar teessüs etmiş ise de, Mote'ye kadar bu hanlıklar, büyük bir devlet şeklini almamışlardır. Muntazam idari, hukuki teşkilata mâlik olmamışlardır. Şarki Hun Devleti[ni] tesis eden ve bu devletin kanunlarını vaz eden, askerini tertip eden, Türklerin tarihî devrinde birinci defa büyük bir devlet tesis eden Mote olmuştur. Burada Türk tarihi nokta-i nazarından gayet mühim bir sual vârid-i hâtır oluyor.

Türkün mazisinde bu kadar büyük sima olup geçmiş de, nasıl bu sima Türklerin an'anât-ı milliyelerine hiçbir türlü eser bırakmamıştır?

Efendiler! Bazı âlimlerin kanaatine göre, Mote Türklük hatırasında büyük destan suretinde büyük eser bırakmıştır. Bunu şimdi izah edeceğim.

Efendiler! Tarihî meselelerde derin bir ilmî kanaat hasıl etmeden alelacele nazariyeler ileri sürmek doğru yol değildir.

Fakat Hun devrine ait çoktan söylenip de Türklük dünyasında taammüm etmemiş iki nazariye mevcuttur. Bu nazariyeler gayet esaslı delillere müstenit olduğundan zikredilmeye şayandırlar. Bu nazariyelerden biri Hun ve Hiung-Nu kelimelerinin Türkçe hangi bir kelimeye mukabil olduğuna dairdir.

Diğeri Şarki Hun Devleti müessisi büyük Mote'nin şahsına aittir. Hun kelimesi Türk lisanında hangi bir kelimenin muharref şekli olabilir? Bu meseleye dair Türklük dünyasındaki bazı müverrihler bunun koyun kelimesinin muharref şekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hun kelimesinin (Hiung-Nu kelimesinin) koyun kelimesine sathi müşabehetinden başka, bu nazariyeyi istinat ettirmek için hiçbir türlü esas yoktur kanaatindeyim.

Bu devre dair bütün muhalled eserleri okumadan bu gibi nazariye ileri sürmek tarih[ç] iliğın ciddiyetine hürmet etmemek demektir. Hun kelimesinin koyun kelimesinin aynı olduğuna delil yoktur. On altı, on yedi asır sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu isminde kabile zümrelerinin zuhuru olması, iki bin sene evvel yaşamış Türk zümrelerinin dahi koyun tesmiye edilmesini icap ettirmez. Çinli, Şarki Hunlara Hun yahut Hun-nu diyorlar. Ve bazen Hun-nu sözünü kasden tahrif ederek tahkir mânasında Hiung-Nu diyorlar. Hiung-Nu şimal barbarları demektir. Asıl isim Hiung-Nu değil, Hun-nu; bu kelime[nin] Türkçesi nedir? Radloff bu suale âtıfdeki cevabı veriyor. Çinlilerin Hun-nu sözü On-Ogur

sözünün muharrefidir⁴⁵. Diğer nazariye Mote'nin şahsına aittir demiştim. Bütün asırlarda Türk tarihiyle uğraşan âlimlerin fikrini Mote işgal etmiştir. Âlimlerin hiçbiri dağınık Türk halklarından büyük ve muntazam bir devlet tesis eden, Türkleri birleştiren bir büyük kahramanın ismi ve şöhreti Türklük hatırasından büsbütün silinmiş olduğuna inanmak istememiştir. Mote'den birçok asır evvel yaşamış Büyük İskender, dillere destan olup, Türkün büyük kahramanının şöhreti Türk hatırasında saklanmamış olması müverrihleri düşündürmüştür. Çin salnamelerinden tercüme-i halini, tesis ettiği devletin tarihini öğrendiğimiz Mote'nin Türk destanlarındaki Oğuz Han olması hakkında fikrini birinci defa olarak söyleyen âlim Rusya sinologlarından Rahib Biçurin olmuştur. Bu Çin lisani mütehasısı [1]851 senelerinde neşrettiği *Asya-yı Vusta Halklarına Dair Malumat* nam Rusça eserinde Mote, Türk efsanelerindeki Oğuz Han'ın aynı şahıs olabileceğine dair gayet esaslı mülahazalar ileri sürmüştür⁴⁶.

Bazı milli yazıcılarımızın zannettiği gibi, bu ayniyeti birinci defa olarak ileri süren Süleyman Paşa değildir⁴⁷. Rahib Biçurin'dir. Biçurin'in bu fikri, Radloff tarafından dahi kabul olunmuştur. Destanî Mote ile Oğuz Han'ın ayniyeti hakkındaki delilleri uzun uzadıya izah etmek istemiyorum.

Oğuz Han'dan büyük tafsilatla bahseden Türk menbalarından biri Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* nam eseridir. Ebulgazi'ye göre Oğuz Han, Kara Han'ın oğludur. Oğuz dünyaya geldiği zaman bütün yeryüzü kâfir imiş. Oğuz beşikte iken kendisinin Müslüman olduğunu bildirmiş, validesine eğer İslam dinini kabul etmezsen “südüünü emmem” demiş ve dile çıkar çıkmaz “Allah Allah” demeğe başlamıştır. Kara Han, Oğuz Han'ın Müslüman olduğunu bildikten sonra beyleriyle müşavere etmiş ve neticesinde Oğuz'u öldürmeğe karar vermişler. Bu niyeti de bir av esnasında mevki-i icraya komak istemiş. Ebulgazi'nin Şark Türkçesindeki tabirince “Sözni munga koydılar kim Oğuznu avda yörgende tutub öltürgeyley”. Kara Han'ın bu niyeti[ni], Oğuz[un] İslam dinindeki üçüncü kadını duymuş ve Oğuz'u bundan haberdar etmiş, Oğuz pederinin fena niyetini bildikten sonra ele (halka) adam göndermiş ve demiş, “babam asker toplayıp avda beni öldürmek istiyor. Beni isteyen halk benim tarafıma gelsin babam tarafındakiler babama varsın”. İlin (halkın) ekseriyeti Kara Han taraftarı olmuş, ekalliyet ise Oğuz'a iltihak etmiştir. Oğuz Han kendisine iltihak edenlere Uygur namı vermiş, bundan sonra Kara Han ile Oğuz Han askeri arasında müsademe olmuş, Kara Han başına atılan bir oktan ölmüş, Kara Han yerine Oğuz Han oturmuş.

İslam müverrihlerinden Reşideddin'in Oğuz Han hakkındaki hikayesi, Ebulgazi nakline pek yakındır. Oğuz destanı Uygur hurufatıyla yazılmış *Oğuzname* nam eserde⁴⁸,

⁴⁵ W. Radlof, op. cit, page 127.

⁴⁶ *Asya-yı Vusta Halklarına Dair Malumat*, sahife 26-27.

⁴⁷ Merhum Ziya Gökalp, Mote ile Oğuz Han'ın ayni[yeti] fikrini birinci defa ileri süren Süleyman Paşa zannetmiştir (*Türkçülüğün Esasları*, sahife 7).

⁴⁸ Bu eser Paris Milli Kütüphanesinde, müsteşrik Schéfer tarafından hediye edilmiş kitaplar meyânında bulunuyor.

Ebulgazi ve Reşideddin rivayetinden biraz başka bir şekilde naklolunmuştur. Bu eserde Oğuz Han kendisini Uygur hanı diye tesmiye ediyor. Oğuz Han halk ile sulhta yaşıyor. Bu *Oğuzname* Oğuz'un fethettiği yerler, İdil nehrine kadar imtidâd ettiğini bildiriyor. Oğuz hakkında Türk efsanelerinde söylenen sözler Çin salnamelerindeki Mote'ye dair malumata tamamen tevafuk ediyor:

1. Oğuz Han Çinle sulhta yaşadığı gibi Mote dahi son ömründe uzun müddet Çinle sulhta yaşamıştır.
2. Oğuz Hanın devleti İdil şehrine kadar imtidâd ettiği gibi Mote'nin dahi devleti oraya kadar uzanıyordu.
3. Oğuz devlet ahalisini Uygur, Kanglı, Karluk, Peçenek, Kalaç isminde zümlere böldüğü gibi Mote dahi devlet ahalisini vilayetlere taksim etmiştir.
4. Oğuz Han[ın] pederiyle büyük husumet ve mücadelesi olmuştur. Mote[nin] dahi pederiyle büyük husumeti olmuştur. Her iki hikâye[de] evvelâ peder oğlunu öldürmeğe teşebbüs ediyor. Nihayet kendisi öldürülüyor. Oğuz Han Mote midir? Bunu riyazî bir surette ispat etmenin imkânı yoktur. Bu husustaki şahsi fikirleri tafsile lüzum gör[m]üyorum.

Şu kadarını diyebilirim ki, ben de Oğuzla Mote'nin birliği hakkındaki fikirleri[n] hakikat olması ihtimalini tasdik edemiyorum. Fakat mesele ne selben ne icaben büsbütün hallolunmuş addedilemez⁴⁹.

Mote herhalde Türk ırkının gayet büyük simasıdır. Bunun büyüklüğü bütün Şarki Hun tarihiyle uğraşan zevatın dikkatini celbetmiştir. Rahip Biçurin, bu kahramanın Türklerin Oğuz Hanı olduğunu söylediği gibi, İngilizlerden Parker⁵⁰ dahi Mote'yi Büyük İskender'e, İranın Dârâ'sına, Sezar'a, Pompei'ye teşbih ediyor. Mote Mongolyadan İdil havzasına kadar imtidâd eden vâsi devletinde otuz sene kadar hüküm sürdü (209-174). Çin salnameleri Mote'nin halklarının dahi isimlerini söylüyor. Fakat maalesef Çin telaffuz ve hurufatının tahribatı yüzünden bu isimlerin Türkçesini tespit etmek imkânı yoktur. Mote'den sonra oğlu Kuyuk Lauşan hüküm sürüyor (174-161). Kuyuk'tan sonra oğlu Kün-Çen (161-126) Kün-Çen'den sonra biraderi İçise (126-114), İçise'den sonra Şarki Hun Devletinin kuvvet ve şevketi sarsılıyor. Bir taraftan Çinlilerin, diğer taraftan şarktan Tunguz halkının mütemadi hücum ve tazyiki yüzünden Hunlar zayıflıyor, şimali ve cenubi iki devlete inksâmdan sonra şevket ve kuvvetlerini kaybediyorlar. Mamafih Hunların Çinlilerle mücadelesi iki üç asır devam ediyor. Ba'de'l-milat ikinci asrın nihayetlerine yakın Hunlar büsbütün istiklâllerini kaybediyorlar. Şarkta Hun namı unutuluyor.

Hunların Çinlilerle mücadelesinin son safhaları gayet fecîdir. Büyük bir devleti ittifak etmiş düşmanlar[in] nasıl mahvedebileceğine bir misaldir. Han sülalesinden Ming-Ti dev-

⁴⁹ Memleketimizde Türk müverrihlerinden müderris Şemseddin Bey Mote ile Oğuz'un aynı[ye]ti ispat edilmiş gibi eserinde Mote yahut Oğuz Han yazıyor. Muhterem Rıza Nur Bey ise Mote'nin Oğuz olmasını reddediyor. Bu müverrihlerin ne gibi delillere istinat ettiklerini bilmiyorum. Eserlerinde kâfi deliller görmedim.

⁵⁰ Parker, *A Thousand Years of Tartars*, page 16.

rinde Çinliler Hunları mahvetmek hakkında gayet müthiş bir proje hazırlıyorlar. Bu proje bundan ibaret idi: Muhtelif milletleri teşkil ederek Hun Devletine aynı zamanda hücum ettirmek, Türklerin dahi bir kısmını bu tasavvurun hâdimi etmek. Hunlardan evvelâ Çinî Türkistanı aldılar. Bu imha siyasetini icra için Çin tarihinde meşhur Pançao'yu tayin ettiler. Pançao da bu işi şakirdi Teu-Hiyen'e havale etti. Teu-Hiyen de bu müthiş tasavvuru birkaç sene zarfında emr-i vâki etti. 86'dan 92'ye kadar Teu-Hiyen bunun için birkaç ordu teşkil ettirdi. Şarktan Tunguz halkını büyük bir askerle hücum et[tir]di. Garpta Çin asker[i] Irtış nehri taraflarında yerleşti. Bu asker[in] vazifesi Hunların garba kaçmalarına mani olmak idi. Üçüncü ordu Çinî Türkistanda teşekkül etti. Bunlar cenuptan Hunlara hücum etti. En dehşetli hücumu Tunguz halkı yaptı. Hunlar müthiş surette mağlup ve münkariz olduktan sonra kalanları garp tarafına kaçmağa başladılar. Cenupta Türkistan ve şarktan Tunguz ordusunun garp tarafında Teu-Hiyen ordusu arasında kalan Hunlar için kuvvetsizliklerine rağmen talihî tecrid [tecrübe] etmekten başka yol kalmamıştı. Teu-Hiyen'in garpta onları pusuda beklediğini bildikleri halde garba yürüdüler. Irtış nehri havalisinde Teu-Hiyen askeri ile Hunlar arasında dehşetli müsademe vaki oldu. Açlıktan, soğuktan, Tunguzlarla harpteki mağlubiyetten bozulmuş Hun ordusu tamamen münhezim oldu (89). Çinliler ellerine geçen bütün Hunları öldürdüler. Onları şarka doğru takip ederek Orhon havalisine kadar vardılar. Tesadüf ettikleri bütün Hunları öldürdüler. Türklerin mukaddes arazi sayılan Ötüken dağlarına kadar yürüyerek bu dağların tepesine çıktıktan sonra burada Çinliler, Hun milletinin imha edildiği tarihi bir abidede tespit etti. Bu vaka 89'da vâki oldu. Bu, Hun Devletinin sukût tarihidir. Bu, avda sıkıştırılan geyik gibi her taraftan takip edilen Hunlardan iki zümre Çinlilerin tahribatından kurtuldu. Kurtulan Hunların bir kısmı garba, Ural dağlarına giderek orada bir devlet teşkil etti. Diğerleri Altay dağlarının kolay girilmez hafî vadilerinde yerleşti. Birinci zümre Garbi Hun Devletinin hâkim zümresi oldu. İkinci kısım Hunlar ise, altıncı asırda Türk büyük devleti teşkil edecek Türklerin eslâfı oldu. Sosyologların "bütün yeni icat, vâki bir halin inkişafıdır" dedikleri ne kadar doğru olacağını ispat için Hun ananelerinin Türk tarihinde ne kadar büyük rol oynadığını göstermek kâfidir.

YEDİNCİ DERS

Altıncı asırda teessüs eden büyük bir Türk devletinin menşei. Türklerin Türk ismiyle cihan tarihine çıkmaları. Altıncı asır Türklerinin Bizans devletiyle münasebetleri. Altıncı asırda İstanbul'da bir Türk sefiri. Türk Devletinin büyüklüğü. Bumin Han, İstemi Han. Bu zatların Türk tarihinde rolü. Türk devletinin idare teşkilatı, beynelmilel münasebetleri.

Birinci defa Türklerin Türk ismiyle cihan sahifesine çıkmaları ba'de'l-milat altıncı asır ortalarında âtîdeki surette vukû buluyor:

Altıncı asrın ortaları Bizansın şevketli devri idi. Büyük Jüstinyen Bizansın kuvvet ve şevketini yükselterek eski Romanın kudretli devirlerini hatırlatmış idi. Jüstinyenin dinî taziyelerine rağmen onun devri Bizans tarihinde en parlak bir devirdir. Bu hükümdar tamamıyla eski büyük Roma imparatorlarının büyüklüğünü tecdit etti. Onun fütuhâtı,

hukuktaki ıslahatı, İstanbulda bina ettiği Ayasofya gibi binalar bu hükümdarı, zamanının en büyük hükümdarlarından addettiriyordu. Jüstinyen[’in] vefatından sonra 565. senede onun yerine Justin II oturdu. Bu imparator on üç sene devam eden müddet-i hükûmetinde kendisini Bizans tarihinde gayet samimi dinî hürriyet taraftarı olarak tanıttı.

567. senede, Justin hükûmetinin ikinci senesinde bir gün imparatora, büyük Türk hakanından sefirler geldiğini arz ediyorlar.

Bizans sarayında bu haber büyük bir telaş mücib oldu. Bütün saray gayr-ı muayyen bir korku hissediyordu. Güya kable’l-vukû Türklerin 9 asır sonra İstanbulla hâkim olacaklarını mühim bir surette hissediyorlardı. Bu güne kadar hiç ismi bile işitilmemiş Türk halkı nedir?

Bunlar ne istiyor?

Bunlar da Avarlar gibi tehdîd-âmiz nezaketlerle vergi mi talep edecekler?

Bu sefirler yakında vâki olacak bir tecavüzün muhbirleri midir?

Yok, bu sefaret sulh ve dostluk teklifi için gelmişti. Bu Türk sefareti Rumlara, Bizans imparatoruna Avar ve İrana karşı ittifak teklifiyle muvazzaf idi. Sefaretin reisi, Manyak isminde idi.

Baş elçinin elinde bir itimatnamesi ve bir de imparatora hakanın hususi mektubu vardı. Bu iki vesika her ikisi Türk lisanında ve Türk yazısıyla yazılmıştı.

Justin sefirleri gayet büyük bir tantana ile kabul ediyor ve kabul esnasında gayet nezaket ve iltifat gösteriyor. Bir tercüman vasıtasıyla imparator sefire birçok sual soruyor. Bu Manyak’la imparatorun musâhabesi Bizans müverrihlerinden Menander Protektor kronikalarında saklanmıştır⁵¹. Bu mükâlemeden Türk hanının devleti[nin] dört büyük hanlığa, ülkeye münkasim olduğu[nu], bu dört hanlıkların fevkinde büyük hakan Sizabul bulunduğunu, son senelerinde Türk hakanı Sizabul[’un] Eftalit Türkleriyle muharebeden sonra, onlardan Türkistan kıtasını zabtettiğini öğreniyor.

Eftalit Türkler[in]den bahsedildiği zaman Justin II, sefir Manyak’a sual veriyor:

Justin II: Eftalitlerin kuvveti tamamen bitti mi?

Manyak: Tamamen, şevketmeab.

Justin: Eftalit Türkleri şehirlerde oturuyorlar yahut köylerde mi? (Mukîmdirler yahut göçebe mi?).

Manyak: Onlar şehirli halktır, şevketmeab.

Justin: Demek siz şimdi şehirlerine hâkimsiniz.

Manyak: Doğru buyurdunuz, şevketmeab, öyledir.

Justin: Bana, müstakil Avar halkının âdetlerini söyleyebilir misiniz? Size tabi olan Avarlar dahi var mıdır?

Manyak: Şevketmeab, Avarların bir kısmı hâlâ oradadır, Asyada. Onlar bizim tebe-alarımızdandır. Bize isyan eden Avarların adedi 30.000 kadardır.

⁵¹ Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, sahife 14-24.

Nezaket merasimini ifadan ve imparatorun suallerine cevaplar verdikten sonra Türk sefiri sefaretin İstanbul'a gelmekten asıl maksadını anlatıyor. Bu maksat bundan ibaret:

Bir taraftan Bizans imparatoruna Eftalit Türklerinden Türkistanı fethettiğinden İranla Türklerin komşu olduğunu bildirmek, diğer taraftan Türkün Bizans ile ticaret[in]e mani olan İran devletine ve Bizansa daima tecavüz eden Avarlara karşı Bizans ile Türkiye arasında bir ittifak akdedilmesini teklif eylemek idi.

Manyak, Rumlar için Avar halkının ne kadar müthiş bir düşman olduğunu ve İranla münasebetlerin iyi olmadığını pekala biliyor. Türk sefirinin ahvâli açık görmesi, maksadını vuzuhla söylemekteki cesareti siyasette hile ve desiseden başka bir usul bilmeyen Bizans sarayını şaşırıyor.

Türk elçisine ne gibi cevap vermek lâzım geleceğini tayin edemiyorlardı. Zaten Türkleri bilmiyordu. Onun için Türklerin teklifini ne red ne de kabul etmeye cesaret etmeyecek meselenin hallini talike karar verdiler. Uzun müddet düşündükten sonra kati cevap vermeden evvel Türkler hakkında malumat toplamağı muvâfık buldular.

Rumların (Greklerin) Türk teklifine açık cevap vermemelerinin esbâbı pek çok idi. O senelerde Grekler için, Acemler ve bütün Avrupayı titreten Avar büyük düşmanlardı. Bizansta Türk halkı bir kuvvet olarak tanınmamıştı. Kuvvetlerini tanıdıkları, korktukları iki düşmana karşı, tanımadıkları bir yeni millet ile ittifak yapamazlardı. Onun için Türk sefiri Manyak Aga'yı bir sene kadar İstanbul'da misafir ettikten sonra Bizans imparatoru Manyak ile beraber, Türkiye'ye kendisi dahi bir sefaret göndermeye karar verdi. Bu suretle garbın medeni dünyasıyla Türklük arasında münasebet başlanması; şimdilik, Türklerin Bizans imparatorluğu [ile] olan diplomatik münasebetlerini tafsilden evvel, Bizansa sefaret gönderen hakanın kim olduğunu ve onun tesis ettiği devletin tarih-i teessüsünü tespit edelim.

Efendiler! Şarki Hun Devletinin sukût tarihini muhtasaran söylemiştik. İkinci asır nihayetinde Hun Devleti tamamen sukût ettiyse de Hun Devletinin ahalisi Türk ırkına mensup halklar bitmedi. Çinlilerin müteaddit defa icra ettikleri tahrip harplerine rağmen Türkler yaşadı. Çinlilerin tahribatından ancak Mongolya Türkleri muzdarip oldu. Türkistan ve Kırgız sahralarındaki Türkler Çinin tahrip siyasetine az maruz idiler. Çinliler oralara kadar dahi birkaç defa gittiler ise de Türkleri zayıflaştırmağı muvaffak olamadılar. Hakezâ Altay vadileri dahi Çinlilerin tecavüz ve taarruzlarından masun kaldı. Altay[in] bi'n-nisbe muhtelif kolay çıkılmaz vadilerinin birinde, Çinliler tarafından sıkıştırılan bir büyük Hun kabilesi yerleşmişti. Bu kabilenin kabilevi ismi Türk idi. Kabilevi ve remzî işaret-i mahsusaları kurt idi.

Bu Türkler Altayda ikinci asır ortalarında yerleşmişlerdi. Altayın münbit vadilerinde yerleşmiş bu Türkler oldukça yüksek bir medeniyete erişmişlerdi. Bilhassa madencilik işinde bu Türkler gayet büyük terakki göstermişlerdi. Bu Türkler demir, altın ve sair madenleri çıkarmağı bildikleri gibi bunu eritmek usullerini de biliyorlardı. Münbit bir kıtada birkaç asır Çinle harpsiz yaşadığından beşinci asır nihayetlerine yakın bu Türkler nüfusça gayet çoğalmıştı. Ve o zaman Türk Asyasında, [Türklerin] en kuvvetli bir zümresini teşkil ediyor-

lardı. Muhite nisbeten yüksek medeniyet ve nüfus çokluğu, maden işlerindeki maharetleri sayesinde bunlar tekâsüf etmiş bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Her mütekâsif kuvvetin hâssası bir mecra aramaktır, sarfolunmağa meyildir. Her kuvvetli milletin temâyül-i tabîisi daha kuvvetli olmaktır.

Şarki Hun Devleti sukûtundan sonra eski Türk vatani Mongolya Türkistanda birkaç devlet teşekkül etmişti. Bu devletlerin ekser ahali Türk olduğu halde, hâkim sülale Türk değildi. Tunguz Mançu kavimlerinden idi. Şarki Hun Devleti yahut Radloff nazariyesine göre On Ogur Devleti sukûtundan sonra üç dört asır şarktaki Türk kabileleri ecnebi millette mahkum millet olarak yaşadılar. Bu devirde Türkistan ve Kırgız steplerindeki ahvâl bize tamamıyla malum değil, bu hususta ne Çin salnamelerinde ne İran menbalarında kâfi tafsilat bulunmamıştır. Şarki Hunlardan sonra teşekkül eden gayr-ı Türk sülale tarafından idare edilen devletlerin ismi Sien-Pi Devletidir. Sien-Pi Devleti ba'de'l-milat dördüncü asrın nihayetine kadar devam etti. Sien-Pilerden sonra eski Hunlar devleti yerine Ju-Jan Devleti kâim olmuştu. Bu Ju-Jan sülalesinin Türk yahut gayr-ı Türk olduğu bu güne kadar hallolunmuş mesele değildir. Ba'de'l-milat 400'üncü senelerde Ju-Jan Devleti bir kuvvetli devlet idi. Tamamıyla müstakil idi. Mongolya ve Çinî Türkistandaki bütün Türk kabileleri bu Ju-Jan sülalesine tâbi idi⁵². Ju-Janların hanları Çinî Türkistanda oturuyordu. Bu devlet Mançuryadan Çinî Türkistanda Karaşar'a kadar imtidâd ediyordu. Altay dağlarındaki Türkler dahi Ju-Janlara tâbi idi. Vergilerini Ju-Janlar için demirden esliha vesaire aletler imal etmek suretiyle eda ederlerdi.

Ju-Janlar bir asırdan ziyade hükûmet sürdükten sonra altıncı asır ibtidâsında 519 senesinde, Ju-Jan hanı Anakuvay isminde idi. Bu devirde Türkistanda Greklerin Eftalit, Arapların Heytal, İranlıların Ab-Tele, Çinli[lerin] Tele dedikleri, Türkçe Tölös [Töles] olduğu tahmin olunan Türk halkı hâkim idi.

Ju-Janlarla Tölös Türkleri sulhte yaşıyorlardı. Aralarında siyasi ve ticari münasebetler daimi idi. Anakuvay'ın amcası Eftalit Türklerinin kızlarını nikâh etmiş idi. Miladi 546 senelerinde Türkistan-ı Çinîde sakin bir Türk kabilesi Ju-Jan Devletine karşı isyan ediyor. Bu isyan Türk intibahının başlangıcı oldu. Altay Türklerinin bu devirde reis[i] Bulin [Bumin] Han idi. Bumin Han, 540 senelerinde Altaydan şarka doğru fütihat yaparak eski Türk merkezi Orhon havalisini dahi ellerine geçirmişlerdi. Bumin Han'ın biraderi İstemi Cabgu idi. Bütün fütihat işinde İstemi Cabgu, Bumin Han'ın büyük muavini idi. Altay ve Mongolyanın şimalinde hâkim Türkler[in] cenupta fütihat yaparak Çinî Türkistanı elde etmek büyük bir emelleri idi. Mongolyada teşekkül eden devletler daima bu ülkeyi fethetmek hususunda büyük gayret göstermişlerdir. Bunun için Ju-Janların sukûtu lâzım idi. Bumin Han Çinî Türkistanda Tele Türklerinin isyan haberini işitir işitmez büyük bir sevinç hissediyor. Birinci fikirleri tabîî Tele Türklerine Ju-Janlara karşı muavenet, Türkleri Ju-Janlar sülalesinin boyunduruğundan kurtarmak ve Ju-Janları ezmek idi. Fakat bu Tölös İsyânına iştirak etmek gayet tehlike ve muhataralı bir yol idi. Ju-Janlar[ın] aynı zamanda

⁵² É. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, page 221.

hem Tölösleri hem Türkleri mağlup etmesi muhtemel idi. O takdirde büyük Türk devleti tesis etmek emeli uzun müddet için ezilmiş olacaktı. Ciddi düşündükten sonra Bumin ve İstemi başka hatt-ı hareket intihap ettiler. Türk büyükleri tarafından birkaç defa Çine karşı büyük muvaffakiyetle tatbik olunmuş hatt-ı hareket de bundan ibaret oldu: Türkler ve Ju-Janlara karşı Tölöslerle beraber hareket etmek yerine bilakis Tölöslere karşı Ju-Janlara muavenetlerini teklif ettiler. Ju-Janlar Türklerin tekliflerini ma'a'l-memnuniye kabul ediyorlar. Türkler Ju-Janlar hesabına Tölös Türklerini mağlup ediyorlar. Bu sayede Asyada büyük bir askerî şöhret kazanıyorlar. Tölös Türklerine galebeden sonra 551 senelerinde Bumin Han mükafat olarak Ju-Jan hanının kızını nikâh etmek istiyor.

Ju-Jan hanı, Bumin Han'ın talebini reddediyor. Bumin Han tarafından gönderilmiş elçilere Türk hanı için tahkir-âmiz bir surette cevap veriyor:

- Siz Türkler bizim demirci kullarımızsınız. Siz nasıl bir han kızını talep etmek cesaretinde bulunuyorsunuz, diyor.

Bu cevab-ı reddeden sonra Tölöslere karşı, harp zamanın[da], Ju-Janların zayıflığını bizzat görmüş Bumin, Ju-Janlara karşı harp ilan ediyor. Ve gayet az müddet süren muharebeden sonra Ju-Janları dehşetli bir surette mağlup ediyor. Bu galebeden sonra Bumin Han devletine Mongolya ve Altay havalisinden başka Çinî Türkistan dahi dahil oluyor. Bumin "İl Han" ismini alıyor. Bu unvan bizim bugünkü dilde imparator kelimesiyle ifade edilebilir. Türklerin Ju-Janları mahvederek büyümesine yardım eden ahvâlden biri, Çinin bu devirde birkaç birbiriyle rekabet eden sülale ve ülkelere münkasim olmasıdır. Çinin şimalinde hüküm süren sülale Wei sülalesi idi. Ju-Janlar üzerine ihraz edilen muzafferiyetten sonra "İl Han" unvanını almış Bumin, büyük hükümdarlardan biri olmuştu. 552 senesinde Bumin Şimalî Çinde hâkim Wei sülalesine mensup hükümdarın kızıyla izdivaç talebinde bulunuyor. Çin imparatoru bu talebi derhal kabul ediyor. Tam yedi asır mukaddem Şarki Hunların büyük imparatoru [Mote] nasıl Çin imparatorunun damadı olmuş ise Bumin dahi Çinin Wei sülalesine güveyi oldu.

Bumin Han Çin imparatorunun kızını nikâh ettiği senede vefat ediyor (552). Fakat onun tesis ettiği devlet onun vefatıyla bitmiyor. Bumin Hanın ona bütün teşebbüslerinde muavini olan İstemi isminde biraderi olduğunu söylemiştik. Şarki Hunlar devrinden kalma bir âdet üzere Bumin Hanın tesis ettiği devlet şarki, garbi isminde iki kısma bölünmüştü. Garbi kısmının idaresi İstemi Cabgu'ya yükletilmiş idi. Bumin Hanın vefatından sonra o vakit Çinî Türkistan havalisini idare eden İstemi Han, Garbi Türklerin garba doğru fütuhatını ilerletti. Birkaç sene içinde bütün Garbi Türkistanı fethetti. O vakit Garbi Türkistanda Greklerin Eftalit dedikleri Tölös Türkleri hüküm sürüyordu. Garbi Türkistanda hâkim olduktan sonra İstemi Cabgu garbin fütuhatını ilerleterek İdil Ural havalisindeki Türk halklarını da taht-ı itaate almıştı.

Şu suretle Türk devletinin İstemi Cabgu, idaresindeki kısmı Çinî Türkistandan İdil havzası ve Cenubi Rusyaya kadar imtidâd ettiriyordu. Bumin Han vefatından sonra onun tahtına evvelâ oğlu Kolo Han (İski Han) oturdu. Bu han bir sene hüküm sürdükten sonra

vefat etti. Kolo'dan sonra yerine biraderi Mukan Han oturdu. Mukan Han uzun müddet (553'ten 573 senesine kadar) bir hükûmet sürdü. Mukan'dan sonra biraderi Tolo [Topo/ Tapu] Han tahta oturdu. Topo Han dahi on sene kadar hükûmet sürdü. Topo Han'dan sonra taht nizaları başladı. Bunları tafsil etmek bu dersin vazifesi değildir. Bumin Han'ın ahfadı ancak bir Mongolyada hâkim idi. Türk devletinin bütün garptaki vilayetleri yani Çinî Türkistandan İdil havzasına kadar olan yerler İstemi Cabgu idaresinde idi. Gerek idaresindeki sahanın büyüklüğü gerek Türk Devletinin bu kısmındaki vilayetlerin zenginliği cihetinden İstemi filhakika şarki idare eden Bumin oğullarından daha kuvvetli idi. Fakat eski Türk ananesine göre şarki kısımda hâkim olan sülale garptakinden üstün sayılırdı. Garptaki han daima şarktaki hana tâbi addedilirdi. Onun için İstemi Cabgu, filhakika büyük kudret sahibi bir hükümdar olduğu halde, şarktaki biraderzadelerine tâbi idi.

Bizans imparatoruna sefir gönderen büyük han işte şu İstemi Cabgu idi⁵³. Buna kadar Türk tarihine dair malumatımızı istisnai surette Çin, İran ve ecnebi menbalardan almağa mecbur idik. Bu devirden itibaren milli menbalardan dahi bir kısım malumat almak imkanı açılıyor. Gelecek derslerde tafsilen bahsedeceğim Orhon yazıları, muhtasaran Bumin ve İstemi Hanlardan dahi bahsediyorlar. Fakat Orhonluları [Orhon yazıları] bu devir eseri değildir. Bumin ve İstemi'den, 180 sene kadar sonra, 733 ve 734 senelerinde yazılmış kitabelerdir. Mamafih bu kitabelerde Bumin Han ile İstemi Cabgu ve onların tesis ettikleri devlet hakkında birkaç mühim işaret mevcuttur. Hukuk tarihi nokta-i nazarından bunları harfiyen zikretmek muvâfıktır zannederim.

Orhon yazılarında Bumin Han ve İstemi Han'a dair âtîdeki satırları okuyoruz:

“Yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer (yağız yer) yaratıldıktan sonra, bu ikinin arasında kişi oğulları yaratılmıştır. Kişiler üzerine benim seleflerim Bumin ve İstemi Han yükseldiler. Hâkim ve sahip olduktan sonra onlar devlet idare ettiler ve Türk halkının müesseselerini tesis ve tahkim ettiler. Dünyanın dört tarafında düşman vardı.

Muhtelif taraflarda askerler seferler yaparak birçok halkı taht-ı itaate aldılar. Birçok yerlerde asayişi temin ettiler. Reisler başlarını eğdi, dizlerini büktü. Onlar (Bumin ve İstemi) şarkta Kadırgan ormanlarına (Kingan), garpta Demir Kapı'ya kadar halkları yerleştirdiler. Bu iki nokta arasında vâsi bir sahada onlar hükümdarlık ediyorlardı. Onlar sahib-i akıl ve hikmet hanlar idi, onlar bahadır alp hanlar idi. Onların bütün memurları dahi sahib-i akıl idi, cesur idi, bütün beyleri ve halkı dahi âdil idi. O sayededir ki onlar bu gibi büyük bir devleti idare etmeye muvaffak oldular ve idare ederek kanunlar vaz ettiler. Nöbet geldiği zaman onlar öldüler”.

Orhon yazıları yazıldığı zaman, Bumin Han ve İstemi Cabgu vefatından iki yüz seneye yakın zaman geçmişti. Buna rağmen Türklerin bu iki büyük müessis-i devleti hatırlamaları şayan-ı hayrettir. Türk yazıları bu iki simayı her taraftan Türklüğü sarmış düşmanlara karşı Türk istiklâlini tesis eden adamlar olarak telakki ediyor.

Türk tarihinde bu gibi zatların yaşamış olduğunu kitabe bir unvan-ı mübahat olarak zikrediyor. Hem hakikatte Bumin Han ve İstemi Cabgu Türk tarihinde gayet büyük kahramanlardır. Bu devir Türklerinin hukuki telakkilerini tespit ve tahlilden evvel bunların

⁵³ Édouard Chavannes, op. cit.

medeniyetlerinin derecelerini gösterecek olan malumatı zikretmek icabediyor. Bu hususta menbalarımız yine Çini salname ve tarihleridir.

İstemi Han tarafından Bizans imparatoru Justin'e gönderilen bir sefaretten bahsettik. Bu sefreti göndermeye bâis olan ahvâl İran Devletiyle olan münasebet olmuştur. İstemi Cabgu Türkistanı fethettiği devirlerde İranda, Acem yurdunda hâkim İranın kable'l-İslam Sasaniyân sülâlesinin en büyük padişahı Hüsrev Nûşirvân hükümdar idi. İran için bu büyük devirlerden biridir. Bu devir de İranın kable'l-İslam şevketin[in] en parlak devri idi, desek caizdir. Fakat yüksek medeniyetlerin nihayetlerinde daima müşahede edilen hal İranda dahi görülmüyordu. Emvâlîn tevzîinde münasebet [nisbet] kalmamıştı. Nûşirvân'ın pederinin hükûmetinin son senelerinde İranda büyük bir komünist hareketi [memleketi] sarsmıştı. Nûşirvân bu hareketi teskine muvaffak olmuş ve birtakım ıslahatlarıyla iktisadi buhranı muvakkaten bertaraf etmiş idi ise de memleketi harice karşı kuvvetli bir hale koymağa muvakkak olmamıştı.

İranın iki tarafında iki büyük düşmanı vardı. Biri garbın Bizans Grekleri, diğeri şimaldeki Türkistan Türkleri. Nûşirvân'dan evvelki kısıralar zamanında Türkistan[da] Tölös Türkleri[nin] hâkim olduğunu söyledik. Tölös Türkleriyle İranın uzun mücadeleleri olup geçmişti. İstemi Cabgu Tölöslerle harp etmeden evvel İran kirasıyla ittifak akdederek, Tölöslere aynı zamanda hücum ve tecavüz etmişlerdi. Tölös (Eftalit) Türkleri Acem ve Şimal Türkleridir. Aynı zaman hücumları neticesinde sukût etmişti. Eftalitler bu devirde Türkistan ve Şimali Afganistandan başka Hindin dahi bir kısmında hâkim idiler. İstemi tarafından mağlup edilen Eftalit han ve askeri Hinde kaçmıştı. Onların bıraktığı yeri İran ile İstemi Han arasında taksim edilmiş idi.

Türk yurdu İranla hem-hudut olmuştur. Amu Derya (Ceyhun) da iki millet arasında hudut idi. Türkler Türkistanı ve Afganistanın şimal-i şarkisini, Acemler ise Şimali Afganistanı almışlardı. Nûşirvân [zamanında] Mongolyadan İran havzasına kadar bütün Türkleri taht-ı inkıyâda alarak büyük bir devlet tesis ettiler. Türklerden haklı olarak korkuyorlardı. Hayretle, Türklerin büyüklük devrindeki mücadelelerde İran, Türkler tarafından daima mağlup olmuştur. İranda, sonraları Firdevs[î] tarafından toplanan Acemle/İranda-Turan mücadelesi ve Türklerin İranı müteaddit defa mağlup ettikleri⁵⁴, destan suretinde İranlılara malum idi. Nûşirvân Türklerle dostluk ve sulhte yaşama lüzumuna kâni idi. Bunun için de sülâleler arasında tâ eskiden gayet makbul bir vasıtaya müracaat etti. Nûşirvân İstemi Han'ın kızını istedi ve Türk hakanı ricasını is'âf etti. Tarihî devirde birinci defa bir Türk han kızı, İran şahının zevcesi oldu. Bu vakalardan sonra İran ile Türkiye arasında dostluk münasebâtı birkaç zaman devam etti. Fakat matlûb olmadığı gibi uzun müddet sürmedi. Münasebetin bozulmasına da iktisadi bir âmil sebep oldu. O devirlerde altın, ipek zamanımızdakinden daha fazla takdir olunurdu. Altın müzeyyenât ve ipek elbise en mühim zenginlik alameti sayılırdı⁵⁵. Bilhassa Bizans Devletinde ipek mensucat gayet makbul

⁵⁴ [Metinde "müteaddit defa hatipleri"].

⁵⁵ [Metinde "Zengin altın müzeyyenât ve ipek ise en mühim zenginlik alameti sayılırdı"].

idi. Her sene Bizans külliyetli miktarda ipek ithalatı yapıyordu. Bu asırda ipek böceğini beslemeyi bilen ancak Çinliler ve Türkistandaki Türkler idi⁵⁶.

O devirde ipek ticareti en mühim ticaret sayılırdı.

Bu ticaret Çinî Türkistan Türklerini zenginleştirdikten maada, ipek kervanları geçen bütün ülkelerde çok para bırakıyordu.

Fakat Çinden Bizansa giden ipek emtiasının bir kısmı deniz yoluyla gidiyordu; Cenubi Çin yolcularından Basra körfeziyle oradan İran'dan geçerek İstanbul'a. Diğer yolu kara yolu idi. Bu yol Çinden ve Çinî Türkistana, Garbi Türkistana geçerek Maveraünnehirden Horasan ve Azerbaycan tarikiyle Anadolu ve İstanbuldan geçiyordu. Büyük Türk hanı İstemi Cabgu ipek ticaretinin ehemmiyetini anlamak bu ticaretten Türkleri azami surette istifade ettirmek yollarını[n] düşün[ül]mesini isterdi. İstemi Han'ın ticaret mütehasısları han[a] bunun için İrandan, ipek kervanları için transit müsaadesi almak lâzım olduğunu bildirmişlerdi. İstemi Han, İrana aynı zamanda bir ipek kervanı, sefaret gönderiyor. Sefaret başında, sonra Bizansa gidecek Manyak bulunuyordu. İranlılar Türklerin transit hakkındaki teklifi[ni] kati surette reddediyorlar. Hatta [İranlılar] kanaatlenmeyip sefirle beraber gelen Türklerin ekserisini ağıuluyorlar (zehirliyorlar) ve aynı zamanda "Türklerin ölmesi kaviyen iklimin Türklere muvâfik gelme[me]sinden vâki oldu" diye bir şayia neşrediyorlar. Sefirleri öldürmekten maksat Türk tüccarlarının bir daha İran yurduna gelmeye arzularını söndürmek idi.

SEKİZİNCİ DERS

"Altıncı Asırdaki Türk Devletinin Beynelmîlel Münasebetleri. Türklerin Örf ve Âdâtı, Hukuka Ait Telakkileri".

Altıncı Asırdaki Türk Devletinin Beynelmîlel Münasebetleri

Altıncı asırda teessüs eden Türk Devleti[nin] iki büyük kısma münkasim olduğundan bahsetmişim.

Çin halkı, Türk Devletinin iki kısmında hâkim sülalelerin her ikisiyle siyasi münasebetlerde bulundular. Bu münasebetlere dair tafsilata girişmeyerek, ancak o münasebetlerin Türk ırkı tarihi nokta-i nazarından mühim olanlarından bahsedeceğim. Efendiler! Türkler ve Çinliler asırlarca Asyada rakip ve hasım milletler olmuşlardır.

Asyanın aksâ-yı şarkında, siyasi tefevvuk ve üstünlük kâh Türkler kâh Çinliler tarafında olmuştur. Bumin ve İstemi hanlar altıncı asır ortasında, Asya-yı Vustada Türk Devleti tesis ettikleri zaman, Çin birkaç hükümdarlığa bölünmüştü. Çinin cenubi kısmında Tsi sülalesi hâkim idi. Şimalde ise Şarki ve Garbi Wei ismiyle ikiye münkasim Wei sülaleleri hüküm sürüyordu. Bu hükümdarlardan hiçbirisi diğerlerini kendisinin taht-ı itaatine alacak kadar

⁵⁶ Jüstinyen zamanında ipek böceği Bizans'a ithal [edilir] idi. [Küçük] Asyada bu sanat daha inkişaf etmemiş idi.

kuvvetli değil idi. Evvelâ, Çinlilerin Şarki Türklerle olan beynelmilel münasebetlerinden icmâlen bahsedelim. Bütün asırlarda Çinlilerin Türklerle olan münasebetini iki âmil tayin etmiştir. Biri Çinlilerin mevcut Türk kuvvetlerini hesaba almağa mecbur olmalarıdır. Diğeri de Türk ırkının muhtelif zümreleri arasına nifak sokmak, Türk ırkına mensup halkları birbirleriyle çarpıştırmak, harp ettirmek arzusudur. Diğer tabirle Türkleri taksim siyasetidir.

Altıncı asırda Türk Devleti teşkilinin ibtidasında, Çinliler Bumin Han şevketini mahvedecek bir halde değillerdi. Onun için Çinlilerin Türklerle münasebeti uzun müddet gayet hürmetkârâne ve sulh-perverâne oldu. Devlet müessisi Bumin Han[ın] Çindeki Garbi Wei sülalesine mensup hükümdarın kızını nikâh ettiğini söylemiştim.

Bumin Han'dan sonra 552'den 553'e kadar hüküm süren Bumin oğlu Kolo Han devrinde dahi Çinle dostâne münasebet devam ediyor. Bu han vefat ettikten sonra Bumin Han'ın ikinci oğlu Mukan Han devrinde Çinde Wei sülalesi yerine kâim olan Tçu [Çu] sülalesi hükümdarı, Mukan Han'la iyi geçinmek için Mukan Han'ın kızıyla izdivaç etmiş idi. Türk Devletinin garbi kısmında hâkim İstemi Han'la karâbet tesisine İran Kısrası Nûşirvân ne kadar ehemmiyet veriyorduysa, tıpkı bunun gibi aynı devirde Çin hükümdarı dahi Türk hanının kızını nikâh etmeyi büyük bir şeref addediyordu.

Asrın büyük hükümdarları tahtlarının temin ve muhafazası için Türk hükümdarlarıyla dostluğu bir zamân gibi telakki ederlerdi. Mukan Han yirmi sene kadar hüküm sürdükten sonra vefat etti (573 senelerinde). Onun vefatından sonra Bumin Han'ın üçüncü oğlu Topo Han cülûs etti. Topo Han devrinde dahi Türkler Çinlilere münasebetlerinde tamamen müstakil idiler. Bu devirlerde Türklerin Çinle münasebetlerinde hiçbir tebeddül yok idi. Zeylen zikretmeliyim ki, Bumin Han'ın üçüncü oğlunun müddet-i hükûmetinde Türk hayatında, Türk ırkının istikbali için mühim olabilecek vaka olup geçti: Topo Han Türklere Buda dinini kabul ettirmek istedi. Kendisi Buda dinini kabul etmekle kanaatlenmeyip, Türklere dahi bu dini kabul ettirmek için çalıştı. Türk payitahtı olan Karakurum şehri yerindeki karargahına, Buda dinine mahsus olmak üzere mabetler yaptırdı. Fakat Budalık Türk vasa-tında büyük rağbet kazanamadı. Bu handan sonra gelen hanların bu dinde olduğuna dair malumat yoktur. Topo Han'ın vefatından sonra nöbetle hüküm süren Kolo Han ve Topo Han oğulları arasında taht nizâsı zuhur ediyor. Bu mücadele birkaç sene devam ettikten sonra Kolo Han'ın oğlu Şapolyo Cabgu hükümdar oldu. Türk devletinin şarki kısmında Şapolyo hükümdar olduğu zaman garbi kısmında hükümdar İstemi Han'ın oğlu Tardu Han idi. İstemi Han Bumin Han'a nispeten daha kuvvetli olduğu gibi Tardu Han dahi her cihetten Şapolyo'dan daha nüfuzlu idi.

Fakat Türk ırkının bir idare ananesine göre şarki ve garbi isminde daima ikiye münkasim Türk devletinin garbi kısmı hükümdarı, şarkın Türkler için mukaddes Ötüken dağlarında oturan şarki kısım hükümdarına tâbi olmalı idi. Pederi gibi İran ve Bizansın büyük hükümdarlarıyla münasebette bulunan Tardu Han, şark Türk sülalesini istihfâf ediyordu. Onları ufak hanlar gibi telakki ediyordu. Halbuki şarki sülale mezkûr ananevi Türk hukukuna istinaden kendisini garp sülalesine üstün hesap ederdi. 581 senesinde büyük Sui

sülalesi müessisi Yan-Kyen tarafından bütün Çin bir idare altına alındıktan sonra Çinliler Türklere karşı eski siyasetlerini tatbik etmeye başladılar. Bu siyaseti tâ Hun devrinde büyük bir Çin seraskeri gayet muhtasar ve fasih bir şekilde tabir ve ifade etmişti. Türklere karşı birçok seferler teşkil etmiş, ordular sevk etmiş ve Türklerle olan bütün harplerinde en ziyade Türk kuvvetlerinden istifade etmiş Pan-Chao bu siyasetine “Türkleri Türk kuvvetiyle zayıflandırmak” ismini vermişti.

Bu siyaset her asırda büyük devletler tarafından tatbik olunmuş bir siyasettir. Buna Latince, “hüküm sürmek istiyorsan taksim et” diyorlardı. Eski Türk halkının siyasi harekâtında müşâhede edilen ruhlarındaki birkaç sıfat sayesinde Çinliler bu taksim siyasetini Türklere karşı gayet kolaylıkla tatbik ediyorlardı. Eski Türklerin zihniyetlerindeki seciyevi sıfatlardan biri ruhi saflıktan neşet eden bir nevi sâde-dillik idi. Diğeri ecnebi hars ve medeniyetine karşı lüzumundan ziyade meftûniyet ve hiss-i mağlûbiyet idi. Eskiden beri mütemeddin, edebiyat sahibi olan Çin halkının birçok şeyleri Türklerin tahsin ve teslimini mücib oluyordu. Her Türk hükümdarı Çin imparatoru tarafından tasdik olunmak meselesine fevkalâde ehemmiyet atfediyordu. Çin hükümdarlarından gelen hediyeler ve mazhar oldukları iltifatla tefâhur ederlerdi. Bu hal Türk yurtlarında birkaç hasım hükümdar mevcut olduğu devirlerde Çinlilerin Türkleri Türk kuvvetiyle zayıflandırmak siyasetlerini mevki-i icraya koymasını teshîl ediyordu. Çinliler Türk hükümdarları arasındaki rekabet ve kıskançlıktan istifade etmek hususunda büyük bir maharet ibrâz ediyorlardı. Sui sülalesi müessisi Yan-Kyen hükümdar olduktan sonra şarkta hâkim Şapolyo Han ile garbı idare eden Tardu arasını bozmak çarelerini düşündü ve en müessir çare olarak kıskançlık hissi uyandırmak siyasetine tevessül etti.

Bu devirde Tardu Han filhakika gayet kuvvetli bir hükümdar idi. Şapolyo ise hukuken Tardu’dan yüksek idi. Tardu Han Şapolyo’nun hukuken üstün bu vaziyetini tasdik etmemeye mütemâyil idi. Şapolyo ise Tardu’nun hakiki kuvvetini kıskanıyordu. Çinliler evvelâ Çine daha yakın şark Türklerini mahvetmek için garp Türklerini tutar gibi hareket ettiler. Tardu Han’a muhtelif vasıtalarla şark sülalesinden yüksek olduğunu telkin etmeye çalıştılar. Çin sarayına aynı zamanda şark ve garp Türklerinden sefirler geldiği zaman Çinliler evvelâ mutlaka garp Türklerinin sefirini kabul ediyorlardı. Garp Türkleri sefirine daha ziyade iltifat gösteriyorlardı. Çin İmparatoru Tardu Han’a hediye olarak altından mamul bir bayrak sapı gönderiyor. Bu sapın ucu bir kurt başını temsil ediyordu. Türk ananesine göre bu gibi bir bayrak kullanmak Türklerin en büyük hakanlarının imtiyazı idi. Tardu Han’a bu gibi bir hediye göndermekle Çinliler onun en büyük hakan olduğunu, şimal Türklerinden üstün olduğunu tasdik edeceklerini bildiriyorlardı.

Çinlilerin bütün bu hareketleri Türklere karşı kurulan bir tuzak idi. Türkler bu tuzağa sayan-ı hayret bir kolaylıkla düştüler. Evvelâ gene Çinin tesiriyle şark Türkleri içinde muhtelif Türk prenslerinin Şapolyo’ya karşı isyanı başladı. Bu prenslerden biri Tardu Han’a ilticâ etti. Muhtelif yollarla, Tardu Han Şapolyo’ya karşı harp ilan ettirmeğe muvaffak oldu. *Şapolyo ile Tardu Han’ın mücadelesi Türk devletinin sukûtu ibtidâsı oldu.* Çinliler, Türklerin mücadelesini mestûr surette tevcih ederek kendileri uzaktan seyrettiler. Nihayet

Şapolyo, [hem] dahili isyanlar hem Tardu'nun hücumları neticesinde zayıflaşktan sonra Çinin himayesine müracaata mecbur oldu. 584 senesinde Çin imparatoruna bir mektupla arz-ı itaat edeceğini bildirdi. Bu mektuptan sonra Şapolyo Çinlilerin vassalı oldu. Altıncı asır Türklerinin vassallık şeklini nasıl telakki ettiklerini gösteren bu mektubu aynen tercüme etmeyi faydalı zannediyorum. Çünkü bu mektup Türklerin beynelmilel münasebetlerden biri olan vassallık hakkındaki telakkilerini gayet açık gösterebilecek mahiyette bir vesikadır. Bu mektubun sureti budur:

“Şapolyo Han'ın Mektubu

Chen senesinde (584), dokuzuncu ayın onuncu gününde, Tanrı doğurmuş, yerde en bilgili en mukaddes Gökoğlu büyük Türk hükümdarı Şapolyo Han, büyük Sui hükümdarına mektup gönderiyor. Tanrı tarafından benim devletim tesis edildiğinden beri elli seneden ziyade vakit geçti. Benim süvarilerim ve atlarım milyonlarla sayılmaktadır. Kullarımızın ve askerlerimizin kuvveti sayesinde şark ve garbın bütün barbar kavimlerini taht-ı inkıyâda almağa muvaffak olduk. Benim devletim Çin Devletine müsavidir. (Hiç şüphesiz, Şapolyo benim devletim dediği zaman, Tardu Devletini dahi kendilerine tâbi hesap ederek söz söylüyor). Şimal halklarından hiçbiri benim devletimle rekabet edemez. Bugün ben sizin faziletinizi ve adaletinizi anladım⁵⁷. Sizin merhamet ve hayırhâhlığınızın tesiri bize vâsıl oldu. İtaat vazifesi, muhabbeti bütün tebeamin kalplerinde intişar etti. Bundan başka Tanrı semada iki güneş[e] tahammül etmediği gibi yeryüzünde dahi iki sahip olamaz. Ben sizin şevket ve büyüklüğüne karşı nasıl kuvvetle mukabele edebilirim? Ben nasıl kendime layık olmayan unvanlar taşımağa cesaret ederim? Sizin hikmet ve hüsn-i hareketinize güvenerek ben kemâl-i ihtiyarımınla sizin tâbiniz olmak istiyorum⁵⁸.

Bu mektupta Çine karşı ibraz edilen hissiyatı büsbütün samimi zannetmemeliyiz. Türk hanı[nın] Çinin faziletlerini anlaması, eski Buhara emirinin Rusya çarlarının, Çar Nikola'nın faziletlerini anlamasından farklı değildi. Türk tebealarında itaat muhabbetinin intişârı da Hint ve Afrika ahalisindeki İngiliz ve Fransız himayesine olan muhabbetin intişârı gibi idi. Şapolyo tebeasında Çine karşı itaat muhabbeti olmadığını bir işareten pek açık görüyoruz. Şapolyo'nun mektubu neticesinde Çin imparatoru Şapolyo'nun vassallığını resmî bir şekilde kabul için Türk hükümdarına bir büyük memur gönderdi ve bu memur imparator tarafından Şapolyo Han karargâhına geldiğinde, han bu sefiri alelâde bir sefir gibi yerinden kalkmayarak kabul etmek istedi. Sefir, Çin imparatorunun bir vassalı[nın] imparatorun mektubunu ayak üzere dinlemesi lâzım geldiğinden bahsetti. Büyük Türk hanı ayağa kalktı. Çin imparatorunun mektubunu başı üzerine koydu.

Bu sahnenin şahidi olan Türkler hanın bu tenezzülünden gayet müteessir olarak ağlamağa başladılar. Çin sefiri Şapolyo'ya Çince “vassal” ismini kabul etmesini talep etti. Han bu sözün mânası ne olduğunu Türk büyüklerinden sordu. Hazır olanlar bunun mânası takriben, kul demek olduğunu söylediler. Bu tercümeğe rağmen vassallığı kabul etti. Küçük Türk hanlarının isyanı, Tardu Han'ın hücumlarına bir de açlık ilave olunca,

⁵⁷ Rahib Biçurin, *Asya-yı Vusta Halkları Hakkında Malumat* (Rusça), cild 1, sahife 279; D'Herbelot, *Şark Kütüphanesi*, cild 6, sahife 76-77 (Fransızca).

Matbaada bazı ecnebi lisanların hurûfâtı bulunmadığından ecnebi lisanda yazılmış bütün eserlerin unvanlarını Türkçeye tercüme etmeye mecbur oldum.

⁵⁸ Rahib Biçurin, *mezkûr eser*, cild 1, sahife 280 (Rusça).

Şapolyo için Çin vassallığını kabulden başka çare kalmamıştı. Şapolyo'nun Çine ilticası Şark Türklerinin büyüklük devrinin nihayeti idi. Bu vakadan sonra şark Türklerinin devleti yarı müstakil yarı vassal bir halde 630. seneye kadar devam etti. 630. senede, Kieli Han devrinde, şarktaki Türklerin istiklâli tamamen bitiriliyor. Şark Türkleri 630. seneden 681 senesine kadar elli sene Çinin vassalı değil, büsbütün tebeası oluyorlar. Eski Türk yazılarınca, Çinlilerin kölesi oluyorlar. Altıncı asırda teessüs eden Türk devletinin zamanın büyük devletleri olan Bizans, İran ve Çinle olan beynelmilel münasebetleri, hukuk-ı düvele dair telakkilerinin tarihi bunlardan ibarettir. Çinliler 630. senede şark Türklerinin istiklâli bitirdikten sonra muhtelif yollarla garp Türklerini zayıflatmak siyasetini tatbik ediyorlar. Nihayet altı yüz altmış senelerinde, garp Türkleri dahi Çin vassallığını kabule mecbur oluyor. Araplar İrani fethettiği zaman, Çinliler Türkleri taht-ı itaate almakla meşgul idiler. Garp Türklerinin sukûtundan gelecek derslerden birinde bahsedeceğim. Fakat şimdi şu kadarını söyleyeyim ki, Türklerin esareti uzun müddet devam etmedi. Türk ırkının “ebediyet-i siyasiye” tabir ettiğim bir hasleti sayesinde hem şark, hem garp Türkleri Çine karşı istiklâllerini istirdat ediyorlar ve 681 senelerinde, Kutlug İl-Teres [İl-Teris] isminde bir kahramanın riyâseti altında, Türkler içinde büyük milli hareket zuhur ediyor ve bu milli hareketin neticesinde Türkler gene istiklâllerini istirdat ediyorlar. Türklerin bu devirdeki hayat ve teşkilâtından bahsetmeden evvel altıncı asırda teşekkül eden Türk devletindeki örf, âdât ve hukuki telakkilerden bahsedeyim.

Türklerin Örf ve Âdâtı, Hukuka Ait Telakkileri

Bizans müverrihlerinin Türklerin örf ve âdetlerine dair verdikleri malumat pek azdır. Bu devlet hakkında gene Çin menbalarına müracaat mecburiyetindeyiz. Fakat, Çin menbalarının Türkler hakkında verdiği malumat[ın] ancak Türklerin şarki kısmına ait olduğu tahmin olunuyor. Altıncı asır Türklerinin örf ve âdâtı hakkında Çin salnamelerinin verdiği malumat:

“Tukyular (Türkler)⁵⁹

Onlar keçeden mamûl çadırlarda oturuyorlar. Otlakların haline göre bir yerden diğer bir yere nakledeleler. Hayvan beslemek ve ava gitmekle taayyüş ederler. Et yerler, kımız içerler ve yünden yapılmış elbise giyerler. Namus ve utanmak yoktur. Eski devirdeki Hunlar gibi ne adab-ı muâşeret, ne de adalet bilirler. Padişahlarını tahta iclâs ettikleri zaman, büyük memurları hanı bir keçeğe oturtarak dokuz defa bir daire etrafında dolaşırlar ve her dönüşte memurlar hanı selamlarlar. Ondan sonra hanı bir ata bindiriyorlar, boynunu ipek bir kumaşla gayet sıkı bağlıyorlar. Sonra birdenbire boşaltarak, “kaç sene hükûmet süreceksin” diye soruyorlar.

Büyük memurların isim ve lakapları şunlardır: 1. Cabgu, 2. Şad, 3. Tegin, 4. Sulipat (Alpagu), 5. Totun [Tudun]. *Bundan aşağı dahi birçok mansıplar vardır. Bütüin memur derecelerinin adedi 28'dir. Bu mansıplar hepsi tevariüs tarihiyle intikal ederler.*

Türklerin silahları yay, ok, ıslık çalarak [çalan] ok, zırh, süngü, kılıç ve hançerdir.

Onlar ata binmek[t]e ve ok atmakta gayet mahirdirler. Onlar kemerlerini kabartmalar ve

⁵⁹ Altıncı asırda devlet teşkil eden Türklere Çinli[ler] Türk kelimesinin muharrefi olan “Tukyu” ismini veriyorlar.

oyuklar yapmak suretiyle zinetlerler. Bayrak saplarının ucunu altından yapılmış bir kurt başı ile zinetlerler. Hükümdarlarının akrabasını (kabilesini), börü (kurt) tesmiye ederler. Tab'an sert ve merhametsizdirler.

Yazıları yoktur⁶⁰.

Halktan alınacak kişi (asker) ve hayvanların adedini ve vergilerin miktarını ağaçlara alamet yapmakla tayin ederler (yani ağaçlara Türk harfleriyle yazıyorlar demektir). Altın başlı bir okla bal mumu üzerine mühür şeklinde alamet yaparlar. Onların ceza kanunları mücebince; isyan, vatana hıyanet, katil, diğerinin zevcesiyle gayr-ı meşru münasebet, bağlı atı çalmak idam cezasıyla cezalandırılır.

Genç bir kızla olan cebri münasebet nakdi ceza ve izdivaca mecburiyetle cezalandırılır.

Dövüş ve kavga akabinde yapılan yara için maddi tazminat vermek suretinde ceza verilir. Gözü zararlandıran, mutazarrır olana kızını vermeye mecburdur. Eğer kızı yoksa kadınının hususi mülkünü vermelidir. Bir azaya zarar îrâs eden at vermek suretinde cezalandırılır. At vesair eşyayı çalan adam, mesrûk şeyin on misli miktarını tazmin suretiyle cezalandırılır. Ölülerin cenazesini bir çadıra koyarlar. Vefat eden adamın oğulları, yeğenleri, er-kadın bütün akrabası kurban olarak birer koyun keserler. Kurbanları çadır önüne koyarak müteveffaya takdim ederler. Kesilmiş kurbanlar etrafında, at üzerine binerek tavaf ederler. Aynı zamanda gayet müthiş sesler çıkararak haykırırlar. Çadır önüne geldikleri zaman, yüzlerine bıçakla yara yaparlar. Şu suretle kanları yaşlarına karışarak akar. Yedi defa çadır etrafında dolaştıktan sonra tevakkuf ederler. İntihap ettikleri bir muvâfik günde, vefat edenin atını vesair istimal ettiği eşyasını yakarlar ve yanmış eşyanın küllerini toplarlar. Meyyitleri muayyen mevsimlerde defnederler. Eğer bir adam ilkbaharda yahut yazda vefat etmiş ise onu tedfin için ağaç yapraklarının sararmasını ve düşmesini beklerler. Sonbaharda ve kışın vefat edenleri defin için ağaçların yaprak ve otların çiçek açmalarını beklerler. Vakti geldiği zaman, kazılmış yerlere defnederler. Defin gününde tıpkı vefat günündeki gibi akrabaları kurban keserler, atlara binerek koşarlar, yüzlerini yaralarlar. Defninden sonra kabir üzerine taşlar koyarlar ve bir kitabeli taş rekzederler. Kabir üstüne konulan taşların miktarı, vefat edenin ömründe öldürdüğü düşmanların adedine müsavidir. Peder, amca ve büyük birader vefatından sonra oğullar, yeğenler, küçük biraderler dul kalan kadınları nikâh ederler. Türkler bir yerden bir yere naklediyorlarsa da her Türkün bir hususi (ziraatla iştigale mahsus?) yeri vardır. Han daima Tukin (Ötüken) dağlarında oturur. Onun çadırları şark tarafına açılır. Bunun sebebi güneş tulû eden cihete hürmettir. Türkler tanrılara taparlar. Dine hürmetleri vardır. Her sene han büyük zadedgân ile beraber, seleflerinin mağarasını ziyaret ederler. Onların yazısı barbarların yazılarına benzer⁶¹. Umumiyet üzere, Tukeyuların örf ve âdâtı Hunlarınki gibidir. Garp Türklerinin örf ve âdâtı şark Türklerinin âdât ve örflerinin âdeta aynıdır. Fakat iki kısım Türklerin lehçelerinde cüzi bir fark vardır. Onlarda dahi Cabgu, Şad, Tegin unvanları vardır. Fakat bu unvanlar ancak hanın birader ve oğullarına verilir. Her sene, sekizinci ayın beşinci günü bir içtima yaparlar. Kurbanlar keserler. Buradan han, büyük beylerinden birini, eslâfî mağarasına kurban kesmek için gönderir⁶².

Şimdilik bu Çin rivayetleri[ni] uzun uzadıya tahlil etmeyerek ancak birkaç noktaya nazar-ı dikkatinizi celbedeceğim.

⁶⁰ Çin yazısı müstamel değildir demektir. Yoksa Türklerin bu devirde yazısı olduğu aşağıdaki satırlardan malumdur.

⁶¹ Çinlilerin yukarıdaki "Türklerin yazısı yoktur" demelerinin esassız olduğunu bu cümle açık gösteriyor.

⁶² Stanislas Julien, "Tukeyulara (Tüklere) Dair Vesikalar", *Journal Asiatique*, altıncı seri, cild III ve IV, Paris 1864 (Fransızca).

Hun imparatoru Mote devri Türklerinden, Bumin-İstemi Devleti tesisi devrine kadar, altı-yedi asır vakit geçmiştir. Bu iki arada Türkler, asırlarca Sien-Pi, Ju-Jan ve Çin sülaleleri gibi ecnebi sülalelere tâbi olarak yaşadılar. Buna rağmen iki devir Türklerinin gerek hukuk-ı idarelerinde ve gerek hukuk-ı hususiyelerinde pek çok noktada gayet bariz müşâbehet görüyoruz. Tukyü Devleti[nin], Hun (Hiung-Nu) Devletinin teceddüd ve ihyasından başka bir şey olmadığını ve Hun devrinin âdât ve örfü ve ananât-ı hukukiyesi[nin] tamamıyla Tukyü devrinde saklandığını müşâhede ediyoruz. Ancak göze çarpan müşâbehetleri kaydedelim:

1. Hun Türklerinde memurlar için silsile-i derecât vardı. Altıncı asır Türklerinde dahi mutaassıpların [mansıpların] dereceleri vardır. Hunlarda 24 derece idi. Türklerde 28.

2. Hunlarda bu menbalar [mansıplar] atadan oğula yahut biradere veraset tarikiyle intikal ediyordu. Türklerde dahi bu menbalar [mansıplar] irsidir. Fakat büyük mansıp sahiplerinin isimlerinde fark buluyoruz. Tengri-Kut yerine, han kelimesi geliyor. Takriben Toki (doğru) yerine, Cabgu geliyor. Bundan başka Şad, Alpago, Tegin, Totun lakaplarına tesadüf ediyoruz. Cabgu, handan sonra birinci unvan; bu lakabı ekseriya hanın büyük biraderi taşırdı. Bumin Han'ın biraderi İstemi, Cabgu lakabını taşırdı. Türk tarihindeki bu lakap, Çin menbalarında Şehu şeklinde; Arap menbalarında Cibguye tarzında ve Ermeni salnamelerinde, Cebuha şeklinde zikrolunuyor. Bizans salnamelerinde, İstemi Han'dan bahsedildiği zaman istimal ettikleri [Sil]zibil [Sizabul] kelimesinin dahi Cabgunun muharref şekli olduğu tahmin olunuyor⁶³.

Orhon Yazılarından bu kelimenin Türkçe telaffuzu Yabgu tahfifiyle Cabgu olduğu anlaşılıyor. Şad kelimesine gelince, bu Cabgudan sonra ikinci unvan; bu ismi hanın bir vilayeti idare ile muvazzaf olan oğulları taşırdı. Tegin lakabının büyük asker başı olan prenslere verildiği anlaşılıyor. Dördüncü unvan; Çinlilerin Sulipat, Kielifo şeklinde telaffuz ettikleri unvandır. Bu kelimenin Türkçesi[nin] Alpago olabileceği, büyük Sinolog Hirt tarafından ileri sürülmüştür⁶⁴.

Rusya Türklerinde bu güne kadar, büyük arazi sahiplerine Alpaut derler. Totun lakabı dahi Türklerde gayet sık tesadüf olunan bir unvandır. Dokuz Oğuz Türklerinde Totun lakabı, Han unvanı yerinde kullanılırdı. Tukyü Türklerinin idare teşkilatına dair kâfi derecede malumat yoktur. Hunlarda büyük mansıp sahipleri aynı zamanda bir büyük vilayetin hâkimi idi. Türklerde dahi mansıp sahibi olanlar mutlaka bir vilayet idaresiyle mükellef mi idi? Bunu kati surette söylemiyoruz. Her halde, Cabgu ve Şad, Totun, Alpago unvanları[nın] daima bir idari unvan olduğu anlaşılıyor.

3. Hun Türkleri ile Tukyü Türklerinin hukuk-ı medeniyelerin[d]e büyük bir müşâbehet vardır.

Hunlarda peder vefatından sonra oğullar[ın] üvey analarını nikâh ettiklerini okuduk. Türklerde dahi peder, amca, büyük birader vefatından sonra oğullar, yeğenler, küçük biraderler dul kadınları nikâh ediyorlar.

⁶³ Édouard Chavannes, *Garbi Tukyü Türklerine Dair Vesikalar*, sahife 336.

⁶⁴ Hirth, *Tonyukuk Kitabelerine Tezyil*, sahife 110-111.

Bu hukuki âdetin Türk ırkı hayatında pek eski kökleşmiş bir hukuki âdet olduğu anlaşılıyor. Gelecekte Türk mazisinin muhtelif devirleri ve onların hukukiyâtı hakkında bir fikir edindikten sonra, Türk hukuki telakki ve müesseselerini meydana çıkaran esbâbı dahi tahlil etmeye çalışacağız.

4. Ceza kanunlarında dahi Hun kanunları ile büyük müşâbehet müşâhede ediyoruz. Vatana hıyanet, isyan, katil, gayr-ı meşru münasebet ve bağlı atı çalmak idam cezasıyla cezalandırılıyor. Tadâd edilen bu cinayetler, Türk hayatında mühim cinayetler idi. Askerî bir tarzda müteşekkil bir devlet hayatında ilin, devletin birliğine mani olacak hıyanet, isyan gibi cinayetlerin önünü almak için idam cezasından başka çare yoktur. Fakat devlet birliğine muğayir âdi cinayetlerin cezası olan idamın, hem gayr-ı meşru münasebetinde maznûn olan ve bağlı atı çalan adamlara dahi tatbik olunması, Türklerin içtimai ahlakı[nın] gayet yüksek olduğunu gösterir. Birinin gözünü zararlandıran adam, kızını ona vermeğe mecburdur. Kızı yoksa, kadının hususi mülkünü vermelidir. Başka azayı mutazarrır eden at vermek suretinde cezalandırılır. Kavga esnasında yara yapan adam, maddi bir şey vermeye mecburdur. At vesair eşya çalan adam, çaldığı malın on mislini vermeye mecburdur.

Bu devir, yani altıncı, yedinci ve sekizinci asır Türklerinin örf ve âdât ve hukuki telakki ve müesseselerine dair malumatı, Çin menbalarından başka bir de Türk menbalarından alabiliyoruz. Bu devre ait en mühim Türk menbaı, Orhon yazılarıdır. Onun için Çinlilerin Türk hukukiyâtına dair verdiği malumatı uzun uzadıya tahlil etmeden evvel, Orhon yazılarına geçmeye mecburiyet hissediyorum.

DOKUZUNCU DERS

“Yenisey ve Orhon Kitabelerinin Kıraatı Tarihi. Eski Türk Yazısı. Orhon Kitabelerinin Muhteviyâtı. Orhon Kitabelerinde Türk Hukukuna Dair Malumat”.

Yenisey ve Orhon Kitabelerinin Kıraatı Tarihi

Efendiler! Eminim ki her biriniz Yenisey ve bilhassa Orhon yazıları tabirini pek çok defa işitmişsiniz. Türk mazisine ait son asırlarda keşfedilmiş âsâr meyânında, Orhon yazıları birçok cihetlerden gayet mühim bir mevki işgal ediyor. Orhon yazıları, tarihimiz ve lisan tarihimiz nokta-i nazarından mühim olduğu gibi Türk hukukiyâtı tarihi nokta-i nazarından dahi fevkalâde mühimdir. Orhon yazıları hukuki bir eser değildir. Fakat tahlil olundukta, bu yazıların hukuka dair dahi birçok malumat ihtiva ettiği anlaşılıyor. Onun için Yenisey ve Orhon yazıları hakkında, mümkün olduğu kadar dolu malumat sahibi olmak, bir münevver Türk hukuk-şinâsı için lâzımdır.

Efendiler! Tâ on sekizinci asrın ibtidasından itibaren, Cenubi Sibiryada seyahat eden Avrupa âlimlerinin dikkatini, üzerine birtakım gayr-ı malum yazılar yazılmış taşlar celbetmiştir. Bu taşlara en çok Yenisey havalisinde tesadüf olunurdu. Bu taşların vücûdunu ilk defa âleme bildiren Messerschmidt ve Strahlenberg nam âlimler olmuştur. Birinci defa bu

taşlardan *Avrupa'nın Şimali ve Şarki Kısmı* nam eserinde Strahlenberg bahsediyor⁶⁵. Bu devirde malum olan iki taş idi. Biri Uybat, diğeri Abakansk havalisinde bulunmuş taşlar idi. Bu taşlardaki yazıları keşif tarihi fevkalâde alaka-engîzdir. Kable't-tahkik yapılan fikir ve itikadların âlimleri bile yanlış yollara saptırabileceğine, Orhon yazılarının okumak usulünün keşfolunmasından evvel söylenen sözler gayet bariz bir misaldir. Bu taşlara Cenubi Sibiryada tâ kable'l-milat devirlerden bu güne kadar Türk kavimleriyle meskûn olan Yenisey havalisinde tesadüf olunuyordu. Bu yerlerde, eskiden Kırgız halkı oturuyordu. Bugün dahi Yenisey tarafları Sibiryanın gayrimüslim Türkleriyle meskûndur. Buna rağmen, uzun müddet Avrupa âlimleri bu yazılı taşların Türkler tarafından bırakılmış âsâr olması ihtimalini kabul etmek istemediler. Bu yazıların menşee ve lisanı hakkında söylenmeyen söz kalmadı. Fakat on dokuzuncu asrın son nısfına kadar hiçbir âlim, bu yazıların Türk yazısı ve lisanları Türk lisanı olduğunu açık söylemedi. Yazıların menşee ve lisanı hakkında gayet müdekkikâne nazariyeler, gayet âlimâne fikirler söylendi. Fakat bu nazariyeler, bu fikirlerin hepsi yanlış idi. 1728 senesinde Bayer, Fransanın Fünûn Akademisinde bir takrir okuyor, bu takrirden Fransız âlimi bu yazıların menşee Mısır yazısı olduğunu ileri sürüyor. Yenisey Yazılarıyla eski Mısır yazıları arasında gayet bariz göze çarpan müşâbehet olduğunu söylüyor. Hatta bu âlim Mısır yazılarının nasıl Sibiryaya gelebileceğini dahi anlatıyor. Sibiryada seyahat eden meşhur seyyah Pallas dahi bu yazıları hâmil taşların bulunduğu Yenisey havalisini ziyaret etmişti. Bu âlim, Yenisey Yazılarıyla kadîm Yunan harfleri arasında büyük müşâbehet keşfediyor ve Yunan medeniyeti[nin] uzak Sibiryaya ne suretle tesir edebileceğine dair mühim fikirler beyan ediyor. Pallas, bu taşlardan birinin kopyasını 1786 senesinde, zamanın meşhur lisanîyâtçılarından Oluf Gerhard Tyschen'e gönderiyor; bu yazıların ne lisanında olabileceğine dair fikir soruyor. Bu Alman âlimi, Yenisey Yazıların, Selt [Kelt] ve Gotik yazılarına yakın bir yazı olduğu kanaatine geliyor. Hatta bu âlim bu yazılardan birkaç kelimeyi okuyor. Tabîî Keltçe okuyor⁶⁶. Ancak meşhur Türkiyatçı müsteşrik Klaproth bu yazıların lisanı, Türk lisanı olabileceğini söylüyor. Fakat bu âlim dahi bu kitabelerin lisanı Türk lisanı olabileceğini söylediği halde yazıların, harflerin Türk mahsulü olduğunu tecviz etmiyordu. Klaproth bu yazıların, Yunan hurufâtını Türk lisanına tatbikten tevellüt etmiş bir yazı olduğu fikrinde idi. Yunan elifbasını Türk lisanına tatbiki, ne zamanda kim tarafından yapılmış olabileceğine dair uzun uzadıya mütalaalar beyan ediyordu. Klaproth bu Yunan elifbasının Türk lisanına tatbiki[nin] miladi dokuzuncu asırlarda, Hazar Türkleri için yapılp Hazarlar vasıtasıyla Asya Türklerine vâsıl olmuş olmasına zâhib idi. Bu âlim, bu iki Türk kitlesi arasında daimi münasebetler mevcut olduğunu söylüyor ki haddizatında bir hakikattir. Fakat Yenisey Yazıları Yunan hurufâtının tadilinden doğmuş bir yazı değildir. 1889 senesinde Deveria, Fransa Akademisi'nin Kitabeler ve Edebiyât Şubesinin 21 Teşrînisânî [tarihli] meclisinde, bu gayr-ı malum yazıları taşıyan taşlar hakkında bir takrir okuyor ve bu yazılar hakkında harfiyen âtîdeki sözleri söylüyor:

⁶⁵ Von Strahlenberg, *Avrupa ve Asya'nın Şimali ve Şarki Kısmı*, sahife 409-410 (Almanca).

⁶⁶ Von Strahlenberg, *Avrupa ve Asya'nın Şimalî ve Şarki Kısmı*, sahife 409-410 (Almanca).

“Bu gayr-ı malum yazılar ki, biz şimdilik başka bir isim bulamadığımızdan ‘Çud Yazısı’ tesmiye ediyoruz; malum Tatar (Uygur?) yazılarından daha mükemmel ve daha münkeşif bir yazı (bir alâim-i kitabet) irâe ediyor. Şimdilik bu keşfedilememiş, okunamamış yazıların ve bu yazıları taşıyan abidelerin yedi yüz kırk dört senesinde Uygur Hanlığı teessüsünden beri Orhon ve Yenisey havalisinde oturan halklardan birinin eseri olması ihtimalini kabul etmek bizim için gayr-ı mümkündür. Çünkü bu halklar, şüphesiz Uygur yazılarını bundan daha mükemmel bir yazıya malik olmadıkları için kabul etmişlerdir. Yakın bir âfide yeni vesikalar bu yazıların hangi milletin icadı olduklarına ve hangi devirde yazıldıklarına dair bize malumat verecek ve bizi bu hususta tenvir edeceklerdir”, diyor⁶⁷.

İngiliz âlimi Robert Brown, Yenisey ve Orhon yazılarıyla İtalyanın kadim halkı olan Etrüsk halkının yazısı arasında bir müşâbehet buluyor⁶⁸. Bu âlim dahi gayr-ı malum yazıların Türk yazısı olması ihtimalini tasavvur etmiyor. Bütün bu âlimlerin Yenisey ve Orhon yazılarının alâmet ve lisanını Türkten başka milletlere isnat etmesinin sebebi birdir. Bu da Türk ırkının mazisinde bir medeniyet olabileceğini caiz görmemeleridir. Diğer tabirle, Türk ırkının temeddün kabiliyetine dair Avrupada makbul ve münteşir olan bedbinliktir. Avrupa âlimlerinin hiçbiri, bugün Altay ve Cenubi Sibiryada yaşayan, siyasi ve medeni cihetten düşmüş, fakir ve diğer milletlere mahkum Türklerin babaları[nın] eski zamanlarda bir medeniyete erişmiş halk olabileceğini, kendilerine mahsus yazıları olmuş olmasını ve bu yazılarla kitabeler, abideler bırakmış olacağını tasavvur edemiyorlardı. Yenisey havalisinde bulunmuş taşların adedi otuzu aştıktan sonra Finlandiya âlimi Aspelin⁶⁹ bu yazıların kopyalarını neşretti. Aynı senelerde (1889’da) Yenisey havalisinde bulunmuş abidelerden başka, Rus atıkiyâtçısı Yadrintseff, Mongolyanın şimal-i garbisinde Orhon nehri sevâhilinde, Yenisey Yazılarına her cihetten benzeyen yazıları taşıyan diğer abideler keşfetti. Orhon kitabeleri Yenisey Kitabelerinden daha mühim idi. Çünkü: 1. Yenisey Kitabeleri, adi taşlara yazılmış idi. Halbuki Orhon yazıları mükemmel işlenmiş abidelere yazılmış idi. 2. Yenisey abidelerinin kitabeleri kısa metinlerden ibaret idi. Halbuki Orhon kitabeleri on-on beş büyük sahife teşkil edecek kadar uzun idi. Yadrintseff’in keşfinden sonra, Yenisey ve Orhon sevâhilinde bulunmuş Asyanın gayr-ı malum yazıları, yeniden Avrupa âlimlerinin alakasını uyandırdı. Aynı zamanda, Orhon taraflarına birkaç memleketin âlimleri ilmî seyahat yaptı. Finlandiyadan Heikel’in riyaseti altında bir ilmî heyet Mongolyaya gönderildiği gibi, Rusya Akademisi dahi Orhona bir heyet i’zâm etti. Rus ilmî heyetinin reisi, meşhur müsteşrik Radloff idi. Bu heyetler, Orhon abidelerinin yazılarını fennî usullerle istinsâh ettiler. Muhtelif nokta-i nazardan abideleri tetkik ettiler. Ve bu tetkikât neticelerini kitap şeklinde neşrettiler⁷⁰.

Bu suretle bu Yenisey ve Orhon taşlarının kopyalarını tespit eyledikten sonra, bu yazıların okumak usulünü keşif için birçok âlim pek çok sa’y sarfetti. Fakat bu yazıları birinci

⁶⁷ Devéria, *Fransa’nın Edebiyat ve Kitabeler Akademisi Mazbataları*, 1890 miladî, sahife 448-458.

⁶⁸ Robert Brown, “Yenisey Kitabeleri”, *Akademi Mecmuası*, 1890, sahife 231-238 (İngilizce).

⁶⁹ Aspelin, *Yenisey Yazıları*, Helsingfors, [1889].

⁷⁰ Heikel, *Orhon Kitabeleri*; hem Radloff, *Orhon Seferinin İşleri ve Neticeleri*, Petersburg [1892], (Almanca ve Rusça).

defa okumak usulünü keşif şerefi, Danimarkalı lisaniyât âlimi Vilhelm Thomsen'e nasip olmuştur. Bu âlim 1893 senesinde bu keşfini Danimarka Ulûm ve Lisan Akademisinde takrir etti. Aynı senede, *Orhon Kitabelerini Okumak Usulünü Keşif* nam eserini Danimarka Akademisinin mecmuasında neşretti. Thomsen cenapları, Yenisey ve Orhon yazılarını okumak yolunu keşfederek abidelerin metnini okumak usullerini tespit etmesi sayesinde kitabelerin metni okunduktan sonra lisanın Türkçe olduğu malum oldu. Bu keşif, bütün dünyanın Asya tarih ve lisaniyâtıyla uğraşan dairelerinde gayet büyük bir alaka uyandırdı ve bütün dünya müsteşrikleri için beklenilmemiş bir keşif oldu. Bu andan itibaren, yani 1893 senesinden Harb-i Umumi senelerine kadar, bütün Avrupanın müsteşrik âlemi, Orhon yazılarını muhtelif nokta-i nazardan öğrenmeye başladılar. Yirmi sene zarfında, Türk ırkının eski abidelerine dair yüzlerce eser ve makale yazıldı. Türklerin eski mazisine ait bedbin fikirlerin ekserisi yıkıldı. Bu andan itibaren, Türk ırkının itibarı yükseldi. Türk mazisini büyük bir hâhişle, zevkle öğrenen âlimler zuhur etti. Avrupanın büyük darülfünunlarının ekserisinde kable'l-İslam Türk tarihine ve bilhassa Orhon yazılarına tahsis edilmiş kürsüler ihdas edildi, dersler açıldı. Yirminci asrın ibtidâsında, 1902-1903 senelerinde, Pariste Sorbon Darülfünununda dahi Orhon yazılar[ına] tahsis edilen bir ders vardı. Bu dersler mahdut, fakat gayet ateşli Türk ve Türkiyât muhibbi talebeler tarafından takip ediliyordu. Bu dersin profesörü Mösyö Halevy idi. Mösyö Halevy, biz Türk ırkına mensup talebeye hitaben,

“Biliyor musunuz, Türkler, sizin eslâfınız, bu kitabeleri yazdığı vakit, bugünkü Avrupa kavimlerinden hiçbirinin teşekkül etmiş lisanı yoktu. Bundan bin iki yüz sene mukaddem münkeşif bir lisan sahibi olan bir ırk; büyük, mütemeddin bir ırktır. Kendinizi âleme tanıtmaya sa'y etmelisiniz”

diyordu. Şu suretle, biz Türk talebeleri kalbine birinci defa Türklük muhabbeti, Türkçülük hissi telkin eden bir Türk olmayıp bir Fransız idi ve müteveffa Mösyö Halevy haklı idi. Tâ sekizinci asır ibtidâsında, Türklerin her şeyi tabir edebilecek bir lisanı olması, biz Türkler için hiç şüphesiz bir medâr-ı mübahattir, bir şereftir; tabir caizse bir nevi büyüklük şahadetnamesidir. Yenisey ve Orhon havalisinde ve umumen Asyada keşfedilmiş Türk yazılarını taşıyan abidelerin adedi bugün kırktan fazladır. Bunların en çoğu, eskide Kırgız halkıyla meskûn olan Yenisey havalisinde bulundu. Yenisey taraflarında bulunmuş taşlardan uzun uzadıya bahsedemeyeceğim. Bu kitabelerin metinleri kısa, ekseriya pek bozulmuştur.

Halbuki Orhon sevâhilinde keşfedilen abideler ve bilhassa birinci ve ikinci abide isminde malum abideler her cihetten mükemmeldir. Bu abideler gayet büyük maharetle işlenmiş Sultan Ahmet meydanındaki obelisk şeklinde dikili taşlardır. Taşların üç tarafı Türkçe kitabelerle doludur. Bu kitabeler ecnebi kelimelerden âzâde, Latince gibi mûciz saf bir Türk lisanıyla, altıncı asırdan itibaren Orhon havalisi Türklerinin tarihinden bahsediyor. Bu kitabe, ancak bir tarihî vesika değil, aynı zamanda bir tarihî eserdir. Orhon kitabelerinin muhteviyâtından bahsetmeden evvel, bu kitabelerin elifbasından, harflerinden bahsetmeliyiz. Bu Türk yazılarının Türk eseri olup olmaması meselesi tıpkı, abidelerin lisanı gibi tarih geçirdi. Uzun müddet bu elifbanın (bu alâim-i harfiyenin) bir Türk dehâsı mahsulü olduğunu kabul etmek istemediler. Bu elifbanın ecnebi menşeyini bulmak yolunda

pek çok sa'y sarfedildi. Bugüne kadar, eski Türk yazılarında müstamel harflerin menşei ecnebi olduğunu ispat edemediler. Birkaç harfin, dünyada malum elifbalardan Ârâmî elifbası hurûfundan bazılarına müşâbeh-i ba'îdesinden sarf-ı nazar edersek, Orhon elifbası tamamıyla müstakil, orijinal bir Türk eseridir.

Bu Türk harflerinin Türk eseri olduğuna dair delilleri söylemeden evvel, bu harfler hakkında size bir fikir vermek lâzımdır. Türk elifbası 38 alâmetten ibarettir. O alâmetler şunlardır⁷¹. Bunlardan dördü hurûf-ı sâite; mütebakisi hurûf-ı sâimitedir. Bunlardan başka, iki noktayı ilave etmelidir. Bu alâmet sözleri birbirlerinden ayırmağa hizmet eder. Bu harfler, Arap harfleri gibi sözde işgal ettikleri mahalle göre şekillerini değiştirmezler. Hurûf-ı savtiyenin adedi, Arapçadaki[n]den ziyadedir. Harflerin şekli, Arap harflerine nispeten daha latif, daha mütevâzindir. Bu harflerle Türk lisanının bütün sözlerini yazmak imkanı vardır. Hatta Avrupa lisanlarının dahi bazıları bu harflerle yazılabilir. Pek çok nokta-i nazardan Türk elifbasının mükemmel bir elifba olduğu şüphesizdir.

Bu harflerin Türk icadı olmasını istib'âd eden Avrupa uleması, elifbanın menşei muhtelif istikamette aradılar. Çin yazı alâmetlerinden başka, adeta bütün elifbalar Türk elifbasının menşei olarak gösterildi. Bu harflerin Grek, Gotik, Runik, Ârâmî elifbasından alınmış olabileceğini söylediler. Bu tezlerden hiçbirinin delâili kâfi olamadı. Bu tezlerden hiçbirisi kanaat-bahş bir surette ispat edilmedi. Türk harflerinin şekillerinde müşâhede edilen gayet bariz istiklâl ve orijinallik, doğrudan doğruya bu elifbanın başka bir elifbadan muktebes olduğunu iddiaya mahal bırakmıyor. Bu alâim-i harfiyenin gayr-ı Türk bir elifbadan alınmış olabileceğine dair söylenmiş nazariyelerden bahsetmeyeceğim. Bu benim vazifem değildir. Bilakis Türk yazısının, Türk harflerinin Türk mahsul-i dehâsı olması lehindeki fikirlerimi icmâlen söylemeliyim:

1. Bu elifba, muhtelif ecnebi milletler yazısından tesadüfi olarak istiâre edilmiş alâim mecmuası değildir. Bu, bir müstakil, birbirine münasebetli unsurlardan mürekkep silsile-i alâimdir. Bu harfler, mahdut birkaç harf unsuru terkiâtından ibarettir. Bu unsurlar da, *hatt-ı müstakim, nusf daire, bir noktadır*. Hurûf-ı savtiyeler ki, her lisanda en mühim alâmetlerdir, münhasıran hutût-ı müstakimeden mürekkeptir. Hurûf-ı sâmitenin şekli, vehle-i ûlâda bizi aldatabilir. Fakat tahlil edilirse görülüyor ki, bunlar dahi unsurî alâimden terkip olunmuştur.

2. "Be" harfi gibi sâmitlerde, unsur-ı ibtidaî müsâhelesi. Fakat bu hal, Uygur hurûfâtının tesiri yahut yazıcıların müsâhelesi neticesi olabilir. Eğer hurûf-ı savtiyenin başka bir elifbadan alınmadığı tasdik olunursa, bütün elifbanın Türk mahsulü olduğu kendi kendine ispat olunmuş demektir. Çünkü onlar aynı unsurlardan mürekkeptir.

3. Bu Orhon harfleriyle Türklerin bazı kabile tamgaları arasında büyük bir müşâbeh-i müşâhede ediyoruz.

4. "Kaf ve "kef" gibi halkî savtların envânı tefrik için mahsus alâmetlerin vücûdu, ale'l-umum hurûf-ı sâmitenin Türk lisanı savtiyâtına tevâfuku, bu elifbanın Türk lisanı için yapılmış bir elifba olduğunu gösteriyor.

⁷¹ Matbaalarımızda Orhon hurûfâtı mevcut olmadığından gösterilmedi.

5. Türk harflerinden hiçbiri, doğrudan doğruya ecnebi elifbası alâmetine benzemiyor.

6. Bizans kronikaları, altıncı asırda Türk hanı tarafından Bizans imparatoruna gönderilmiş mektubun Türk (İskit) yazısıyla yazılmış olduğunu tasrih ediyorlar.

Eğer bu yazı, o zaman malum diğer bir yazıya müşâbehet irâe etmiş olsa idi, bu mektupların yazısı Bizans müverrihlerinin dikkatlerini celbetmezdi. Mektubun Türk yazısıyla yazılmış olduğunu ayrıca kaydetmeye lüzum görmezlerdi.

7. Orhon elifbasında hurûf-ı sâmitenin adedi Türk lisanında mevcut savtlara tamamıyla mutabıktır.

Orhon kitabelerine ait meselelerde herkesten ziyade salahiyettar olan muhterem Thomsen, Orhon elifbasının menşesine ait muhtelif nazariyelerden bahsettikten sonra, fikrini şu şekilde hulâsa ediyor: “Bütün bu fikirler delâilden mahrum bir nazariye (hipotez) halindedir. Bütün bu ihtimalâtı söyledikten sonra, bu harfleri (Orhon yazısını) başka bir numuneye doğrudan taklit etmeksizin; yeniden, re’sen icat edilmiş harfler gibi telakki etmeliyiz” diyor⁷².

Yenisey abidelerinden uzun uzadıya bahsetmeyeceğim. Yenisey Yazıları, Orhon kitabelerine nisbeten metin cihetinden kısa ve hukuk tarihi nokta-i nazarından ehemmiyetsizdir. Orhon kitabeleri ise hem milli tarihimiz, hem hukuk tarihimiz, hem lisan tarihimiz nokta-i nazarından fevkalâde mühimdir. Onun için Orhon kitabeleri hakkında, dolu ve doğru malumat sahibi olmak bir münevver Türk hukuk-şinâsı için elzemdir zannındayım. Orhon kitabelerini hukuk nokta-i nazarından tahlilden evvel, bu kitabeleri taşıyan abideler hakkında bir fikir edinmeliyiz.

Orhon kitabelerini taşıyan taşlar (abideler), 1893 senesinde Rus arkeologlarından Yadrintseff tarafından keşfolunmuştur. Abideler, Mongolyanın şimal-i garbi kısmında kâin Selenga nehrine dökülen Orhon ırmağı üzerinde, eskiden büyük Türk şehri olmuş Karakorum şehri harabelerine yakın bir mahalde bulunmuştur. Bugüne kadar Orhon havalisinde üç abide bulundu. Bunların en mühim olanları, birinci abide ve ikinci abide isminde malum abidelerdir. Bu abidelerin üzerine yazılar yazılmış kısmı, dört taraflı uzun dikilitaşlardır. Birinci abidenin (Abide 1) taşının uzunluğu 332 santimetre (üç metre otuz iki santimetre) kadardır. Eni ise temelinde bir metre otuz iki santimetre, uç tarafı[nda] bir metre yirmi iki santimetredir. Abidenin kalınlığı temeli tarafında 46, uç tarafında 44 santimetredir.

Dikilitaş bu tariften anlaşıldığı vech üzere, hafif bir hermit [piramit] irâe ediyor.

İkinci abide kırılmış, parçalanmış bir halde bulunduğundan, bu abidenin büyüklüğü hakkında kati bir fikir söylemek imkanı yoktur. Abidenin bozulmamış kısımlarındaki tenâsübe istinaden iki abidenin büyüklüğü[nün] aynı olduğunu tahmin edebiliriz. Bu abideler rekedildikleri zaman, diğer büyük bir taşlardan hazırlanmış kaidelere oturtulmuşlardı. Bu kaideler bugüne kadar yerlerinde duruyorlar. Halbuki abidelerin kitabeli kısmı yere düşmüş, kırılmışlardır. (İkinci abide dörde parçalanmıştır).

⁷² Thomsen, *Orhon Abideleri*, sahife 51.

Her iki abidenin kitabeli satırları zararlanmış bir haldedir.

Abidelerin kitabeleri hâmil olan kısmının takriben 231 santimetre kadar yerini yazılar işgal ediyor. Bu abidelerin etrafında pek çok diğer uzun taşlar bulunuyor. Bu taşların bir kısmı han kabri etrafına rekzedilmiş insan heykelleri olduğu tahmin olunuyor. Bugün, bütün bu heykellerin başları kırılmıştır. Bu taşlardan başka abidelerin civarında, bir bina harabesi olduğu tahmin olunan, toprak yığını vardır. Bu toprakta birçok kiremitler bulunmuştur.

Abidelerin her ikisinin garp tarafına Çince kitabeler yazılmıştır. Bu Çince kitabeler Orhon yazılarının okunmasından evvel okunmuş ve tercüme edilmişti⁷³. Abideleri biri birinden bir kilometre kadar mesafe ayırıyor. Abidelerin etrafı bugün kişisiz gayr-i meskûn bir çöldür.

Abidelerin bulunduğu yer, evvelâ Kutlug sülalesinin sonra Uygurların (Dokuz Oğuzların) payitahtı olan Karabalasagun, Cengiz sülalesi payitahtı olan Karakurum harabelerine yakındır. Abidelerin üç tarafını (şark, şimal, cenup) Türkçe kitabeler dolduruyor. Bozulmamış birinci abide kitabeleri on bin kadar harfi ihtiva ediyor. Abidelerden anlaşıldığına göre, birinci abide Kül-Tegin isminde bir Türk kahramanı namını, ikinci abide Bilge Han namını te'bid ve tebcil etmek için rekzedilmişlerdir. Bu kahramanlar kimlerdir? Ne vakit yaşamışlardır? Kitabelerin muhteviyâtı nedir? Bu suallerin hepsine icmâlen cevap vermek lâzımdır.

ONUNCU DERS

“Türk Devletinin Sukûtu. Uygur Totunlarının İdaresi. Çin “Protektoratı”. Üçüncü Türk Devleti, Kutlug Sülalesi Devri. Yedinci asırda yeni bir Türk devletinin teessüsü. Kutlug İl-Teres Han. Kutlug’un Türk Tarihindeki Rolü. Kapagan Han, Bilge Han, Kül-Tegin. Kutlug Devleti’nin Teşkilatı, Hukuk-ı İdareye Dair Telakkileri”.

Orhon abidelerini kimler bıraktı? Bu abideler ne zaman, hangi devirde inşa ve rekzedildiler?

Orhon kitabelerini kimler[in] bırakmış olduğunu bilmek için yedinci asırda teessüs eden üçüncü büyük Türk Devleti hakkında bir fikir edinmekliğimiz lâzımdır. Altıncı asırda Bumin ve İstemi hanlar tarafından tesis edilmiş devletin şarki kısmının hükümdarı Şapolyo’nun 584 senesinde Çin imparatoruna vassal olmasından sonra, bu devlet gene elli sene kadar yaşadı. Bumin sülalesinin son hanı olan Kieli Han devrinde, Orhon Türkleri istiklâllerini istirdat etmek için tecrübeler yaptılar, bu yolda teşebbüslerde bulundular. Fakat Türk Devletinin şimalinde yaşayan Dokuz Oğuzun (Şimalî Uygurlar) kıyımı ve Çinlilerle teşrik-i mesai etmeleri yüzünden teşebbüsleri akim kaldı.

Bu devirde Kieli Han’a kendi halkı Sır Tarduşlar dahi isyan etti.

⁷³ Von Gabelentz [Thomsen], *Orhon Yazıları* ve Schlegel, *Tegin Kyo [Giogh] Kabir Taşı*, Helsingfors, sene 1893.

Kieli Han yüz bin askerle Dokuz Oğuzlarla muharebe yaptı. Fakat müthiş surette hezimete uğradı.

Türk hanının mağlubiyetini duyan ve bu mağlubiyeti uzaktan hazırlayan Çinliler, bu fırsattan istifade ederek Türk devletini zayıf bir zamanda mahvetmek için Türklere harp ilan ettiler. Kieli Han mağlup oldu. Çinlilere esir düştü. Bu mağlubiyet 630 senesinde vâki oldu. Bu tarihten itibaren Orhon havalisinde hâkim zümre, Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) oldu. Fakat bu devirde, Uygurlar müstakil bir devlet teşkil edemediler. Çin himayesine iltica ettiler. Çinlilere esir düşen Kieli Han'ı Çine getirdiler. Bumin sülalesinin son hanı Kieli Han, Çinde üç sene kadar murâkabe altında, adeta mahpus gibi yaşadktan sonra hüznün ve kederinden vefat etti. Çin vilayetleri derecesine indirilmiş Türk ülkesi, birkaç vilayete taksim edildi. Vilayetleri idare, Uygur reislerine havale edildi. Fakat bu reisler de vilayetlerini kendi namlarına değil, Çin imparatoru namına idare ediyorlardı.

Kieli Hanın oğlu dahi Çine yakın Yün-çün vilayetini idare etmekle muvazzaf oldu.

Kieli Hanın mağlubiyetinden (630), 681 senesine kadar, Türkler Çine esir oldular. Elli sene zarfında Türkler Çine sadık kaldılar. Hiçbir yerde isyan ve kıyam teşebbüsleri görülmedi.

Bu devirde Türkler “ebediyet için” Çin hâkimiyetine razı olmuşlar zannolunuyordu. Türkün oğulları Çinlilerin kulları, Türkün kızları Çinlilerin köleleri olmuştu. Türk beyleri Türk lakap ve unvanlarını bırakıp Çin lakaplarını taşımağa başlamıştı. Türklerin bütün büyükleri Çin memuru olmuştu. Halk ise uzak memleketlere giderek Çin Devletinin büyüklüğü için muhtelif milletlerle muharebe ediyordu. Türk kanı, her yerde akıyordu. Fakat Türk kanı, Türk büyüklüğü için değil, ecnebi, hasım bir ırkın şevketi ve refahı için akıyordu. Türk yurtlarında bu devirde pek sık vâki olan açlıklardan dolayı pek çok Türk kabileleri, Gobi sahralarından geçerek Çine hicret ediyorlardı.

Asker olmak şartıyla, Çinliler gelen Türklerin hepsini Şimali Çinde Sedd-i Çiniye yakın yerlerde yerleştiriyorlardı, arazi veriyorlardı. Türklerin ile'l-ebed Çin esiri olarak yaşayacaklarına Çinliler de tamamen inanmışlardı.

Fakat bu sükûnet, bu teslimiyet zâhirî idi. Türk halkının kalbinde, ruhunun derin tabakalarında hürriyet ihtiyacı, istiklâl arzusu yaşamakta ve hatta gittikçe büyümekte idi. Halk kendi kendine “biz eskiden devlet sahibi büyük bir millet idik, şimdi bizim devletimiz nerede? Biz han sahibi bir halk idik, şimdi bizim niçin kendi hanımız yok?” diyordu. Bu esareten şikayet etmeyen Türkler de vardı. Bunlar da Çin tarafından Türkleri idareye memur olan Türk zadedgânı, Uygur totunları idi.

Türk aristokratyası, Çin esaretini bilâ-nefret kabul etmişlerdi. Çinliler istihdam ettikleri Türk eşrafına mütemadiyen hediyeler veriyorlardı, tumturaklı unvanlar bahşediyorlardı. Sık sık Çin imparatoru sarayına davet ederek onları içiriyorlardı. Onlara sarayda gayet süslü tantanalı ziyafetler veriyorlardı. Çin salnameleri bu gibi ziyafetlerin birinden pek mufassal surette bahsediyorlar. Bir defa Çin imparatoru Tay-sung, bütün Türk totunlarını⁷⁴

⁷⁴ Uygurlar içinde Türkleri Çin namına idare eden memurlara Çinliler dahi Türkçe “totun” namını veriyordu.

payitahta davet ediyor ve Türk totunları şerefine büyük bir ziyafet hazırlıyor. Bu ziyafete Türk totunlarından başka memleketin bütün memurlarını davet ediyor. Ziyafette beşinci dereceye kadar payitahtın bütün memurları hazır bulunuyor. Bu ziyafetten yegâne maksat, Türk totunlarını hayrette bırakmak, gözlerini kamaştırmak idi. Bu hedefe vusûl için de, başka fevkalâde şeyler arasında, bir de fevvâreli şarap havuzu hazırlanmış idi. Bu havuz 12.000 litre kadar şarabı ihtiva ediyordu. Havuza şarap, tahte'l-arz borular vasıtasıyla isâle ediliyordu. Ne kadar içilse de havuzda şarap eksilmiyordu.

Bu gibi ziyafetlerden sonra Çin imparatorları bütün Türk beylerine şerefli kisveler, hilatler giydireyorlardı; kıymetli hediyeler veriyorlardı; unvanlar bahşediyorlardı. Bütün bu taltifler, bizim milliyetsiz Türk aristokrasyanın o kadar hoşuna gidiyordu ki, bu gibi ziyafetler, unvanlar ve bilhassa bitmez tükenmez şaraplardan sonra bizim sâdedil, ufak ruhlı beyler, ruhen Çin şevketine mağlup oluyorlardı ve tabir caizse, bir nevi milli irtidatla mürted oluyorlardı. Ecnebi bir hars, yabancı millet şevketi önünde diz çökmek, tarihen bizim Türk aristokrasyanın bir ruhi hastalığı olmuştur. Çinlilerin Türk totunlarına verdikleri unvanların mânasını öğrendiği zaman, insan hayret ediyor, nasıl bu gibi hakaret-âmez lakaplar bizim Uygur reislerinin tefâhürünü mûcib olabiliyordu! Çünkü bizim Türk totunlarına Çinliler tarafından verilen unvanlar ekseriya, “Çinin sadık kölesi”, “isyan etmez kölemiz”, “Çin için çalışan kahraman” gibi mânaları ifade eden unvanlar idi.

Türk Devleti sukûtundan sonra, Türk Devleti Çinliler tarafından tayin olunmuş Türk totunları tarafından idare edilmeye başladı. Bu devirdeki Türk yurtlarındaki idareye zamanımızda makbul hukuki ve siyasi ıstılahlardan hangisini tatbik edebiliriz?

Bu devirde Türk ülkelerindeki tarz-ı idare, “*protektorat*” kelimesiyle ifade olunabilir.

Hakikaten bu devrede Türk totunlarının ve bilhassa Şimali Uygur (Dokuz Oğuzlar) reislerinin Çine karşı olan vaziyetleri, tamamıyla eski Buhara emirinin Rusyaya karşı, Hindistan racalarının İngiltereye karşı olan vaziyetlerine benziyordu. Bu tarz-ı idare büyük devletler ve mahkûm milletlerin çürümüş aristokrasyası nezdinde büyük bir rağbet buluyor. Bunun sebebi de gayet açıktır: Büyük devletlerin bu tarz-ı idareyi tercih etmesinin sebebi mahkum milleti, bu milletin kendi içinden çıkmış kara kuvvetler vasıtasıyla idare etmenin hem ucuz hem tehlikesiz olmasındadır. Mahkum milletlerin zadedânının bu şekil tâbiyete merbut olmasının sebebi ise, faziletleri tükenmiş, ahlâkları bozulmuş zadedân için ecnebi bir kuvvete istinat etmeksizin millet umûrunun idaresi başında kalamayacaklarına kanaatleridir.

Fakat Türk ırkının talihine karşı, zadedân sınıfında bile bütün efrat bozulmuş bulunmuyordu. Bazen zadedân tabakasında dahi bir yaşadıkları vasatın fikrine hiç benzemeyen fikir sahipleri, ahlakça muhitin ahlakından yüksek, büyük fikirler taşıyan şahsiyetler zuhur ediyordu. Türk halkının âmmesi, Çin tahakkümünden memnun olmadığı gibi, zadedân içinde de bazı nadir şahsiyetlerin dimağında hürriyet ve istiklâl fikirleri türemişti. Kalplerinde millete muhabbet hissi doğmuştu. Asil Türkler esaretin tezahürlerinden başkalarından daha ziyade muztarip oluyorlardı. Türk milletinin bâis-i zül halini daha derin hissediyorlardı. Bu gibi büyük Türklerde milleti esareten kurtarmak fikri evvelâ zayıf bir arzu şeklinde

doğduktan sonra, muayyen bir tasavvur, hedef şeklinde inkişaf ediyordu. Halkta müşâhede edilen esaretten adem-i memnuniyet, kıyam arzusu ve istiklâl meyillerinin bir muayyen şekil almasıyçün Türk halkı bir rehberin zuhurunu bekliyordu.

680'lerde kırk beş elli sene kadar sürmüş Çin idaresinden, Çin namına Çin kuvvetine istinaden yapılan Türk totunlarının istibdâtından millet son derece bıkmıştı. Bu hâlet-i ruhiye de, müteaddit noktalarda zuhur eden, çabuk bastırılan isyan teşebbüslerinden malum idi. İsyân hareketinin ciddi bir şekil almasıyçün Türk ananesine muvâfık bir büyük rehberin, bir reisin zuhuru lâzım idi.

Milli hareketin zaruri bir şekil alması, reisi meydana çıkardı. İstiklâl hareketi 680 senelerinde başladı. Milli hareketi idare eden reis, İdat Şad isminde bir kahraman idi. Milli hareketin zaferinden sonra Türk milleti İdat Şad'a "Kutlug İl-Teres" namını verdiler. Bu unvanın mânası "İli ihya eden mesut" demektir. Kutlug unvanını aldığından sonra İdat Şad tarihte, Kutlug ismiyle meşhur olduğundan biz de İdat Şad yerine tercihan Kutlug lakabını kullanacağız.

Kutlug, Hun devrinin Mote'si, Tukeyu devrinin Bumin Han ve İstemi Cabgu'su gibi Türk tarihinin büyük ve muhterem bir simasıdır. Kutlug, Bumin sülalesinin son hanı Kieli Han ahfâdından idi. Kendisi milli hareket başlanmasından evvel Çin'in şimalinde Sedd-i Çinîye yakın Yün-çün vilayetinin bir Çin memuru idi. Ağleb-i ihtimal Çince mükemmel bir tahsil görmüş ve Çin lisan ve edebiyatına vâkıf idi. Kutlug, Çin memuru olmasına rağmen, Türk halkıyla daima temasta idi. Bu sayede Türk âmmesinin ihtiyaç, arzu ve şikâyetlerine bi-hakkın vâkıf idi. Bu devirde Çine tabi bütün Türkler, Çine karşı aynı hislerle mütehasis bulunuyorlardı. Çinin istibdâtından kurtulmak arzusu bütün Türklere âmm bir dilek idi. Halk içinde halk yırcıları, şairleri evden eve, çadırdan çadıra gezerek Türkün eski büyüklüklerini şiirle söylerlerdi. Bumin Han'ın nasıl devlet tesis ettiği, büyük Mukan Han'ın parlak devri, son Türk hanı Kieli Han'ın Türk istiklâlini muhafaza uğrunda mücadeleleri, her biri Türk halkının hatırasında saklanmıştı. Bütün bu parlak mazi Türkün milli hissini okşamaktan hâlî kalmıyordu. Aralarında Çin casusları bulunmadığına emin oldukları zaman Türk milliyet-perverleri, milli şairler etrafına toplanıyorlardı. Milli şairler Türk'ün parlak geçmişini, Çinlilerle olan mücadeleleri, Çin üzerine eski devirlerde ihrâz edilen galebeleri birer birer anlatıyorlardı. Kalpleri müsahhar bir halde şairi dinleyen Türk milletçileri kâh gülerlerdi, kâh ağlarlardı. Milliyet-perverlerin bu gibi içtimalarda duydukları muhtelif ihtisasât, içtimadan çıktıkları zaman muayyen bir arzu şeklini alıyordu. *Bu arzu da: Yeniden Türk ırkını hür ve müstakil etmek, asil Türk halkını Çin tasallutundan kurtarmak arzusu idi.* Kutlug, Çin memuru ve zadegân sınıfından olmasına rağmen, halk hissiyatıyla mütehasis idi. Halkın bütün emellerini, bütün arzularını benimsemişti. Bu sayede gitgide Kutlugda halk âmâlinin tercümanı olmak, kendisi istiklâl mücadelesini teşkil etmek ve bu harekete rehberlik etmek fikirleri doğdu. 680 senelerine yakın, Kutlug milli hareket propagandasını başlatıyor. İstiklâl için isyan fikri bütün Türklere büyük bir rağbetle karşılandı. Kutlug'un söylediği fikirlerde her Türk kendisinin hafî fikirlerinin in'ikâsını görüyordu.

Kutlug'un neşrettiği mefkure sade olmakla beraber gayet cazibeli idi: “*Türkleri Çin esaretinden kurtarmak, Bumin Han devrindeki gibi hür ve müstakil etmek*”. Her taraftan cesur, milliyet-perver Türkler Kutlug'a iltihak etmeye müsâra'at ediyorlardı. Kutlug hareketine birinci olarak iltihak eden Tonyukuk idi. Tonyukuk, Kutlug gibi bir Çin memuru idi. Bu iki milliyetçi, Gobi sahrasının cenubundaki Türk vilayetlerinde oturuyorlardı. Türkün merkezi ise Gobi sahrasının şimalinde Orhon havalisinde idi. Onun için Kutlug ve Tonyukuk milli hareketi başla[t]mak için Gobi sahrasının şimalindeki Türkler arasında kaçtılar ve hareketi Orhon civarında başla[t]tılar. Bunların propagandası büyük bir ikbal kazandı. Kutlug'a iltihak edenler evvel on yedi, sonra yetmiş ve nihayet yedi yüz oldular. Kutlug taraftarları yedi yüz olduktan sonra, Kutlug'u reis intihap ettiler (681).

Ve Kutlug'a han unvanını verdiler ve yedi yüz kahraman kendilerini açıktan müstakil ilan ettiler. Bu andan itibaren, koca Çin devletiyle, adetleri mahdut Türk milliyetçileri arasında gayr-ı müsavi bir mücadele başladı. Kuvvetler arasındaki adem-i tenâsüb gayet büyük idi. Bir taraftan büyük Çin devleti, diğer taraftan milliyet ve istiklâl için ölmeğe karar vermiş yedi yüz Türk milliyetçileri. Çinliler Kutlug'un isyanını iştirik etmez, Hun devrindeki gibi isyanı bastırmak bahanesiyle Türkleri mahvetmek istediler. İsyanı tenkil için şimale külliyyetli bir ordu gönderdiler. Fakat beklenilmeyen bir hal oldu. Çinlilerin gönderdikleri tenkil askerleri her yerde mağlup ve Türkler ise her müsademede galip oldular.

Çünkü Orhon yazılarının tabirince “Türk Tanrısı, Türk halkının yok olmasını, mahvedilmesini istemiyordu”. Kısa bir müddet zarfında Kutlug, Orhon havalisindeki ve umumen Gobi şimalindeki bütün Türk halklarını taht-ı itaate aldı. Çin taraftarı olan reisleri koğdu. Türk yurtlarında Çin tarafından ithal olunmuş idare teşkilatı yerine, eski Türk türe ve nizamlarını ihya etti. Şu suretle yeni bir Türk devletini tesis etti.

Kutlug, Mongolya ve Cenubi Sibiryaya Türklerinden başka Şarki Türkistan Türklerini dahi taht-ı inkıyâda aldıktan sonra, Türk halkları İdat Şad'a mesut devlet müessisi mânasındaki “Kutlug İl-Teres Han” unvanını, kadınına da “İl-Bilge Hatun” unvanını verdiler.

Kutlug makarr-ı hükûmeti olarak, Bumin devrinde dahi merkez-i hükûmet olan, Orhon sahilindeki Karakurum'u intihap etti.

Zamanın meşhur ve büyük Türk halklarından Sır Tarduş, Kırgız, Kurıkan, Dokuz Oğuz, Karluk halkları hepsi Kutlug'a tâbi idi. Bundan başka, Mongolya'nın şimali kısmındaki gayr-ı Türk Moğol-Tatar halkları dahi Kutlug devletinin tebealarından idi. Kutlug, Kazak steplerindeki ve Garbi Türkistandaki Türklerden başka, bütün Türkleri bir idare altına almıştı. Kutlug devrinde, Kutlug'un Garbi Türkistanı fetih için teşebbüsler yapip yapmadığı malum değildir.

Kutlug'un vefatından sonra, onun biraderi Kapagan devrinde ve Kutlug'un oğlu Bilge Han devrinde, Garbi Türkistan Türklerini dahi Kutlug sülalesine itaat ettirmek için ciddi teşebbüsler yapıldı.

Kutlug, Türk istiklâlini istirdat ettikten sonra, 691 senelerinde vefat etti. Onun yerine biraderi Kapagan Han cülûs etti. Bu han dahi büyük bir reis idi. Kutlug bütün hayatında

Çinin düşmanı olarak yaşadı. Çinlilerle uzlaşmağa lüzum görmedi. Onun biraderi Kapagan ise Çinlilerle dostlaşmakta mahzur görmedi. Bu devirde Türkler fevkalâde kuvvetli, Çin zayıf idi. Çin imparatoru adeta Kapagan Hanın vassalı vaziyetine indirilmişti. Çinliler, Kapagan Han'a külliyetli miktarda vergi veriyorlardı. Kapagan devrinde, Garbi Türkistandaki Türklerden Türgeş ve Karluk halklarını Kutlug devletine itaat ettirmek için birçok seferler yapıldı ve Kapagan Han ile Türgeşlerin müteaddit müsademeleri vâki oldu. Fakat Kapagan, Garbi Türkistanı fethetmek istediği sıralarda, aynı kıtayı zabt etmek için cenub-ı garbiden gelen Araplar dahi büyük teşebbüsler yapıyorlardı. Türkistan Türkleri, kırk elli seneden beri Araplarla mücadele ediyordu. Kapagan yirmi beş sene hüküm sürdü (691'den 716'ya kadar) ve bu hanın devr-i hâkimiyeti Kutlug sülalesinin parlak bir devri oldu ve Kapagan devrinin son senelerinde Türk kabileleri ve bilhassa Dokuz Oğuzlar isyan ederek birçok Türk kabileleri Çine hicret ettiler. Nihayet 716 senesinde, Dokuz Oğuzların Bayırku kabilesi isyan etti. Bayırkulara karşı yapılan bir harp seferinde, bu kabilenin pusuda saklanmış bir müfrezesi tarafından Kapagan ansızın öldürüldü. Kapagan'dan sonra onun tahtına, biraderzadesi Kutlug oğlu Bilge Han cülûs etti. Bilge Han'ın Kül-Tegin isminde gayet cesur ve büyük kumandan bir biraderi vardı. Bilge Han tahta çıktıktan sonra asker idaresini, askerî işlerde kendisinden daha kabiliyetli olan, Kül-Tegin'e verdi.

Bu iki biraderin sa'y ve mahareti sayesinde, Kapagan devrinin nihayetine yakın sukûta yüz tutmuş Türk devleti, gene kuvvet kesbetti.

Bu iki birader birçok harpler yaparak memleketi kuvvetlendirmeye muvaffak oldular. Kül-Tegin biraderi Bilge Han'dan evvel, 732 senesinde vefat etti.

Bilge Han, Kül-Tegin kabri üzerine, onun yaptığı kahramanlıkları zikr ve ta'dâd eden kitabeler hakkedilmiş bir abide rekzettirdi. İki sene sonra, Bilge Han kendisi dahi vefat ettikte, oğlu bunun kabri üzerine dahi Bilge Han namına diğer bir abide rekzettirdi. Bu abidelerin her ikisi Karakorum şehrine yakın Orhon nehri sahilinde rekedilmişlerdi. İşte bugün bütün dünyaya, Orhon abideleri namıyla malum olan abideler, şu Kül-Tegin ve Bilge Han kabirleri üzerine konulmuş abidelerdir.

Birinci abide isminde malum abide, Kül-Tegin Abidesidir. İkinci abide tesmiye edilen taş ise Bilge Han Abidesidir.

Bu iki abide bin seneden ziyade Türklere meçhul kaldıktan sonra, nihayet Avrupa âlimlerinin himmeti sayesinde keşfedildi. Abidenin metni bundan ibarettir⁷⁵.

Şimdi bu abidelerin muhteviyâtını hukuki nokta-i nazardan tahlil edelim.

⁷⁵ Kitabelerin muasır Türkçeye tercümesi ders esnasında okundu. Derslerin nihayetinde not şeklinde ilave edilecektir. [Kitabelerin tercümesi derslerin sonuna eklenmemiştir].

Orhon Kitabelerine Göre Kutlug Sülalesi Devrinde Türk Devletinin Teşkilatı ve Bu Devir Türklerinin Hukuki Telakki ve Müesseseleri İl, Han, Bodun

Orhon kitabelerinde il (devlet), han (devlet reisi), bey (zadegâna mensup asil), budun (millet), türe (kanun) gibi kelimelere pek çok defa tesadüf ediyoruz. Bu tabirler malumunuz hepsi hukuki tabirlerdir. Orhon kitabelerinde bunlardan başka dahi devlet teşkilatına ait pek çok işaretler vardır. Bu tabir ve işaretlere istinaden, Türklerin Kutlug sülalesi devrindeki hukuk-ı idare esaslarını tespit etmek imkanı var mıdır?

Orhon yazıları iki büyük Türk kahramanının tercüme-i hallerini teyit ve onların Türklük için yaptıkları harekâtı tebcil maksadıyla yazılmış eserler olduğundan kitabelerin doğrudan doğruya hukuki teşkilattan bahsetmeyeceği tabiidir. Mamafih, Orhon kitabelerinin hukuki teşkilata dair zeylen söyledikleri sözlerden, 7'nci asırda teessüs eden Türk Devletinin idare teşkilatı hakkında bir dereceye kadar fikir edinmek mümkün olduğundan, Orhon kitabeleri, Türk hukuk tarihi nokta-i nazarından dahi kıymetli bir menbadır.

Devletin (*état*) menşei hakkında hukuk, felsefe ve sosyoloji uleması tâ kadîm zamanlardan beri müteaddit nazariyeler ileri sürmüştür. “Hâkimiyetin Cenâb-ı Hak tarafından müntehab bir adama tevdi olunmuş bir kuvvet-i feyz-i ilahi olduğunu” söyleyenler olmuştur. Bu şekilde istihsâl edilen hâkimiyetin icra ve tatbikinden devlet neşet etmiştir demişlerdir⁷⁶. Bu, hâkimiyet ve devlete dinî nazardır. Devlet, “akli [akl-ı] küllün teecessümüdür” diyenler olmuştur⁷⁷.

Devlet, “efradın müteakıl rıza ve muvafakatı üzerine teessüs edilmiş bir camiadır” demişlerdir⁷⁸.

Devlet, “hâkimiyet-i milliyenin teecessümüdür” demişlerdir. Bunlardan başka dahi devlet hakkında pek çok nazariyeler mevcuttur. Bizim eski Türklerin devlet hakkındaki telakkileri ne idi?

Bu fevkalâde mühim bir sualdir. Bu suale cevap vermeye çalışmak Türk Hukuku kürsüsünün vazifesidir.

Pek eskiden Türklerde devlet mefhumu “il” kelimesiyle ifade olunmuştur. Bu kelimeyi Orhon kitabelerini birinci defa Almancaya tercüme etmiş Türkolog Radloff, Almanca *Stammgemeinschaft* diye tercüme etmiştir⁷⁹.

Thomsen ise her yerde il kelimesini “*empire*” kelimesiyle ifade etmiştir. Kanaatime göre, bu iki tercümeden hiçbiri doğru tercüme değildir. Bu kelimeler, il sözünün mukabili değildir. İl mefhumu ancak, “müteşekkil camia” tabiriyle ifade olunabilir, kanaatindeyim. Bütün Türk lehçelerinde, telaffuzun farkına rağmen il kelimesinin mânası birdir: *Camia*

⁷⁶ Bossuet, *Cihan Tarihine Dair Mülâhazalar*.

⁷⁷ Hegel, *Hukuk Felsefesi*.

⁷⁸ Rousseau, *İçtimai Muahedeler*.

⁷⁹ [Radloff, *Alltürkische Inschriften der Mongolei*, zweite folge, s. 23, 89].

teşkil eden halk. Bu kelime aslı itibarıyla rabıta, alaka, bağ, birikme fikirlerini ihtiva eder. Uygurcada “ilmek”, kapamak demektir. Çağataycada dahi ilmek bu mânadadır. Türkiye Türkçesinde “ilmek” ism-i zat [olarak] rabıta, bağ mânasındadır. Çuvaş lehçesinde il doğrudan doğruya rabıta, alaka demektir. Yakut lehçesinde il bir adamla iyi anlaşma mânasındadır. Kazan lehçesinde illeşmek münasebet peyda etmek mânasındadır. Bütün istimallerden il kelimesinin rabıta, alaka, rabt, ilhak mânalarını ifade ettiğini görüyoruz. Bu kelime bir halka tatbik edildiği zaman “bağlanmış müteşekkil halk” mânasını ifade ettiği açık görülüyor.

Müteşekkil halk, müteşekkil camia-i beşeriyenin hukuki ismi devlettir. Devlet olmak için halk, hâkimiyet kudretiyle, rabıtasıyla bağlanmış olmalıdır. Türk telakkisine göre dahi ilin vücûdu hâkimiyetle meşruttur.

Muhtelif nazariyelerden sarf-ı nazar ederek, sırf hakikat-i tarihiye nokta-i nazarından tahlil edersek; hâkimiyet her asırda her milletin, halkın bir zümresinin veyahut tabakasının elinde temerküz ediyor. Mütebaki zümrelerin hâkimiyete münasebet ve iştiraki teşkilat ve usul-i idareye göre değişir. Türk ilinin (devletin) unsurları bunlardır: Han, beyler ve budun.

Bu üç unsurda hâkimiyet üç derecede tecelli eder.

Handa kesif bir surette tezahür eder; beylerde handaki tezahüre nispeten daha zayıf; budunda (millet) ise nadir, müstesna surette tecelli eder. Fakat hâkimiyetin asıl menşei halktır.

Türk devletinin teşkilatını tanzim eden kaideler vardır. Bunlara “türe” derler.

Türklerin ili anlayışı, il mefhumu, devlet mefhumuna mutabıktır. Bugün Fransa’nın meşhur hukuk-ı esasiye mütehassıslarından Duguit diyor: “Nerede bir tabakalanmış müteşekkil camia varsa, orada devlet dahi mevcuttur. Devlet kelimesi hem hâkimiyeti, hem hâkimiyete itaat eden camiayı ifade eder”⁸⁰. Eski Türklerde il, müteşekkil bir camiadır. Fakat teşekkül kâfi değildir. İl olmak için istiklâl dahi lâzımdır. Kutlug zuhurundan evvelki devirde, Türklerde hiç şüphesiz bir nevi teşkilat vardı. Fakat Türkleri teşkil eden Türk totunları idiyse de, bu totunlar, Çinlilerin emrini icra eden Çin memurları idi. Onun için o vakit, Orhon kitabelerini bırakmış Türklerin telakkisine göre Türk ili yoktu. “Türkler ilini, türesini kaybetmiş” addedilirdi⁸¹.

İl olmak için teşekkül, hâkimiyet ve istiklâl lâzım olduğu gibi, bir de hâkimiyetin (kuvve-i icbâriyenin) nâfiz olması zaruridir. Hâkimiyetin nâfiz olup olmadığı da inkıyâdın mevcut olup olmamasından belli olur.

Türk Hanı Kutlug ve onun ahfâdı, bir halkın yerini zabt etmekle iktifa etmiyorlar, zabtettikleri kıta ve vilayetlerde sakin halkı diz çökmeye, baş eğmeye mecbur ediyorlar ve halkı teşkil ediyorlar⁸². Diz çökmek, baş eğmek tabirlerini harfiyen anlamayıp itaat ve

⁸⁰ Duguit, *Hukuk-ı Esâsiye Kitabı*, cilt 1, sahife 395.

⁸¹ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 99.

⁸² Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 102.

inkıyâd mânasında anlamak lâzım geldiği bütün siyâk-ı kelâmdan malumdur. Bilge Han, Türk halkına hitaben “Bilge Han seni itaatın sayesinde teşkil etmişti” diyor⁸³. Demek, il mefhumuna Türk anlayışına göre teşekkül, istiklal, nâfiz hâkimiyet mefhumları dahildir. Bunlardan başka, Türk anlayışına göre teşekkül ve hâkimiyetin bir hedefi olmalıdır. Orhon kitabeleri hâkimiyetin hedefi olarak her yerde asayîşi gösteriyor. Orhon kitabeleri, Kutlug ve onun haleflerinin bir halkı taht-ı inkıyâdına aldığını söyler söylemez “o halk içinde sulh ve asayîşi temin etti” diyor⁸⁴. Yalnız asayîş ve emniyet hedef değil, bunlardan daha yüksek adalet de, Türk ilinin hedef ve şart-ı mikyasıdır [şart-ı bekasıdır]. Bumin sülalesinin sukûtunun esbâbından biri olarak beylerde adalet olmadığı gösteriliyor⁸⁵. Orhon kitabelerini bırakmış Türklerin tarz-ı telakkilerine göre il şu şekilde tarif edilebilir: *Asayîş ve adalet emrini hedef edinmiş bir nâfiz hâkimiyete itaat ve inkıyâd eden müstakil ve müteşekkil bir camia*⁸⁶.

Orhon kitabelerinde devletin mühim unsuru olan yere (*territoire*) ne derece ehemmiyet verdiklerine doğrudan doğruya işaret yoksa da, Türklerin dahi yersiz il olmayacağını anladıkları şüphesizdir.

Türk ilinin en mühim umdesi, esas unsuru handır. Han kimdir?

Han ilin reisidir. Muhtelif asırlarda muhtelif milletlerde devlet reislerinin hakiki ve hukuki mevkii gayet muhtelif şekiller almıştır. Zamanımızdaki halk tarafından seçilmiş reis-i cumhurlar ile kendisini Allah’ın mümessili olarak halka gösteren padişahlar arasında pek çok dereceler vardır. *Ruhu’l-Kavanîn* nam lâ-yemût eser müellifi Montesquieu, üç nevi hâkimiyet mevcut olduğunu ileri sürmüştür: Cumhuriyet (republik), hükümdarlık (monarşi), hâkimiyet-i müstebidde (despotiye).

Cumhuriyette hâkimiyet halk elindedir. Devlet millet tarafından müntehab zevât tarafından idare edilir.

Hükümdarlıkta (monarşi) hâkimiyet bir şahıs elinde temerküz eder. Fakat bu şahıs (monark), devleti mevcut kanunlara tevfikân idare eder. Despotiyede ise camiyayı idare için hiçbir türlü sabit kanun ve kaideler olmayıp devlet müstebit bir reisin keyif ve arzularına göre idare edilir⁸⁷. Bugünkü hukuk-şinâslar tarihen sonki şekilde bir idare mevcut olduğu[nu] inkâr ediyorlar. Her camianın hiç şüphesiz birtakım kavâid-i hayatı mevcuttur. İlmî nokta-i nazardan esas iki tarz-ı idare vardır:

1. Kanun icadı ve devlet idaresi işlerinde halkın iştiraki olan, müntehab adamlar tarafından idare edilen devletler, bunlar cumhuriyettir.

2. Kanunlar halkın iştirakinden başka şahs-ı vahid tarafından yapılan ve idare işlerinde halkın re’y vermek hakkı olmayan devletler, bunlar monarşidir.

⁸³ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 105.

⁸⁴ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 99.

⁸⁵ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 105.

⁸⁶ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 104-105, 107.

⁸⁷ Montesquieu, *Kanunların Ruhu*, ikinci kitap, fasıl A.

Bu iki tarz-ı idarenin muhtelif şekilleri vardır.

Türk devleti bu iki tip tarz-ı idareden hangisine daha yakın idi? Türk hanı bir reis-i cumhur muydu yahut bir monark mıydı?

Türk hanı bir monark idi. Fakat Türk monarşisi cumhuriyete gayet yakın bir monarşi idi.

Han, halkın kendi içinden çıkmış, halkla daima temasta bulunan bir reis idi. Devlet içinde han, hâkimiyetin en yüksek mümessili idi. Fakat hâkimiyete handan başka beyler ve halk dahi iştirak ediyordu. Türk ilinde halk (budun) vazifesi itaatten başka bir şey olmayan tebea değillerdi. Halk devlet içinde sahib-i hukuk bir unsurdur.

Hanın hakiki ve hukuki vaziyeti şu şekilde tayin edilebilir:

1. Han devletin bekasını temin ve devleti tanzim etmekle muvazzaf, hâkimiyetin en yüksek mümessili, kuvve-i icraiyenin reisidir⁸⁸.

2. Han ili, türe namında millet tarafından kabul edilmiş kavâide tevfikân idare eder⁸⁹.

3. Han hizada ili idare ettiği gibi seferde dahi serdarlık eder⁹⁰.

4. O kendisi dahi yeni türeler vaz etmek hususunda teşebbüslerde bulunabilir⁹¹. Yeni türeler[in] eslâfin ananelerine tevafuku şarttır⁹².

Reislik, hanlık bir hâkimiyet olduğu kadar da bir mansıptır, bir memuriyettir. Memur sıfatıyla hana birçok vazifeler terettüp eder:

5. İlin hududunu müdafaa ve tevsi emrine ihtimam etmek⁹³.

6. Halkın iktisadi refahını temin hususunda itina etmek⁹⁴.

7. İlin ve milletin nam ve şöhretini payidâr etmeye çalışmak⁹⁵.

Hanın devlet idaresine ait işlerde halk ve halk mümessilleriyle istişare edip etmediğine dair Orhon kitabelerinde açık bir işaret yoktur.

Fakat gerek Hun devrinde, gerek Bumin devrinde Türklerin muhtelif içtimalar akdetmesinden, Kutlug sülalesi devrinde dahi bu gibi içtimalar mevcut olduğuna hükmedebiliriz. Cengiz devrinde, “kurultay” namını taşıyan millet meclisine benzer müessesenin, Türk ananelerinden alınmış olduğunu tahmin edebiliriz. Kutlug sülalesi devrinde dahi teşriî içtimalar akdedildiğini, halkın devlet işlerinde iştiraki olduğunu, hanın idare-i kelam tarzı dahi gösteriyor. Eğer Türk hanı bu devirde hiçbir halkla müşâveresiz ili idare eden müstebit bir hükümdar olsa idi, kitabelerde iki cümlenin birinde halktan bahsedip durmazdı. Ve

⁸⁸ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 104.

⁸⁹ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 101.

⁹⁰ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 107.

⁹¹ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 97-98, 122.

⁹² Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 101.

⁹³ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 103.

⁹⁴ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 108-118.

⁹⁵ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 106-107.

Kutlug sülalesi devrinde han hiç şüphesiz bir mutlak hükümdar değildi, demokratik bir han idi. Bu devrin Türk hanlarının demokrattığı hukuk-şinâs olmayan bazı Türkologların bile dikkatini celbetmiştir. Barthold'un *Orhon Yazılarının Tarihi Ehemmiyeti* nam eserine müracaat edilsin.

Beyler

Handan sonra il içinde hâkimiyeti temsil eden ikinci unsur beylerdir. Bey kelimesini muhterem Thomsen cenapları Fransızca “*noble*” (asil) kelimesiyle tercüme ediyor⁹⁶. Radloff ise tercümesiz “bey” şeklinde istimal ediyor⁹⁷. Kanaatime göre Fransızca *noble* kelimesi, bey (*Beg*) mefhumunu tamamen ifade etmiyor. Mamafih, bu kelime bey mefhumuna pek yakındır. Fakat bey kelimesi asaletten, zadedânlıktan başka, bir de memuriyet mefhumunu ihtiva ediyor. Etimoloji nokta-i nazarından bey sözünün bir taraftan bakmak mastarındaki “bak” cezriyle diğer taraftan “beklemek” fiilindeki “bek” cezriyle münasebeti şüphesizdir⁹⁸. *Türkün beyi ibtidâda il işlerine bakan bekçisi olmuştur.*

Kutlug Devletinde, beyler devlet idaresinde hanın muavinleridir. Beyler birçok rütbe ve derecelere münkasimdir ve her derecenin mahsus unvanı vardır.

En büyük rütbe “Yabgu” ve ondan sonra “Şad”dır. Bu unvanların ancak hanın yakın akrabalarına verildiği, Çin menbalarında sarahatle gösterilmiştir. Amcaları Kapagan Han devrinde, Bilge Han ve Kül-Tegin her ikisi iki vilayetin “şad”ı idiler. Yabgu ve şaddan başka yine üç zümre beyler var: 1. Şadapıtlar, 2. Tarhanlar, 3. Buyuruklar.

Bu rütbeleri haiz beylerin birbirlerine münasebeti ne şekilde olduğuna dair açık malumat yok ise de, şadapıtların devlet içinde en yüksek beyler zümresini teşkil ettikleri şüphesizdir. Merasim günlerinde şadapıtlar han tahtının sağ tarafında yerleşirlerdi. Tarhan ve buyuruklar ise tahtın sol tarafını işgal ederlerdi⁹⁹. Radloff'un fikrine göre şadapıtlar asıl irsi zadedân zümresini teşkil ediyorlardı. Tarhanlar ise hizmetleri sayesinde yükselmiş, halktan çıkmış büyük devlet adamları idi. Buyuruklara gelince, bunlar ancak büyük memurlardan ibaret idi. Bu nazarın doğru olup olmadığına dair elimizde delil yoktur. Şadapıt, tarhan, buyuruk gibi unvanlar sınıf unvanı idi. Bunlardan başka, Türk beyleri işgal ettikleri memuriyete, mansıba göre diğer unvanlar da taşırlardı. Orhon yazılarından sonraki devirlere ait vesikalarda görülen İslam devrinin vezir ve hâcib tesmiye edilen, memleket idare şubelerine riyaset eden büyük mansıp sahibi ricâl-i devlet[in] Kutlug devrinde mevcut olup olmadığı[nı] bilmiyoruz. Devlet kâtibi, mühürdâr mevkiinde “Tamgacı” namını taşıyan bir büyük mansıp mevcut olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü Bilge Han'a tâbi şarktaki Oğuz Türklerinde ve garptaki Türgeşlerde tamgacı mansıbı olduğu kitabelerden

⁹⁶ Vilhelm Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, Helsingfors, 1896, sahife, 97-134.

⁹⁷ Radloff, *Mongolya'nın Eski Türk Kitabeleri*.

⁹⁸ Vilhelm Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, Helsingfors, 1896, sahife, 97-134.

⁹⁹ “Dinleyiniz sağdaki asil şadapıtlar, soldaki siz tarhanlar ve buyuruklar”. Thomsen, *Orhon Abideleri*, sahife 115.

açık malumdur. Büyük hanın vassalları Dokuz Oğuz ve Türgeş hanlarının tamgacısı olup da büyük hanın tamgacısı olmaması muhtemel değildir. Çünkü idare teşkilatında vassal Türklerin her cihetten merkezi taklit ettiklerini görüyoruz. Kutlug Devletindeki “Yabgu” ve “Şad” unvanlarının Türgeşlerde dahi mevcut olduğu malumdur. Çin menbalarından, Bumin Devletinde yukarıda mezkûr unvanlardan başka bir de “Tegin”, “Totun”, “Alpagu”, “Apu [Apa]” gibi unvanlar mevcut olduğunu görüyoruz. Aynı unvanlar[ın] Kutlug Devletinde dahi bazı büyüklere verildiğini Orhon yazılarından anlıyoruz. Orhon yazıları, Tongra halkının alpagusunu zikrediyorlar. Bundan başka tegin unvanını Bilge Han’ın biraderi Kül-Tegin taşıyordu. Kanaatime göre, Kutlug Devletinde, Bumin devrinin bütün aneleri ihya ve tecdit edilmiş olduğundan, bütün Bumin devrinin unvanları dahi ihya edilmişti. Bumin devrindeki yirmi sekiz rütbe, unvanları Kutlug sülalesi devrinde dahi mevcuttu.

Budun (Millet)

Orhon kitabelerindeki budun kelimesi tamamıyla bugün kullandığımız millet kelimesinin mukabilidir. Bu kelime cezir itibarıyla toplanmayı ifade eder. Uygurcada “bütme” toplamak mânasındadır. Bugüne kadar Türkiye Türkçesinde müstamel “kâffe” mânasındaki “bütün” kelimesinin eski Türkçedeki budun sözüyle münasebeti vardır. Budun halk toplanması demektir yahut toplanmış halk demektir. Diğer tabirle, millet demektir.

Kutlug sülalesi devrinde Türk Devletinde budunun büyük rolü vardı. Budun, devletin ancak tebeası değil; hür, sahib-i hukuk, faal bir unsurdur. Orhon yazılarında hanlar yükselmelerini, halkın kâffesine medyun olduklarını itiraf ediyorlar.

Devletin teessüsünde, idaresinde budunun büyük rolü olduğunu Orhon yazılarının müteaddit işaretlerinden anlıyoruz¹⁰⁰. Bilge Han her iki abidede evvelâ kendisinin ve beylerin rolünden bahsettikten sonra, mutlaka budunu zikrediyor¹⁰¹. Kutlug Devletinin tesisinin birinci âmili halkta mevcut milliyet hissi olduğu Orhon kitabelerinde büyük sarahatle söylenmiştir: “Ben devlet sahibi bir millet idim. Şimdi benim devletim ve şöretim nerede? Ben han sahibi bir halk idim, benim hanım nerede?”

Kitabelerde il tutmak (birinci abide, EA), devlet tesis etmek şerefi halka isnat olunmuştur (ikinci abide NA).

Hanın sözlerinden onun kendisini bir hükümdar-ı mutlak gibi telakki ettiği görülüyor. Han, Türk halkını “idi oksuz” tesmiye ediyor. Bu da fevkinde hâkim bir zümre olmayan Türkler demektir. Bu tabirin hür, müstakil (*souvrain*) mânasında olduğunu, bütün Orhon yazılarını tefsirle uğraşmış Türkologlar kabul etmiştir. Barthold’un dediği gibi “Moğol devrinde hanlar akrabalarını sahib-i servet yaptıklarıyla iftihar ederlerdi. Halbuki Türk hanı *az halkı çok ettim, fakir halkı müreffeh ettim*” diyor¹⁰². Cülûsundan sonra açları tok, çıplakları donlu etmiş olmasını han, kendisiyçün bir medâr-ı mübahat addediyor.

¹⁰⁰ Thomsen, sahife 105.

¹⁰¹ Thomsen, sahife 98-99, 135.

¹⁰² Barthold, *Eski Türk Kitabelerinin Tarihî Ehemmiyeti*, sahife 18.

Moğol hanlarının kabri halktan gizli tutulurdu. Halbuki Bilge Han, Kül-Tegin kabri üzerine rekedilmiş kitabeleri okumağa bütün milleti davet ediyor. Bütün bu işaretler, bu devirde Türk Devletinin teşkilatı ve usul-i idaresi, “buduncu” (demokratik) olduğunu gayet açık bir surette gösteriyor. Devlet içinde halkın itibarı ve mânevi mevkii bu kadar yüksek olup da halkın umûr-ı idareye büsbütün yabancı kalması ihtimali yoktur. Onun için yukarıda zikrettiğim gibi Şarki Hun devrinde, Bumin sülalesi devrinde ve sonra Cengiz sülalesi devrinde olduğu gibi, Kutlug sülalesi devrinde de hiç şüphesiz halkın ve halk mümessillerinin iştirak ettiği teşrî salâhiyeti haiz milli içtimalar oluyordu.

Kutlug Devletinde Türk Zümrelerinin Merkezi Hana Münasebeti

Şarki Hun devrinde Hun devletinin büyük bir merkezizetle kâbil-i telif bir nevi feodalite olduğunu söylemiştim. Kutlug Devleti dahi feodal bir devlettir. Fakat bu devirde Türklerin merkezizet kuvvetini kökleşmiş görüyoruz. Bu devirde Türk hanlarının doğrudan doğruya istinat ettikleri Türk zümresi, Sır Tarduş halkı idi. Kutlug sülalesine bu halktan başka birçok Türk ırkına mensup halklar tâbi idi ise de, bunlar merkez hanlarına doğrudan doğruya tabi olmayıp, kendilerinin hususi hanlarını ve muhtar idarelerini saklamışlardı. Kabilevi reislerini, muhtariyetlerini muhafaza etmiş vassal halklardan en mühimleri Dokuz-Oğuz, Kırgız, Türgeş, Karluk halkları idi.

Kutlug sülalesinin hâkimiyetini, bu halkların hepsi harbî mağlubiyet neticesinde kerhen kabul etmişlerdi ve bu hâkimiyeti yıkmak için ilk fırsattan istifade etmeye daima hazır idiler. Kutlug kendisi, Kapagan Han, Bilge Han ve Kül-Tegin ömürlerini merkez sülaleye bir defa arz-ı itaat ettikten sonra isyan eden Türk halklarıyla harp ve mücadelede geçirdiler. Kırgız, Oğuz, Türgeş, Karluk ülkeleri bu devirde, Hun devrindeki gibi merkeze sıkı bağlanmış vilayetler şeklinde olmayıp daima istiklal için mücadele eden hanlıklar idi.

Kırgız ve Türgeş reisleri açıktan han unvanını taşıyorlardı.

Kutlug sülalesinin hâkimiyetini çekemeyen Türk zümreleri arasında birinci mevkii, Dokuz Oğuz halkı işgal ediyordu. Bu halk, Orhon nehrinin iki tarafını işgal eden Sır Tarduş halkının şimalinde Tola nehri civarında sakin idi.

Kutlug Devletinin tâ ibtidâ-yı teşekkülünde Kutlug sülalesine karşı muhasım bir vaziyet alan bu Türk zümresidir. Bunlar kabilevi ananelerine irsi reislerine merbut gayet kuvvetli bir halk idi. Bu kitle hem Bumin sülalesi devrinde, hem Kutlug sülalesi devrinde büyük Türk hanlarına tâbi idi. Fakat Dokuz Oğuzların isyansız taht-ı inkıyâdda yaşadıkları seneler pek nadirdi. Bu kabile zümrelerinin verasetle teâkub eden reisleri Oğuzları daima kıyam ve isyana sevk ediyorlardı. Şu suretle Dokuz Oğuzlar, Türk devleti için hem bir menba-ı kuvvet, hem bir sebeb-i zaaf idi. Menba-ı kuvvet idiler, çünkü nüfusça gayet kalabalık olan bu kitle gayet cengâver bir halk idi, iyi ve cesur asker idi. Büyük hanların fütihat seferlerinde Dokuz Oğuzların hizmeti büyüktü. Mamafih, Oğuzlar merkez hanları için bir menba-ı zaaf idi. Çünkü her dakikada Dokuz Oğuz kabile zümresinin kıyamı ve isyanı mutasavver bir şey idi ve bunların kıyam ve isyanları daima Türk milletinin buhranlı

zamanlarına tesadüf ediyordu. Çünkü Dokuz-Oğuzların kıyam ve isyan hareketlerini telkin ve tevcih eden cenuptaki Çin halkı idi.

Oğuzlardan başka, Kutlug sülalesine tabi muhtar Türk zümrelerinden Karluklar, Kırgızlar ve Türgeşler zikrolunmalıdır.

Bu zümrelerden hiçbirisi Kutlug sülalesine harpsiz, mücadelesiz tabi olmak istemedi. Kutlug sülalesi bu zümrelerin hepsiyle uzun müddet mücadeleye mecbur oldu. Fakat kumandan Kül-Tegin'in cibillî askeriyeti ve yorulmaz faaliyeti sayesinde nihayet bu halkların hepsi taht-ı inkıyada alındı. Fakat hepsi kabilevi reislerini, idaredeki muhtariyetlerini sakladılar. Bu reislerin bazıları han unvanını bile muhafaza ettiler. Bu ahvâlden açık anlaşılıyor ki Kutlug Devleti, Hun Devleti gibi bir feodalite teşkil ediyordu.

Bu devirde vassal Türk hanlarının merkez hakana karşı tâbiyet alakası Hun devrindekine nispetle daha zayıf daha gevşek idi. Bu cihetten Kutlug devrindeki feodalite Avrupanın kurûn-ı vusta feodalitesine daha yakındı.

Kutlug Sülalesi Devrindeki Türklerin Hukuka Ait Telakkileri ve Hukuki Müesseseleri

Türe (Kanun) Mefhumu, Kanunun Menbaları, Türklerin Ceza Kanunları, Hukuk-ı Medeniyeleri, Nikâh, Kadınların Türk Devletinde Mevkii.

Kutlug sülalesi devrindeki Türklerin hukuki telakkilerini tespit için Orhon kitabelerinin verdiği malumatla iktifa etmeyip, Çin menbalarında Bumin devri Türkleri hakkında söylenen malumattan dahi istifade edeceğiz. Kutlug devrinde Türklerin gerek hukuk-ı cezaya ait, gerek hukuk-ı medeniyeye ait müesseseleri, Bumin zamanındaki telakki ve müesseselerin aynı olduğunda şüphe yoktur; çünkü evvela bu iki sülale arasında fasıla ancak elli sene kadardır. Bu kadar kısa bir müddet zarfında bir halkın hukuki telakkilerinin büsbütün değişmiş olması muhtemel değildir.

Sâniyen, Orhon kitabeleri Kutlug'un eski Türk türelerini ihya ettiğini sarahatle zikrediyorlar.

Çin salnameleri ve Orhon kitabelerinden aldığımız malumata istinaden Kutlug sülalesi devrinde Türklerin hukuki hayatındaki esasları ber-vech-i âti tespit edebiliriz:

1. Türk Devletinde gerek devletin halka münasebetini, gerek efrâd-ı milletin birbirlerine karşı olan münasebetlerini tanzim eden kanunlar mevcuttu. Türkler bu kanunlara "türe" diyorlardı.

2. Türk camiasında ceza hakkı, mücrimleri tecziye işi, devlet işi idi.

3. En ağır ceza idam cezası idi.

4. Hafif cürümlerin cezası ceza-yı nakdi ve maddi tazminattan ibaretti.

Hukuk-ı medeniyeye gelince;

5. Türklerde aile mefkuresi vardı. Nikâh müessesesi vardı.

6. Türk camiasında kadınların mevkiî yüksek idi.

7. Vergilerin mikdarı ve toplama tarzı, hükûmet memurlarının keyfine tâbi olmayıp, evvelden tayin edilmişti, vergi hesapları yazılarla tespit edilirdi.

8. Türklerde “mülkiyet” müessesesi vardı.

Tadâd ettiğim bu esasların her birini muhtasaran olsun izah edelim¹⁰³.

Türe

Pek çok milletler kanun mefhumunu ve hatta kelimesini ve hukuki müesseselerini diğer milletlerden almışlardır. Bu gibi hukuki iktibas ve istiâreler her asırda görülmüştür. Hukuki istiâre haddizâtında menfi bir hadise değildir. Milletlerin terakki ve tekâmülü ancak mütekâbil istiâreler sayesinde mümkün olmuştur. Medeniyet seviyeleri arasında büyük fark olan iki milletten medeniyetçe geride kalanı[n], kendisinden daha münkeşif olan milletin medeni ve hukuki müesseselerini alması gayet matlûb bir haldir.

Bütün hukuklarını ecnebi milletlerden alan milletler görülmüştür. Avrupada asırlarca Roma hukukunun oynadığı rolü biliyorsunuz.

Eski Türklerin kanun ve hukuki müesseseleri başka milletlerden alınmış mı idi yahut Türklerin kendi icadı, kendi mahsul-i dehâsı mı idi? Türkler bu devirde hukuklarını ancak Çinlilerden alabilirlerdi. Yukarıdaki hukuki esasları Türklerin Çinlilerden almadıklarına dair Çin salnamelerinde gayet sarîh bir işaret mevcuttur. Bumin ve Kutlug devrinin hukuki örf ve âdâtıyla Hun Türklerinin hukuki telakkileri arasında münasebet muhakkaktır. Hun devrine dair Çin salnameleri açık surette âtîdeki malumatı veriyorlar.

Hunların ne yazılmış kanunları (*Li*) ve ne de kaideleri (*İ*) vardır. Çinlilerde iki nevi kavâid mevcuttu. Bir kanunlar (*Li*), diğeri adab-ı muaşeret (*İ*) esasları. Bu iki nevi kavâid-i hayattan hiçbirini Hunlar tarafından kabul edilmiş değildi.

Hunlar kendi örf ve âdetlerine tevfikân yaşıyorlardı.

Türklerin hukuki telakkilerinin Hun telakkilerinin âdeta aynı olmasından, Türk hukuki telakkilerinin ale'l-umum Türkün kendi mahsulü olduğuna hükmedersek, tarihî hakikate mugayir bir şey söylemiş olmayacağımıza eminim.

Kutlug sülalesi devrinde kanun kelimesinin Türkçesi “törü”dür.

Bu kelimenin türemek, türetmek fiillerindeki kökle (cezirle) münasebeti şüphesizdir. Türemek zuhur etmek, husûle gelmek mânasında olduğundan türe de zuhur eden, hâdis olan, yapılan kaide demek oluyor. Türk devletinde türeyi kim icat ediyor?

Türeyi kim türetiyordu?

Türe üç nevi menbadan neşet ediyordu:

¹⁰³ [Buradan itibaren bazen başlık açarak (Türe, Ceza Usulü, Nikâh gibi), bazen numaralara atıfla aynı konular açıklanmıştır. Karışıklığa yol açmaması için rakamları kaldırdık, bazılarını başlık haline getirdik].

1. Türklerin eskiden kalma hukuki ananeleri.
2. Hanın teşriî icatları.
3. Halkın talep ve telkini.

Eski ananelerin hukuk menbâı olması, Orhon yazılarının “Kutlug Devleti eski Türk örf ve âdetlerine tevfikân teşkil etti” demesinden malumdur.

Hanın vaz’-ı kanun bâbındaki rolü, Orhon kitabelerinin Bumin Han hakkında “o kanunlar vaz etti” demesinden malumdur. Halkın talep ve telkinlerinin kanun menbâı olması meselesine gelince, bu hususta ne Orhon yazılarında, ne Çin salnamelerinde kâfi bir sarahat yoktur. Mamafih, türeler icadı içinde halkın rolü mevcut olduğunu tahmin edebiliriz. Orhon yazılarının “Ötüken dağlarında Türk halkı fevkinde hiçbir hâkim yoktu” demesinden, Türk halkının devlet içinde müstakil rolü olduğu açık görülüyor. Eğer Türk halkının devlet işlerinde fikir vermeye, kanunlar icadında iştirake hiç hakkı olmasa idi, Türk milleti hukuksuz tebea haline indirilmiş olsa idi, Orhon abidelerinde Bilge Han mütemediyen budundan bahsetmezdi. Kanaatime göre bu devirde Türk halkı büyük milli içtimalarda (bu gibi içtimaların varlığı şüphesizdir) yeni kanunlar vaz etmek, eski kanunları tebdil etmek hususunda, hana tekliflerde bulunabiliyordu.

Ceza Usulü

Türklerde ceza hakkının hükümet elinde temerküz etmiş bir hak olduğu Bumin devrine ait Çin salnamelerinin verdiği haberlerden malumdur. Salnamelerin “onların ceza kanunları mücebince isyan, vatana hıyânet, katil, başkasının zevcesiyle gayr-ı meşru münasebet, bağlı atı çalmak idam cezasıyla tecziye edilir” demelerinden, bu tecziye hakkının devlet hakkı olduğu açık anlaşılıyor. Çünkü isyan ve vatana hıyânet gibi cürümler için tecziye hususi şahıslar elinde olmak ihtimali yoktur. İsyân ve vatana hıyânet gibi doğrudan cami-aya karşı yapılan cürümler arasında bağlı atı çalmak, gayr-ı meşru münasebette bulunmak gibi şahsa karşı olan cinayetler dahi zikrolunmasından bu cürümlerin cezası dahi hükümet elinde olduğu anlaşılıyor.

Türklerde ceza işlerinin devlet hakkı olduğu şüphesizdir. Tâ Şarki Hun devrinde bile ceza işleri[nin] hükümet elinde temerküz etmiş olduğunu gördük.

Büyük cürümlerin cezası idam olduğu Çin salnamelerinin yukarıda zikrettiğim haberlerinden malumdur.

Bi’n-nisbe hafif cürümlerin (*aelit*) cezası[nın] mali tazminat olduğu[nu] dahi Çin salnamelerinden anlıyoruz. Çin salnameleri tazminat-ı maliye ile tecziye edilen cürümlere misâl olarak şunları tadâd ediyor: 1) Bağısız atı çalmak, 2) Diğer malları çalmak, 3) Kavgada yaralamak, 4) İnsanın azalarına zarar îrâs etmek.

Azalara îrâs edilen zararlara ait cürümler arasında bir cürmü Çin salnameleri ayrı zikrediyorlar. Bu da göze îrâs edilen zarardır. Bu cürmün cezası, mutazarrır olana kızını cebren evlendirmek yahut zevcesinin malını mutazarrıra vermek suretiyle tecziye edilir.

Bu ceza gayet seciyevi bir cezadır. Göz insan için mücadele-i hayatta en zaruri bir uzundur. Kör adam birçok işleri başarmaktan âcizdir.

Türk camiasında en mühim meşgaleler, çobanlık, ekincilik ve askerliktir. Gözsüz bir adam bu işlerin hiçbirini yapamaz. Gözden mahrum edilen bir adama hayatını temin için bir muavin vermeli veyahut mal vermeli idi.

Gözsüz edilen adamlara verilen tazminat türesinin ihtivâ ettiği fikir ve adalet bu idi. Bu türe, mutazarrır nokta-i nazarından hiç şüphesiz gayet güzel türe idi. Fakat başka bir nokta-i nazardan bu kanuna âdil bir kanun diyemeyeceğiz. Muasır hukuki nazar, bir cürüm için mücrimin kendisinden başka hiç kimseyi mesul tutmaz; cürümün netâyici akrabalara in'ikâs etmez. Mevzubahis olan türe, bir adamın gözüne zarar îrâs eden mücrimin kızını mutazarrır olana cebren nikâh etmeyi emrediyor. Bu, cezanın mücrimin akrabasına in'ikâsıdır. Çünkü bu şekilde cürüm neticesinde yapılan nikâhın kızın hüsn-i rızasıyla vâki olması pek ba'îd bir ihtimaldir. Hatırlıyorsunuz, buna benzer bir Türk türesi[nin] biz Şarki Hunlar hukukiyâtında dahi mevcut olduğunu zikretmiştik. Hunların [Hunlarda] hırsızlığı ispat edilen adamın ailesi müsadere olunuyordu.

Nikâh

Türklerde resmî evlenme mevcut olduğu Orhon kitabelerinin birçok işaretlerinden malumdur.

Kutlug han tahta cülûs ettiği zaman onunla beraber onun zevcesi Bilge Hatun dahi tahta çıkıyor.

Türgeş beylerinden Pars Bey, Bilge Han tarafından Türgeş hanı unvanı verildikten sonra Bilge Han ve Kül-Tegin'in hemşireleriyle izdivâc ediyor. Nikâh müessesesinin varlığında şüphe yok. Orhon yazılarının nikâh akdinin usullerine ait tafsilat maatteessüf yoktur. Fakat Orhon yazılarını bırakmış Türklerle muasır diğer Türk kavimlerinde nikâh usullerine dair Çin salnamelerinde bazı tafsilat buluyoruz. Bundan gelecek derste bahsedeceğiz. Şimalî Uygurlarda ve eski Kırgızlarda nikâh akdi için güvey ve kızın ebeveyninin rızası şart idi. Rıza istihsâl edildikten sonra güvey tarafı kızın ebeveyn ve akrabasına birçok at veyahut koyunlar hediye ederdi. Hediyeler verildikten sonra nikâh akdedilmiş addedilirdi. Bundan sonra ziyafet başlardı. Bugünkü bazı göçebe Türklerde güveyin kız pederine verdiği nikâh hediyesine "kalın" ismini veriyorlar. Çağataycada dahi "kalın", nikâh hediyesi demektir. Ve aynı şekilde nikâh hediyesi Moğol kanunlarında dahi mevcut olduğundan Türklerde ve Türk medeniyetine marûz halklarda bu nikâh hediyesi vermek pek eski kökleşmiş bir müessese olduğuna hükmetmeliyiz.

Türklerde taaddüd-i zevcât caizdi, fakat teâmülû ancak zengin ve beyler arasında görülürdü.

Türk Camiasında Kadınların Mevkii

Hukukiyâtı[nı] tahlil ettiğimiz Türk camiasında kadınların mevkii yüksek idi. Bütün göçebe halklarda camia içinde kadınların yüksek mevkii olduğunu müşâhede ediyoruz. Kutlug sülalesi devrinde Orhon Türklerinin büyük bir kısmı[nın] göçebe olduğu şüphesizdir. Bugünkü Kırgızlardaki gibi, Orhon havalisi Türklerinde kadınlar erkeklerle müsavi hukuk sahibi idiler. Ve erkeklere karşı tamamıyla serbest idiler. Türkte ev dahilindeki bütün işler kadınlara aitti, istihsâl olunan malları saklamak kadına düşerdi. Türk ailesinde ev sahibesinin mevkii muhterem ve yüksek idi. Hukuk daima bir zümrenin camia içinde bilfiil oynadığı role mütenâsip şekilde tebellür eder. Göçebe Türk kadınlarının camiada işgal ettikleri hakiki mevki Türk hukukuna dahi in'ikâs etmişti.

Malumunuz saray ve taht etrafındakilerin örf ve âdâtı ekseriya halk içinde mevcut örf ve âdâtı in'ikâs ettiriyor. Göçebe Türk kadınının aile içindeki rolü "han" kadınının devlet içindeki mevkiiine de tesirini icra etmişti. Hanın refikasına eski Türkler "hatun" diyorlardı. Hatunun devlet içinde nüfuzu büyüktü. Kutlug Han tahta çıktığı zaman onunla beraber zevcesi İl-Bilge hatun dahi cülûs ediyor. Türk milleti İdat Şad'a "Kutlug İl-Teres" unvanını verdikleri zaman, hanın zevcesine de "İl-Bilge Hatun" unvanını veriyor.

Bu unvanın mânası, "devletin hakîm imparatoriçesi" demektir. Ancak bu unvan Türk camiasın[d]a kadınların mevkiiini göstermeye kâfidir. Kutlug vefat ettiği zaman oğulları Bilge Han ve Kül-Tegin biri sekiz, diğeri yedi yaşında çocuklar idi. Devlet ricâli bu çocukların terbiyesini valideleri hatuna havale ettiler. Ve İl-Bilge Hatun da oğullarından gayet hamiyetli Türk yiğitleri yetiştirdi. Orhon kitabelerinde Bilge Han "Umay gibi olan annem hatun sayesinde biraderim Kül-Tegin bir kahraman şöhretini kazandı" diyor. Bilge Han'ın dahi ömrünü Türklerin nam ve şöhretini yükseltmeye hasretmiş olmasından Bilge Han'ın terbiyesi dahi Kül-Tegin'inki gibi milli olduğu şüphesizdir.

Bütün bu haller Kutlug sülalesi devrinde Türk camiasında kadın[ın] sâhib-i hukuk, erkeklere müsavi bir ehl-i vatan olduğunu gösteriyor.

Vergi ve Mülkiyet Müessesesi

Vergiler[in] miktarı, hesabı yazılırdı ve bu yazıları Türkler ağaçlara yazıyorlardı. Bu hususta Çin salnamelerinde açık işaretler vardır.

Türk camiasında mülkiyet mefhumu mevcut olduğu[nu] Orhon yazılarının pek çok işaretlerinden anlıyoruz. Hun devrinde bile mülkiyet mefhumu Türklerde mevcut olduğundan bu hususta uzun ispatlara girişmeye lüzum yoktur zannındayım. Maamafih gelecek derste bu hususta dahi bazı izahat vereceğim.

ON BİRİNCİ DERS

Şimali Uygurların Örf Âdâtı ve Hukuk Müesseseleri

Şimali Uygurlar (Dokuz Oğuzlar). Şimali Uygurların örf ve âdetleri ve hukuk telakkileri. Şimalî Uygurlarda mülkiyet meselesi. Nikâh usulleri, kadınların hakiki ve hukuki mevki. Kabile teşkilatı. Kırgız Türklerine dair malumat. Eski Kırgızların örf ve âdâtı. Uygur hukuki telakkileriyle Kırgız hukuki müesseseleri arasında müşâbehet.

Efendiler! Türklerin eski tarihine ait Garp edebiyatında Uygur halkı isminde iki Türk zümresi malumdur. Biri Mongolya'nın şimalinde Tola nehri havalisinde yaşamış 745'ten 844 sene-i miladiyeye kadar bu havalide hâkim halkı teşkil eden Türk kabileleridir. Orhon yazıları bunlara Dokuz Oğuz ismini veriyor¹⁰⁴. Bu zümreyi biz şimdilik şimali Uygur namıyla zikredeceğiz. İkinci zümreyi ise Çinî Türkistanda Tien-Şan dağlarının iki tarafında sakin Türkler teşkil ediyordu. Şimaldeki Uygurlar, Hunların (Hiung-Nu'ların) bakâyâsıdır. Bunların, Hunların oturdukları yerler Çinlilerden uzak olması sayesinde, Çinlilerin tahrip ve imha siyasetine rağmen yaşamış kısmıdır. Ba'de'l-milat üçüncü asırda Çinliler bu halkı "Kaoçe" tesmiye ediyorlardı. Kaoçe de Çince yüksek araba demek imiş. Çinde Suiy (Soui) sülalesi hüküm sürdüğü devirde (581-618), Şimali Uygurlara Huey-hu (Houei-ho) ismini verdiler. Miladi 618. seneden sonra Thang sülalesi devrinde (618-907) "Houei-ho" ismini "Houei-hou" a tahvil ettiler. Şimali Uygurlar göçebe idi. Şimali Uygurların ekseriyetini Orhon kitabelerinde Dokuz Oğuz ismiyle zikrolunan Türk kabileleri teşkil etmiş olması tahmin olunuyor¹⁰⁵. Şimali Oğuzların tarihinden uzun uzadıya bahse girişmeyerek, ancak bu Türk zümresinin muhtelif devirde bildiğimiz Türk devletlerine münasebetlerini tespit etmek istiyorum. Şarki Hun Devleti zamanında Şimali Uygurlar Hun sülalesinin tebeası idiler. Şarki Hunların büyük imparatoru Mote devrinde Hun Devleti 24 vilayete taksim edilmiş olduğundan ve devletin şimalî kısmı Dokuz Ogurlarla (Dokuz Oğuz) ve cenubi kısmı On Ogurlarla meskûn idi¹⁰⁶.

Ba'de'l-milat birinci asır nihayetlerinde Çinlilerin Hunlara karşı takip ettikleri tahrip ve imha siyaseti neticesinde Hunların cenuptaki kısmı (On Ogurların büyük bir kısmı) mahvolmuştu. Çinlilerin vahşiyâne tahrifatından başlarını kurtaranları ise şimal ve garp taraflarına kaçışmıştı. Cüzî bir kısmı da Çinlilere arz-ı itaat ederek Çinin sadık köleleri olarak yaşamak şartıyla Sedd-i Çinî civarında yerleşmişlerdi.

Şimaldeki Dokuz Ogur (Şimali Uygurlar) ismindeki kabileler zümresi bu tahrip siyasetinden az zararlandıklarından, onlar bütün teşkilat ve anelerini saklayarak ba'de'l-milat dokuzuncu asra kadar yaşadılar. Hun Devleti sukûtundan sonra zuhur eden gayr-ı Türk

¹⁰⁴ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*.

¹⁰⁵ Fransızca *Journal Asiatique* mecmuasındaki, "Uygurlarla Dokuz Oğuzların Ayniyeti" unvanlı makale, Kanûn-i Sâni-Mart 1924.

¹⁰⁶ Radloff, *Uygur Meselesine Dair*.

sülaleler hâkimiyeti devrinde Şimali Uygurlar bu sülalelere resmen tâbi idiler. Fakat gayr-ı Türk sülalelerin hâkimiyetinden nâ-hoşnud olduklarından mütemâdiyen isyan ediyorlardı. Altıncı asırda Asya-yı Vustanın şarki kısmında gayr-ı Türk Ju-Jan sülalesi yerine Türk Bumin sülalesi hâkim olduktan sonra Şimali Uygurlar Bumin sülalesine de arz-ı itaat ettiler. Fakat Türk sülalesine karşı dahi bu inkiyâd sevmeyiz, gürültücü Türk zümresi hiçbir vakit isyandan hâlî kalmadı.

630 senesinde, Bumin Devleti sukûtundan sonra, Uygurlar elli sene kadar Çine tâbi olarak yaşadılar. Zaten Bumin sülalesinin sukûtunun sebeplerinden biri de Şimali Uygurların Türk istiklâlini mahvetmek için Çinlilerle teşrik-i mesai etmesidir.

Orhon kitabelerinin esaret devri tesmiye ettikleri Bumin Devleti sukûtundan (630'dan) Kutlug Devleti zuhuruna kadar (681) imtidâd eden elli sene zarfında bütün Şimali Mongolya ve Çinî Türkistan Çin vilayetleri derecesine indirilmiş idi. Şimali Uygurların (Dokuz Oğuzlar) reisleri bu Türk kabilelerini Çin imparatoru namına idare ediyordu. Bumin sülalesinin son mümessili Kieli Han (İl Han) sukûtundan sonra Şimali Uygurlar kendi ihtiyârlarıyla Çine arz-ı itaat etmişlerdi. Çin payitahtına arz-ı ubûdiyet için gitmiş Uygur reislerinin Çin imparatoruna hitâben söyledikleri nutukları Çin salnamelerinde aynen zabtedilmiş ve bugüne kadar saklanmıştı. Gayet seciyevi bir mahiyeti haiz olduğundan burada zikretmeye lüzum görüyorum. Çin imparatoruna hitâben Ogur reisleri diyorlar:

“Sır Tarduşlar (müstakil Türkler) sizin büyük devletinize itaat etmek istememeleri yüzünden helak oldular. Bu halk ürkmüş geyik gibi her tarafa dağıldı. Şimdi onların yerlerini biz işgal ediyoruz. Siz, Sema oğluna arz-ı itaat için nezdinize geldik. Haşmetli imparatorun bizim vilayetlere valiler tayin etmesini ve memurlar göndermesini rica ve istihâm ediyoruz.”¹⁰⁷

Geçen derslerin birinde Çinlilerin Dokuz Oğuz reislerine karşı nasıl muamele ettiklerini, hediyeler, paralar, unvanlar, ziyafetler vasıtasıyla onları nasıl satın aldıklarını söylemiştim. Kutlug devleti teessüsünden sonra, Şimali Uygurlar gene Karakurumda merkezi olan Kutlug sülalesine itaata mecbur oldular. Büyük Kutlug bütün Türkleri Çin esaretinden kurtarmak fikriyle Çine karşı isyan bayrağını kaldırdığı zaman bu teşebbüsün en büyük düşmanı Dokuz Oğuz kabilelerinin reisleri olmuştu. Eski Türk kitabelerinden Tonyukuk kitabesinde Oğuzların Kutlug'a karşı nasıl hareket ettikleri gayet belîğ bir lisanla tasvir edilmiştir.

Tonyukuk, Kutlug Han'ın milli mücadelelerinde birinci muavini olmuş idi. Uzun ömür sürüp Kutlug'un oğlu Bilge Han'ın kayınpederi olmuş ve daima devlet idaresine ve harbe ait meselelerde Bilge Han ve Kül-Tegin'in müşaviri olmuştur. Bu büyük Türkün vefatından sonra tıpkı Bilge Han ve Kül-Tegin'e yaptıkları gibi Türkler Tonyukuk kabri üstüne de bir abide rektetmişler ve bu abideye Tonyukuk ağzından onun tercüme-i halini Türk yazılarıyla tespit etmişler idi. Orhon kitabelerinden sonra bu abide dahi mühim bir kitabedir. Tonyukuk kitabeleri Dokuz Oğuzların Kutlug teşebbüsüne karşı hareketleri[ni] şu şekilde tasvir ediyor:

¹⁰⁷ D'Herbelot, cild 6, sahife 157-158.

“Dokuz Oğuzların hanı Çinlilere “Kuni-Sengünü” gönderdi. Kıtay halkına Tongraların “Sem” [Tongra-Semi] ismindeki bir kişisini gönderdi. Bu elçilerin vazifesi şu sözleri söylemek idi: Kutlug ile yürüten Türk halkı kalabalık değildir. Fakat hanları Kutlug gayet cesur ve değerlidir. Onun müşaviri Tonyukuk dahi gayet akıllıdır. Bu iki adam kuvvetli olurlarsa; maksatları siz Çinlileri ve siz Kıtayları mahvetmektir. Onların maksadı biz Oğuzları dahi yok etmektir. Siz Çinliler onlara (Kutlug’a tâbi Türklere) cenuptan hücum ediniz. Siz Kıtaylar şarktan taarruz ediniz. Biz Oğuzlar ise şimalden sıkıştırırız. Tâ ki Sır Tarduş vatanında hiçbir reis kalmasın”¹⁰⁸.

Kutlug Devletinin tâ ibtidâ-yı teessüsünde aldıkları bu düşman vaziyeti Dokuz Oğuzlar, Kutlug Devletinin sukûtuna kadar muhafaza ettiler. Hiçbir vakit büyük Türk sülalesine karşı isyan etmek için fırsat gözetmekten hâlî kalmadılar. Fakat Kutlug sülalesinin kutlu devirlerinde bu husumeti ketmetmeye mecbur oluyorlardı. Kutlug’un biraderi ve halefi Kapagan Han devrinin son senelerinde Dokuz Oğuzlar açıktan Kapagan Han’a isyan ettiler Kapagan han Oğuzlara karşı yaptığı bir tenkil seferi esnasında pusuda saklanmış Dokuz Oğuz Türkleri zümresine dahil Bayırku kabilesine mensup adamlar tarafından ansızın öldürüldü. Kapagan’dan sonra Kutlugoğlu Bilge Han ve Kül-Tegin dahi bu isyancı gürültücü zümre ile mütemadiyen harp etmeye mecbur oldular. Kül-Tegin Dokuz Oğuzlarla olan bir harp esnasında vefat etti.

Hulâsa, Dokuz Oğuzlar altıncı ve yedinci asırda teessüs eden Türk devletlerinin aynı zamanda hem sebab-i kuvveti, hem sebab-i zaafı idi. Dokuz Oğuzlar sebab-i kuvvet idi. Çünkü nüfusları cihetinden çok kalabalık olan bu Türk kabileleri gayet cesur ve cengâver bir halk idi. Türk hanları onlardan külliyetli miktarda asker alıyordu. Buna rağmen Dokuz Oğuzlar Türk devletinin sebab-i zaafı idi, çünkü her dakikada bu Oğuzların hıyânet ve isyanı kâbil-i tasavvur bir hâl idi. Oğuzlara adem-i itimat büyük Türk hanlarını bu zümreye karşı daima ihtiyatkâr davranmağa mecbur ediyordu, bu hâl hanların bazı büyük teşebbüslerine mâni oluyordu. Orhon kitabelerinde müteaddit defa Bilge Han ağzından bu zümreye hitâben nasihatler söylenmiştir. Kitabenin birinde Bilge Han,

“Ey Türk Oğuz beyleri ve halkı iştiniz! Yukarıdaki gök sizi basmadığı, aşağıdaki yer parçalanmadığı halde Türk halkının devletini kim bozdu? Türk teşkilatını kim bozdu? İnzibât içinde yaşadığım zaman sen bir müstakil Türk halkı idin, nâdim ol! Sen kendin kabahatlisin! Bilge Han’a karşı sen kendin hâinâne hareket ettin. O Han senin inzibatın sayesinde seni teşkil etmişti. Senin deliliğin? [bilmezliğin] ve hıyânetin yüzünden benim amcam han öldü” diyor¹⁰⁹.

Bilge Han’ın 734 senesinde vefat ettiğini söylemiştim. Bilge Han’dan sonra onun oğlu İjan Han cülûs etti. Ve bu han dahi sekiz sene kadar hüküm sürdükten sonra vefat etti. İjan Han’dan sonra Türk devleti muhtelif karışıklıklar, fitneler meydana geldi. Bütün büyük Türk zümreleri Kutlug sülalesine karşı isyan etti. Kıyam edenlerin başında gene Dokuz Oğuzlar [var] idi.

Nihayet 745 senesinde Dokuz Oğuzlar Kutlug sülalesi taraftarlarını tamamen mağlup ederek, Türk hanının makarr-ı hükûmetini (orduyu) zabtediyorlar. Bu andan itibaren Orhon

¹⁰⁸ Radloff, *Eski Türk Kitabeleri*, ikinci mâ-ba’d [ikinci bölüm], sahife 5-7.

¹⁰⁹ Thomsen, *Orhon Kitabeleri*, sahife 100-106.

havalisinde hâkim zümre Şimali Uygurlar, yani Dokuz Oğuzlar oluyor. Ve Türk devleti de Uygur devleti (Oğuz Devleti) ismini alıyor.

Eskiden Kutlug sülalesine tâbi olan bütün şarktaki Türk zümreleri Oğuz hanlarına itaat ediyorlar. Oğuzların en büyük reisi Kuli-Peylo (Kara Buyruk [Kül Boyla]), “Kutlug Bilge Kül” Han unvanını alıyor. Bu unvanlar Oğuzlardan evvel hükûmet sürmüş Türk sülalesinin üç büyük simasının unvanlarıdır.

Orhon havalisinin Kutlug sülalesi yerine Oğuz reislerinin hâkim olması filhakika haddizâtında Türklük nokta-i nazarından bir âdi sülale değişiminden başka bir şey değildir. Evvelde Sır Tarduş reisi olan sülaleye Dokuz Oğuzlar itaat ediyordu, şimdi Oğuz reislerine Sır Tarduş ve sair Türkler tâbi oldu. Uygur Devleti dahi büyük ve kuvvetli bir devlet idi. Şarkta Mançuryadan garpta Altay dağlarına kadar imtidâd ediyordu. Bu devlete Çinliler Houei-Hou dedikleri halde, Arap menbaları “Tokuz Guz”, Dokuz Oğuz diyorlar. Bu 745’ten 844 senesine kadar yüz sene kadar yaşadı. Devletin yüz senelik tarihini tafsilen söylemek dersimizin vazifesi değildir.

844 senelerinde Oğuzlar yerine Kırgız sülalesi hâkim oldu. Orhon havalisinde hâkimiyet Kırgız reislerine geçti. Uygur reisleri kuvvetli hükûmet adamları değildi. Bunlar göçebe kabile reisleri idi.

Şimali Uygurlar sülalesinin kuvvet ve şevketi Bumin ve Kutlug sülalesi devirlerinin kudret ve parlaklığıyla kıyas kabul etmiyor. Mamafih Uygur hanlarının bazıları büyük hükümdar rolünü oynamak istemiştir. Uygur hükümdarlarından Moyun Çur isimindeki hanın bir sefiri Çin payitahtında Abbasi halifelerinden Ebu Cafer el-Mansûrî’nin (miladi 754-775) sefiriyle aynı zamanda bulunuyordu. İki büyük hükümdarı temsil eden sefirlerin hangisini evvel kabul etmek lâzım geleceği Çin imparatoru sarayında büyük bir mesele olmuştur. Sefirlerden hiçbiri ikinci olarak kabul edilmek iste[me]miştir. Bu hususta iki sefir sarayın intizâr salonunda ciddi sûrette münâzaa etmeye, birbirine ağır sözler söylemeye başlamışlar. Nihayet iş[in] fena bir şekil alacağını tahmin eden saray teşrîfâtçıları iki sefiri aynı dakikada iki kapıdan kabul salonuna idhâl edeceklerini söyleyerek sefirleri teskine muvaffak olmuşlardır.

Şimali Uygurların Örf ve Âdâtları ve Hukuki Telakki ve Ananeleri

Şimali Uygurların örf ve âdât ve hukuki telakkilerine dair Çin menbalarının verdiği malumat nâkıstır. Bu malumat içinde doğrudan doğruya hukuka ait olanı daha azdır. Şimali Uygurlara ait Çin salnamelerinde âtfideki malumatı okuyoruz:

“Uygurların hepsine hâkim umumi bir hükümdarları yoktur. Her kabilenin kendine mahsus bir reisi vardır. Onlar gayet kaba barbar bir halktır.

Akraba birbirleriyle gayet iyi geçinirler. Bir yerden bir yere intikal suretinde göçebe hayat sürüyorlar. Taşındıkları zaman birbirlerine muâvenet etmek âdetleridir.

Harp ederken sıra teşkil etmezler. Hepsi birden düşman üzerine hücum etmek âdetleridir. Bazen şiddetli taarruz hareketleri yaparlar, bazen birdenbire çekilirler. Uzun müddet aynı tarzda harp etmeyi bilmezler.

Evlendikleri zaman gelin hediyesi olarak geyik ve atlar vermeyi büyük bir şeref addederler. Nikâh akdedilir edilmez gelini götürürler.

Güveyin akrabası gelinin bütün akrabasına kendi sürülerinden istedikleri atları almağa müsaade etmek âdetleridir. Gelin akrabası bu suretle alınan “hediyeye” atları eyerlere vurarak götürürler. Gelinin bütün akrabası güveyi akrabası sürülerinden birer at aldıktan sonra bu merasim hitâm bulur.

Uygurlarda ekmek ve şarap yoktur. Düğün gününde güvey ve gelin misafirlere “kıımız” ve un ufak parçalara doğralmış et tevzi ederler. Ev sahibi misafirleri kendisi yedirmeli ve içirmelidir. Davetlilerin oturacak yerlerine dair mahsûs tertip yoktur. Misafirler hepsi toplanarak ev önünde çayır üzerine yerleşerek bütün gün yerler ve içerler. Hatta bazen geceye kadar kalırlar. Düğünün ikinci günü gelin pederinin evine gittiği zaman güvey pederinin sürülerinden gelin akrabası gene birkaç at alırlar. Güveyin pederi buna ne kadar canı sıkılsa da sesini çıkarmaz. Uygurlar dul kadınlarla izdivâc etmeyi sevmezler. Fakat dul kadınlara karşı gayet merhametkâr muamele ederler.

Mülkiyeti göstermek için hayvanât-ı ehliyelerine alâmetler (tamga) vaz ederler. Bu gibi tamgayı hâmil bir hayvan başka bir adamın sürüsüne iltihak ederse bile hiçbir vakit benimsemezler. Ev hayatlarında temizlik yoktur. Yıldırım darbelerini severler. Sâika sesini işittikleri zaman haykırarak göğe doğru oklar atmağa başlarlar. Bir sene sonra yıldırım vuran yere dönerek kurbanlar keserler, ateşler yakarlar ve ruhanileri bizim Çin ülkesinde bir bela ve felaketi bertaraf etmek için yapılan dua ve ibadetler gibi merasim-i diniye icra ederler. Pek çok ata binmiş adamlara mahsûs yakılmış bir ateş etrafında dolaşırlar. Söğüt ağacının dallarına kıımız dökerler. Kadınlar kurban koyunun kemiklerini derilere sararak başları üzerine koyarlar ve bu merasimi yaptıkları zaman saçlarını dağınık ve perişan bırakırlar. ilh...¹¹⁰.

Bu malumat içinde doğrudan doğruya hukuka ait olanı pek azdır. Mamafih bu işaretlerden bazıları hukuk nokta-i nazarından dikkatimizi celbetmelidir. Bunlar da:

1. Hakk-ı mülkiyet meselesine
2. Nikâh usullerine
3. Kadınların mevki ve
4. Kabile teşkilatına ait işaretlerdir.

Efendiler! biliyorsunuz, mülkiyet meselesi hukuk tarihinde gayet mühim bir mevki işgal ediyor. Hukuk-ı hususiyenin en büyük mevzuu mülkiyeti iktisap ve mülkiyetin intikali usulleridir. Eğer benî-beşer hayatından mülkiyet mefhumunu çıkarırsanız hukuk-ı hususiyenin büyük bir kısmı ehemmiyetten sâkıt olur. Hukuk-ı medeniyenin “emvâl” kısmı, hukuk-ı ticaretin büyük bir kısmı, hukuk-ı cezanın mülkiyete taarruzu mutazammın olan kısmı ehemmiyetsiz kalır. Hakk-ı mülkiyete dair ileri sürülmüş muhtelif nazariyeleri uzun uzadıya izah etmek benim dersimin vazifesi değildir. Fakat hukuk tarihi nokta-i nazarından mühim olan bir noktaya işaret etmek lâzımdır. Tarihen nerede bir mütemeddin beşeriyet görürsek orada mülkiyet hissinin münkeşif olduğunu ve camia tarafından mülkiyet hakkının gayet büyük itina ile himaye eylediğini görüyoruz.

Bazıların[ın] dediği gibi “medeniyet mülkiyetin masuniyetinden ibarettir” diyerek mübalağa yapmak istemiyorum. Fakat mülkiyete ihtirâm[ın], medeniyetin büyük bir

¹¹⁰ Klaproth, *Asya Tarihi Levhaları*, sahife 126; Radloff, *Sibiryadan*, sahife 603.

umdesi olduğunda şüphe yoktur. Göçebe halklarda mülkiyet meselesi pek çok âlimlerin zihnini yormuş bir meseledir. Fikrime göre göçebe halkların hukuki telakkileri bu güne kadar kökleşmiş bâtil fikirlere esir olmaksızın bîtaraf bir tetkik mevzuu olmamıştır. Eski sosyologların bazıları göçebeliği medeniyetin bir derecesi gibi telakki etmişlerdir. Halbuki bugünkü münkeşif sosyoloji, göçebeliği bir medeniyet safhası gibi telakki etmeyip, iktisadi şerâitten tevellüt eden tarz-ı hayat ve hayata intibak (*adaptation*) olduğuna kânidir. İrfan ve idrâk seviyesi yüksek ve gayet münkeşif mukîm bir halk muhitin icâbiyla göçebe hayat sürmeye mecbur olabilir. Ve bilakis göçebe bir halk müsait şerâit mevcut olursa, mukîm hayatla yaşamağa başlar. Bu son kısım hayatı tebeddüle Türk tarihinde pek çok misaller görüyoruz.

Eskide mütemeddin ve mukîm Kırgız halkının büyük bir kısmı bugün göçebedir. Bilakis eskiden Kırgız steplerinde göçebe hayatla yaşamış Türkistan Özbekleri bugün oturak ve ekincidir. Onun için tarihî Türk kabilelerinin hukuki telakki ve müesseselerini tetkik ederken onların göçebe olmaları mütemeddin bir seviye-i içtimaiyeyi ifade eden hukuki müesseselere mâlik olmalarına mani sayılmamalıdır.

Benim kanaatime göre hem Bumin-İstemi devletinde hem Kutlug devletinde devlet tarafından tasdik edilen türelerle müdafaa ve himaye edilen hakk-ı mülkiyet vardı. Türklerde iki nevi mülkiyet vardı. Biri mülkiyet-i müştereke, diğeri mülkiyet-i şahsiye. Kabilelerin sürülerini müştereken otla[t]dıkları otlaklar mülkiyet-i müştereke idi. Kabile veyahut kabile cüz'ünün mülkiyet-i müşterekesi idi. Fakat bu mülkiyet-i müşterekeden başka yere ait hususi mülkiyet hakkı dahi mevcuttu. Her Türkün kendine mahsus arazisi olduğu, Hun ve Tukyu Türkleri devrine ait Çin menbalarında sarahatle gösterilmiştir. Tabî bütün Türklerin kendine mahsus yeri var demek büsbütün doğru değildir. Yere mâlik olmak zenginlere, tarhanlara mahsus idi. Fakat Türklerde gayrimenkul emvâle ait mülkiyet hakkı mevcut olduğu şüphesizdir. Menkul emvâle gelince Türklerde menkul malın en mühim kısmı ev hayvanları, tavarlar idi. Hayvanata ait mülkiyet mefhumu Türklerde pek eskiden pek derin yerleşmiş bir telakki idi. Uygurlarda mülkiyet müessesesi olup olmadığı meselesine gelince, bu Türklerde dahi hakk-ı mülkiyet mevcut olduğu yukarıdaki Çin menbalarının bir işaretlerinden malumdur. Çin salnamesi, mülkiyeti bildirmek için “Uygurlar hayvanlarına tamga vaz ederler” diyor. Tamgaya açık surette mülkiyet alameti ismini veriyor. Bu sözler Uygurlarda hakk-ı mülkiyet olduğunu göstermeye kâfidir zannındayım. Nikâh meselesine geçelim.

Çin salnamelerinin Şimali Uygurlar hakkında verdikleri malumattan Uygurlarda nikâh usulüne ait şu neticeleri çıkarıyoruz:

1. Uygur Türklerinde nikâh yerleşmiş bir müessese-i hukukiyedir. Resmi nikâh ve buna müstenit aile esası tamamıyla kökleşmiş müesseselerdir.
2. Nikâh büyük merasimle icra ediliyor.
3. Güveyin pederi gelinin akrabalarına, hediye şeklinde atlar vermeye mecburdur. Bu işaretten Uygurlarda nikâh[ın] eski devirlerde iştirâ şeklinde olduğunu görüyoruz. Eskide

kızın fiyatı şeklinde kız akrabasına verilen atlar[ın] bu devirde hediye mahiyetini almış olduğunu görüyoruz.

4. Uygur Türklerinde kadınlar hayat-ı içtimaiyeden uzaklaştırılmış, beşeriyetin ikinci derecedeki bir zümresi gibi telakki olunmuyor. Bilakis kadınların erkekler gibi büyük merâsim-i milliye ve diniyede iştirâk eden ilin müsavi hukuklu vatandaşları olduğunu müşâhede ediyoruz. Bu ahvâlden Şimali Uygur Türklerinin ekseriyet itibarıyla göçebe olduklarına rağmen içtimai hayatları nokta-i nazarından medeniyetin hayli yüksek bir derecesine erişmiş olduklarını görüyoruz. Uygur camiası ibtidâî bir camia-i beşeriye olmaktan çok uzaktır.

İbtidâî camiaların ekserisinin sıfat-ı mümeyyizesini teşkil eden taaddüd-i ezvâc (*polyandrie*) veyahut “*promiscuité sexuelle*” namıyla malum erkek ve kadınların bilâ-nikâh karmakarışık yaşamalarını tarihî Türk kavimlerinin hiçbirinde görmediğimiz gibi Uygurlarda dahi görmüyoruz. Uygurlarda gelin için güvey akrabasının pek çok hediyeler vermeye mecbur olması da Uygur camiasının kadınlarının mevkiinin yüksek olduğunu gösteriyor.

Türk tarihinde Şimali Uygurlar kabile teşkilatlarının sağlam olmasıyla mümtâzdırlar. Her kabile[nin] kendine mahsus bir reisi vardır. Birkaç kabile birleşerek kabileler zümresi teşkil ediyorlar¹¹¹.

Sulh zamanında Uygurlarda kabile zümrelerinin umumî reisi yok idi. Harp zamanında bir reisi başkumandan tayin ederlerdi. Umumi bir reise malik olmadıklarına rağmen Dokuz Oğuz halkı bir kitle teşkil ediyordu. Diğer Türk kitlelerine karşı ekseriya müttehiden hareket ederlerdi. Dokuz Oğuzlar büyük bir kabile konfederasyon[u] teşkil ediyorlardı. Bu konfederasyonun birliği en çok harp zamanlarında tecelli ediyordu. Harp oldu mu bütün Oğuzlar (kabile zümreleri) birleşirdi. Bu kabile teşkilatı Uygurlarda pek eski ve gayet muhterem bir anane sayılırdı. Dokuz Oğuzlar bu teşkilata dahil olmayan Türkleri ecnebi bir halk gibi telakki ederlerdi. Kendilerini başkalarına üstün addederlerdi. Orhon havalisinde Ötüken dağları civarında merkezî olarak bir hâkimiyet altında bütün Türkleri birleştirmek isteyen Sır Tarduş ve sair büyük Türk zümrelerinin vahdet temâyülleri, büyük Türklük ideallerini Oğuz Türkleri hiçbir vakit anlayamamışlardır, anlasalar bile kabul etmek istememişlerdir. Uygurlar için Oğuz teşkilatına dahil olmayan ecnebi idi. Halbuki büyük devletler tesis eden Türk hanları için lisanı Türkçe olan, kımız içen, ok atmağı, ata binmeğı bilen bütün halklar bir millet idi. Bir merkezden idare edilmeli idi. Bu zaman tabirini kullanırsak Dokuz Oğuzlar kabileci (partikülarist) zümre idi. Merkez hanlar ise umumi bir Türklük taraftarı idi. Bu iki temâyülün her ikisi tabîî idi. Her ikisinin gayet derin esbâbı vardı.

Şimali Uygurların devleti 844 senesinde sukût etti. Orhon havalisinde Uygur hâkimiyeti yerine bu tarihten itibaren Kırgız reislerinin hâkimiyeti kâim oldu.

¹¹¹ Benim bir nazariyeme göre “Oğuz” kelimesi kabile zümresi mânâsındadır. Dokuz Oğuz, dokuz kabile zümresi demektir. Fransa’nın *Journal Asiatique* mecmuasının 1924 Kanûn-i sâni - Mart numarasına müracaat ediniz.

Eski Kırgızlar ve Onların Örf ve Âdâtı ve Hukuki Telakkileri

9'uncu asırda Türklerin seviye-i hukukiyesi hakkında bir fikir edinmek için Kırgız halkının âdât ve örflerinden dahi icmâlen olsun bahsetmek lâzımdır.

Şimali Uygur Devleti 844 senesinde sukût etti. Uygur yerine Kırgız kabileleri hâkim zümre oldu.

Kırgızların asıl vatanı Uygurların şimal-i garbisinde Yenisey ve İrtiş nehirleri arasında idi. Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Kırgız halkı bugünkü gibi siyasi ehemmiyetten sâkıt, göçebe, bir halk değildi. Zaman ve mekanına göre mütemeddin ve ekseriyet itibarıyla mukîm (oturak) bir halk idiler.

Çinlerin eski Kırgızlar hakkında verdikleri malumat hayli doludur. Biz Çin salnamelerinin Kırgızlara dair haberlerinden ancak Kırgızların seviye-i medeniyelerini ve hukuki telakkilerini gösteren kısmını zikredeceğiz. Çin salnameleri diyorlar:

“Kırgızlar, zamanı on iki seneden ibaret olan devre-i zamaniyelere taksim ederler. Bu on iki senenin her biri bir hayvan ismini taşır.

Çince “Yin” senesi içinde malum seneye “Bars yılı” derler¹¹². Kırgızların oturdukları yerler soğuktur.

Bu halk ziraatla taayyüş ederler. Onlar arpa, buğday ekerler. Ziraatla yaşayan Kırgızlar aynı zamanda hayvan dahi beslerler. Zengin çiftçilerin bazen birkaç bin atları olur. Kırgız ülkesinde altın, demir ve kurşun bulunur. Yağmur yağdıktan sonra su mecalarında bir nevi demir toplarlar. Bu demirden yapılan silahlar gergedan derisini bile kolay keser. Kırgızlar Türk hanlarına vergilerini bu demirden mamul silahlar göndermek suretiyle öderler. Kırgızların kullandıkları silahlar yay ve oktur. Kırgızların muhtelif şekilde bayrakları dahi vardır. “Acu” onların lisanında han demektir.

Hanın ikametgâhı önünde daima bir bayrak bulunur. Zenginler samur derilerinden elbise giyerler. Ahali alelâde derilerden yapılmış donlar giyerler. Kadınların elbisesi, çuha ve yünden yapılmış kumaşlar, canfes vesair kıymettar mensucattır.

Bu emtiayı Kırgızlar Araplardan (yani Türkistandan; bu devirde Türkistan Arap idaresi altında bulunduğundan Çin müverrihi[nin] bu tabiri kullandığı şüphesizdir) ve Bişbalık şehrindeki tüccardan alıyorlar. Kırgız hanının makarr-ı hükûmeti karlı dağlardadır. Sarayının etrafında bir duvar bulunur.

Kırgız halkı vergilerini kıymettar deri ve kürkler takdim etmek suretiyle ifa ederler.

*Kırgızların nikâh hediyesi at ve koyunlardan ibarettir. Onların yazısı ve lisanı Uygur yazı ve lisanına müşâbihdir. Kırgızların kanunları fevkalâde şiddetlidir: Harp işlerinde gevşeklik gösteren, elçilik vazifesini şerefle ifa etmeyen, salâhiyetsiz hükûmet işlerinden bahseden, eşkıyalığı ispat edilen adamları idam cezasıyla cezalandırırlar*¹¹³.

Bu haberlerden sekizinci ve dokuzuncu asırda Kırgızların hayli yüksek bir medeniyete vâsıl olduklarını görüyoruz.

¹¹² Zamanı bu şekilde on iki senelik devreye bölmek Kırgızlara mahsûs olmayıp bütün Türk zümrelerine ‘âmm bir ananedir. On iki senenin isimleri şunlardır: 1. Sıçgan, 2. Sığır, 3. Bars, 4. Tavışgan, 5. Luy (ejderha), 6. Yılan, 7. Yılkı (Yond), 8. Koy (koyun), 9. Biçin (maymun), 10. Tavuk, 11. İt, 12. Tonguz.

¹¹³ Radloff, *Sibiryadan*, sahife 139; Rahib Biçurin, 442-452.

Kırgızların ekseriyeti mukîm, zürrâ hayatıyla yaşıyordu. İktisadi vaziyetleri dahi iyi olduğu anlaşılıyor. Kadınlar için Türkistandan, Bişbalık'tan kumaşlar celbetmek büyük bir iktisadi refaha delalet eder. Kırgızlar[ın] yazıları Uygur yazılarının aynı demek, umum Türk yazısı demekten başka bir şey değildir. Bugün biz eski Kırgızların vatani olan Yenisey havalisinde bulunmuş abide ve kitabelerden eski Kırgız yazısı[nın] Orhon yazılarının aynı olduğunu biliyoruz. Yenisey taraflarında bulunmuş kitabeli taşların âdetâ hepsi eski Kırgız halkının âsârı olduğu bugün ispat edilmiştir.

Kırgızların hukuk-ı hususiyeye ait telakkileri ile Uygurların hukukiyâtı arasında büyük bir müşâbehet görüyoruz. Uygurlardaki gibi Kırgızlarda dahi nikâhtan evvel güveyin akrabası gelin akrabasına at ve koyunlar vermeğe mecburdur. Çinlilerin sözünden Kırgızlarda nikâh müessesesi mevcut olduğu gayet açık anlaşılıyor. Türk kavimlerinin hiçbirinde tarihî devirde nikâhsız münâsebet hürriyetini (*promiscuité sexuelle*) görmüyoruz. Bugün dahi Kırgızların ahfâdı olan Kara Kırgızlarda nikâh müessesesi vardır. Resmî nikâhsız beraber yaşamak gayr-ı meşrudur, memnudur. Buna rağmen bilmedikleri Asya halkları hakkında istediklerini yazan Avrupa âlimleri Kırgızları Avusturalya'nın vahşi ibtidâî halklarıyla beraber zikretmeye, Kırgızları Avusturalyalılar gibi vahşi addetmeye cesaret ediyorlar. Meşhur İngiliz âlimi Lubbock bile Kırgızlardan Avusturalyalılar sırasında bahsediyor. Bu zanlar ilmî bir nazar olmaktan uzaktır.

Kırgızların ceza kanunları şayan-ı dikkattir.

Şiddetli idam cezasıyla tecziye olunan cürümleri tahlil ederseniz, bu cürümlerin hepsi bir millet, müteşekkil bir camianın hayat ve bekâsına karşı yapılan cürümler olduğunu göreceksiniz. Bu cürümler hepsi Türk camiasının mevcudiyet-i içtimaiyesine karşı büyük bir tehlike teşkil eden cürümlerdir. Cezaların şiddeti[nin] cürümden tevellüt edecek neticenin camianın hayat ve vahdetine tesirine mütenâsip olması esası bugün dahi makbul bir ceza prensibidir. Bizim eski Kırgızlar bunu tabî, fennî düşünce neticesinde değil; idari hisleri, sevkî devletçilikleri sayesinde bulmuşlardır. Harbde gevşeklik göstermek, elçilik vazifesini şerefle ifa etmemek (ki memlekete hıyânet etmek şeklinde anlamalıyız), eşkıyalık etmek, şüphesiz bu güne kadar her millette büyük cürümlerden madûddurlar. Fakat zamanımızda hükûmetin işlerinden salâhiyetsiz bahsetmek her vakit cürüm sayılmaz. Zamanımızda gazeteler sayesinde hükûmet işlerinden bahsetmek gayet münteşir bir ibtilâ olmuştur. Salâhiyetle bahseden ise binde birdir.

Zamanımızda herhangi bir şekilde hükûmet işinden bahsetmek cürüm olamaz. Fakat zamanımızda dahi hükûmet işlerinden bahs, hükûmet aleyhine propaganda şeklini alırsa her memlekette cürümdür.

Görüyorsunuz, Kırgızların hukuk-ı idareye ve cezaya ait telakkileri vahşi, ibtidâî bir halk nazar ve telakkileri olmayıp, müterakki milletlerin hukuk-ı idare prensiblerine yakındır.

Hem hakikaten de Kırgızlar hayli müterakkî bir Türk zümresi idi. Bu devir Kırgızlarından kalma pek çok abideler bulunmuştur. Eski Kırgız halkının âsârı addedilen kitabelerin mikdarı bugün otuzdan ziyadedir. Bu abideler, geçen derste söylediğim gibi Yenisey

kitabeleri namıyla malumdur. Bu abidelerin metinleri birinci defa olarak Finlandiyalı âlim Aspelin tarafından neşrolunmuştur. Kırgız kitabelerinden birkaç mühim olanlarının metin ve tercümesini Radloff dahi neşretti¹¹⁴.

Orhon kitabelerindeki Türk lisanıyla eski Kırgız lisanı arasında fark pek cüzîdir. O devirde Kırgızların Orhon havasisi Türklerinden karlı şâhikalarla ayrılmış olduklarına rağmen iki Türk zümresinin lisanlarının ve yazılarının birliği Türk harsı tarihi nokta-i nazarından gayet mühimdir. Bu hal o devirde Türklerin umumi bir harsa malik olduklarını gösteriyor. Eski Kırgız ahfâdı bugünkü Kara Kırgız halkıdır. Bütün Türk zümreleri içinde Kara Kırgız halkı eski isimlerini ve eski ananelerini bugüne kadar saklamış yegane zümredir. Kara Kırgızlar bugün eslâfı gibi Yenisey ile İrtiş arasında değil daha cenupta oturuyorlar. Kara Kırgızların bu günkü merkezi Isık gölün cenubundan Pamir dağlarına kadar imtidâd ediyor.

ON İKİNCİ DERS

Cenubi Uygurlar. Çinî Türkistanda eski Türk devletleri. Çinî Türkistan Türklerinin örf ve âdâtı, medeniyetleri. Budizm, Hıristiyanlık (nestorianizm, maniheizm) mezheplerinin Türkler arasında intişârı. Uygur yazısı ve edebiyatı. *Kutadgu Bilig*. Bu eserin muhteviyâtının hulâsası. *Kutadgu Bilige* göre Türk devleti teşkilatı. İdare memurları. Rütbeler, mansıplar, ahalinin muhtelif sınıflara inkisâmı.

Bugün Cenubi Uygurlar namı altında malum Türklerden ve onların örf ve âdâtlarından bahsedeceğiz. Vaktimiz müsaade ederse, dersimizin nihayetinde *Kutadgu Bilig*, namıyla meşhur Türk eserini hukuk-ı idare nokta-i nazarından tahlil etmeye çalışacağız.

Cenubi Uygur ismi Çinî Türkistanın eski Türklerine verilmiş bir isimdir. Bu Türklerin kendilerine bu ismi vermiş oldukları ispat olunmamıştır. Çinî Türkistan Türkleri pek eskiden mütemeddin, oturak (mukîm) ve ziraatçı bir Türk zümresidir. Bunların pek eski devirlerden beri yüksek medeniyete erişmiş bir halk olduklarına dair Çin salnamelerinde pek çok işaretler vardır.

Birinci dersimde kable'l-İslâm devirlerde bile Türkler içinde, devrine göre medeniyetin yüksek derecelerine erişmiş Türk halkları varlığına dair sözlerim sâmiînden bazılarının taaccüb ve istib'âdını mûcib olduğunu müşahede ettim. Halbuki İslam'dan evvel dahi birçok Türk zümrelerinin yüksek medeniyete erişmiş oldukları bir hakikattir.

Efendiler! Tien-Şan dağlarının iki tarafı eski devirlerden beri, mütemeddin Türk halklarıyla meskûn idi. Kable'l-milat ikinci asırdan itibaren Çinliler Tien-Şan dağlarında ve bu dağların cenubunda Tarım nehri sevâhilinde yaşayan Türklerle Kiu-szu ismini veriyorlardı¹¹⁵. Kiu-szular birkaç zümrelere bölünmüştü. İki büyük hanları vardı. Biri cenubi han isminde idi. Bu han Tien-Şan dağlarının cenubundaki Türklerin reisi idi. Bu dağların şimalindeki Türklerin hanı şimali han ismini taşırdı.

¹¹⁴ Radloff, *Eski Türk Yazıları*, 3'üncü cilt.

¹¹⁵ Klaproth, *Asya Tarihinin Levhaları*, sahife 122-123 ve Schott, *Uygur Meselesine Dair*.

Cenubi hanın makarr-ı hükûmeti Turfan şehri idi. Şimali Kiu-szuların payitahtı ise Bişbalık idi. Bilahare şimali han cenup hanlığını da zabtettikten sonra bütün Kiu-szular bir hanlık teşkil etti. O zaman Turfan şehri hanın kışlık makarrı oldu. Bişbalık ise yazlık karargah oldu. Bu haberler Çinde Han sülalesi devrine aittir. (Bu sülale kable'l-milat 206'dan ba'de'l-milat 535 [220] senesine kadar hüküm sürdü).

En eski Çin salnameleri Çinî Türkistan Türklerini âtîdeki vechile tarif ediyorlar. “*Bunların duvarlarla ihata edilmiş şehirleri vardır. Ekin ekmekle yaşarlar. Elbise hazırlamasını bilirler. Harp sevmeyizler. Siyasette kâh şimale (Türk merkezlerine) temâyül gösterirler, kâh Çin'e teveccüh ibraz ederler*”.

Kiu-szular, Hyung-Nu devrinde kâh Hun Devletine, kâh Çin Devletine tâbi oldular. Şarki Hun devleti sukûtundan sonra ba'de'l-milat 4'üncü asırdan sonra Kiu-szu Türkleri Çin'e tâbi oldular.

Ju-Jan halkı hâkimiyeti devrinde Çinliler Çinî Türkistandan koğuldu.

330 senelerinde Kiu-szulardan Kao-Çang isminde bir kabile sair kabilelere kuvvet ve nüfuzda tefevvuk etti ve bütün Kiu-szuları taht-ı inkıyâda aldı.

Bu vakadan sonra bütün Kiu-szu Devleti, Kao-Çang ismini aldı. 460 senelerinde Ju-Jan halkı Kao-Çang ülkesini Ju-Janlara itaata mecbur etti ise de memleketin idaresini Kao-Çangların kendi hanları olan Khan Se Çura'ya bıraktılar. Bu hanın ahfâdı 6'ncı asırda Türk devleti teşekkülünden sonra Orhon havalisinde merkezi olan Türklere tâbi oldular.

506 senelerinde Kao-Çang ülkesinde hâkimiyet Tsokia isminde bir han eline geçti. Tsokia'nın ahfâdı Çinî Türkistanı uzun müddet idare etti. Tsokia Han büyük bir han idi. Bu hükümdar ilini Çin medeniyet ve harsından istifade ettirmeye çalıştı. 524-530 senelerinde, Tsokia Han Çine bir sefaret gönderdi. Çin imparatorundan dinî ve tarihî eserler ve *Türklerin maarif işlerini idare için Çinin darülfünûn profesörlerinden bir profesör göndermesini rica etti ve Çinin meşhur büyük hakîmi Konçüfyüs'ün talebelerine “ilm-i idare” dersleri verdiğini temsil ve tasvir eden bir büyük tablo celbetti. Bu devirde Türklere Çin medeniyetinin tesiri büyük idi.*

Bu devirde Türkler Çine zayıf bir vassallık rabıtasıyla bağlı idiler.

Ba'de'l-milat 630 senelerinde Bumin Han Devleti sukûtundan sonra Çinliler Çinî Türkistan Türklerini Çine daha sıkı bir şekilde bağlamak için, Çin imparatoru, Kao-Çang hanına vassallık vazifelerini ifaya dair bir tenbih mektubu gönderiyor. Mektubun mündericesi ve tarz-ı ifadesi hanın hoşuna gitmemiş olmalıdır ki, Türk hanı Çin lisanında şiirle cevap veriyor. Cevabı da şudur:

“Kara kuş gökte uçar, keklük ağaçlara kaçar. Kedi evde yaşar, sıçan deliklere kaçar, her biri kendi yerini arar. Hepsi kendi yaşayışına katlanır”. Han bu şiirle yazılmış kısmından sonra mektuba kısa bir cümle ilave ediyor: “Gelecek sene bütün askerimle memleketin Çin üzerine yürümek niyetindeyim”.

Çin'in vassalı olan Türk hanının bu gibi bir mektup göndermeye cesaret etmesinin siyasi sebepleri vardı. Çinî Türkistan hanı Garbi Türkistandaki İstemi ahfâdıyla, Garbi

Türklerle ittifak akdetmişti. Çünkü şarkta 630 senesinde Bumin sülalesi Çine tabi olduktan sonra İstemi sülalesi 660 sene[sine] kadar istiklâllerini muhafaza ettiler. Bu devirde Garbi Türkler oldukça kuvvetli idiler.

Şair han Çine hücum etmeye vakit bulmadan evvel Çinliler kendileri Türk ülkesine hücum ettiler. Türkler mağlup oldu. O esnada şair han vefat etmişti, mağlubiyetten sonra halkı Çine tâbi olmağa razı oldu.

641[‘de] Çinliler Turfanı işgal etti. Bütün Çinî Türkistan Çine ilhâk olundu.

Çinî Türkistanın Çine ilhâk edilmesinden birkaç sene evvel (629-645) Çinî Türkistanda seyahat etmiş Hiuen-Tsang (Hiuen-Tsang seyahati devrinde Tsokia sülalesi sukût etmiş, Çinî Türkistan muhtelif isimlere ufak hanlıklara bölünmüştü: Turfan, Karaşar, Kuça, Kaşgar, Hotan) bu ülkedeki ufak Türk hanlıklarına dair âtîdeki malumatı veriyor:

1. Turfan hanlığı dahilinde 31 şehir vardır. Payitahtı Turfan şehridir. Bu ülke gayet mahsuldârdır; buğday vesair hububat bu ülkede gayet mebzûl mahsulat verir. Bu ülkede bez dokumağa yarayan bir nevi ot (pamuk) yetişir¹¹⁶.

2. Turfan’ın garbında Kara-Şar hanlığıdır. Bu hanlıkta tarlalar sunî surette sulanır. Ülkenin yerleri ekin için gayet müsaittir. Buranın ahalişi hububat meyânında darı dahi ekerler, üzüm yetiştirirler. Bu hanlık ahalesinin balık ve tuz ticareti de vardır.

Bu hanlık ahalişi saçlarını traş ederler, yünden mamûl elbiseler giyerler.

Bunlar Garbi Türk devletine tâbidirler.

Bu halk bayramları ve umumi şenlikler yapmağı severler. Yılın muhtelif mevsimlerinde muhtelif eşhâsın şerefine kurbanlar keserler¹¹⁷.

3. Kuça hanlığı Karaşar’ın cenub-ı garbisindedir.

Bu ülkede dahi arazi münbittir. Pirinç, kendir, üzüm, buğday yetişir. Burada altın madenleri vardır. Halkının ahlâkına gelince, bu hanlık ahalişi dahi umumi bayram ve şenlikleri severler. Kuça halkının bir nevi ufak yazısı vardır. Dinleri Buda dinidir. Saçlarını traş ederler. Ancak han uzun saçlar taşır. Hanlarının unvanı “Bey”dir. Hanın karargâhına illü? (ordu) derler. Bu şehrin şimalinde kâin Ki dağlarına buranın ahalişi Ak-Dağ ismini veriyorlar¹¹⁸. Bu hanlığın reisi de garp Türklerine (İstemi Cabgu sülalesine) tâbidir¹¹⁹.

4. Kaşgar. Bu ülkede pek çok gayr-i münbit sahralar vardır. Ziraata müsait arazi azdır. Bunların hanları garp Türkleri hanının kızıyla evlendi. Halk Zerdüş dinindedir.

5. Hotan hanlığı. Bu ülkede bir nehir vardır. Bu nehirden “yeşim” taşı çıkarırlar. Halkın bir kısmı budisttir. Diğer kısmı Zerdüş dinindedir. *Bunlar da garp Türklerine tâbidir*¹²⁰.

¹¹⁶ Klaproth, *Asyaya Dair Memuar*, sahife 355; Schott, *Uygur Meselesine Dair*, sahife 27-55; Parker, *Tatarların Bin Senesi*, sahife 294-385.

¹¹⁷ Chavannes, *Garbi Tukeyular Hakkında Vesikalar*, sahife 101-110.

¹¹⁸ *Mezkûr eser*, sahife 110-114.

¹¹⁹ Chavannes, *mezkuur eser*, sahife 114-131.

¹²⁰ Édouard Chavannes, *Garbi Tukeyulara Ait Vesikalar*, sahife 101-135.

Kutlug sülalesi devrinde Çinî Türkistan Türklerinin bu sülaleye tâbi olup olmadığına dair açık malumat yoktur. Orhon kitâbeleri Kutlug hanın biraderi Kapagan Han devrinde Kutlug'un oğulları Bilge Han ve Kültegin'in Bişbalık şehrine kadar Çinî Türkistanda seferler yaptıklarını zikrediyorlar. Ve Bişbalık şehrinin alamadıklarını açık[ça] itiraf ediyorlar.

Zannıma göre Kutlug devri ibtidâsında Çinî Türkistan Türkleri şimaldeki büyük Türk hanına bir defa itaat etmiş olmalıydılar. Bilge Han'ın Bişbalık seferi bir adem-i itaat neticesi olsa gerektir.

Dokuzuncu asırda Türkistan-ı Çinîde gene müstakil Türk devleti teessüs etti. Şimali Uygurların devleti 844 senesinde sukût ettiğinden geçen ders bahsetmişim. 844 senelerinde Uygur payitahtını Kırgız halkı işgal ettiğinden sonra Şimali Uygur halkı dağıldı. Şimali Uygur halkının bir kısmı garp tarafına kaçtı. Bir kısmı Gobi çöllerinden geçerek Gobi sahrasının cenubunda yerleşmek ümidiyle Çine iltica etti. Çinliler muhacirlere evvelâ iyi muamele eder gibi göründüler. Uygurların kendileri intihap ettikleri bir reisi tasdik ettiler. Çin imparatoru muhacirlere büyük memurlar gönderdi. Yaşamaları için lâzım gelen yardım verilmesi hakkında emirler verildi. Fakat Çin salnamelerinin itirafına göre Uygurların hanını tasdik merasimini icra için gönderilmiş büyük memurlara bu merasimi tehir etmek hususunda emirler verilmişti. Çünkü Uygurlar içinde bu han aleyhine bir hareket zuhur edileceğinden Çinliler "*haberdar*" edilir.

Hakikaten Çinlilerin kerametle evvelden haber verdikleri karışıklıklar zuhur etti ve bu karışıklıklar esnasında Türklerin kendileri intihap ettikleri han öldürüldü. Onun yerine Esen Tegin isminde birisi han seçildi. Çinlilerin Türklere karşı daima muvaffakiyetle tatbik ettikleri taksim siyaseti neticesinde, yeni han için dahi Çine yakın bir yerde yaşamak imkanı kalmadı. Han kendi oğlu ve dokuz sadık beyleriyle Çinî Türkistan tarafına kaçtı.

Reissiz kalan Uygurların bir kısmı Şimali Çinde yerleştiler ve Çin tebeası oldular. Diğer bir kısmı muhtelif taraflara kaçtılar. Çinliler son Uygur hanının böyle meydanaan çekilmesinden gayet memnun idiler. Cengaver, cesur Uygur halkını büsbütün mahvettik zannediyorlardı. Fakat yanılıyorlardı. Türk ırkının devlet tesis etmek hususundaki cibillî mevhibesini, büyük kudretini mahvetmek imkanı yoktur. Vâsi Asya-yı Vustanın bir kıtasında bir Türk devleti mahvedilir edilmez daima Türk Asyasının diğer bir köşesinde Türk gene bir devlet tesis etmiş, gene şevket ve kuvvet kazanmıştır.

Gene Türk, Asyanın kuvvetli bir milleti olmuştur. Birçok, aynı zamanda tesirini icra eden ahvâlin neticesinde müteşekkil Türk devletleri bir müddetten sonra sukût etmiştir. Fakat Türk ırkı hiçbir zaman asırlarca devletsiz bir millet halinde yaşamamıştır.

Türk ırkına mensup kavimler daima kaybettikleri istiklali istirdâd ve yeni devlet kurmak hususunda gayet büyük bir kabiliyet, cibillî bir istidat göstermişlerdir.

Türk ırkının bu hâssasına ben "Türk ırkının siyasi ebediyeti" ismini veriyorum. Türklerde bu haslet ne şekilde tezahür ettiğini anlamak için Kutlug Devleti teşekkülü tarihi gayet seciyeve ve bariz bir misaldir.

Türk ırkında bu haslet[in] zamanımıza kadar devam ettiğini Harb-i Umumiden son[ra] ki vekâyi gösterdi.

Şimaldeki Uygur Devleti sukûtundan, Çin'e hicret etmiş Uygurların dağılmasından sonra Pang-Tegin ismindeki bir reis Şimali Uygurların bakâyâsını toplayarak Çinin garbindaki Kan-Su vilayetinde oturan Türkler içine kaçtı. Ve bu ülkenin Türkleri ve umumen ahalisi (çünkü burada Türkten başka unsurlar dahi vardı) Türk reisini han intihap ettiler. Bu han pek kısa bir müddet içinde bütün Çinî Türkistanı taht-ı inkıyada aldı. Şu suretle Çinî Türkistanda gene kuvvetli bir Türk devleti zuhur etti. Bütün, evvela Kiu-szu, sonra Kao-Çang isminde malum Türk halkları Uygurlar reisine itaat etti.

Bu devlet halkı Çin salnamelerinde Cenubi Houei-Hou Devleti ismiyle zikrolunuyor. Arap (İslam) menbalarında aynı devlet "Tokuz Guz" (Dokuz Oğuz) Devleti ismiyle malumdur. Yeni teşekkül eden bu devleti Çin imparatoru ister istemez tasdik etti. Bu devletin teşekkülü Çin'de Thang sülalesinin karışıklıklarla dolu, inhitat devrine tesadüf ettiğinden, Çin salnamelerinde Cenubi Houei-Hou Devletinin teessüs tarihine dair kâfi derecede haberler yoktur.

Bereket versin, Çin salnamelerinin bu devir ibtidâsına ait noksanlarını Arap menbalarından alabildiğimiz malumatla doldurmak mümkündür.

Dokuz Oğuz Devletinin ismi ve hududu hakkında dokuzuncu asrın büyük İslam coğrafiyûnundan İbn Hurdadbih'in¹²¹ *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l Memâlik* ismindeki¹²² kitaptan şu sözleri okuyoruz:

"Neşacandan Dokuz Oğuz hanının payitaht şehrine kadar üç günlük mesafedir. Bu arazi gayet münbit otlaklar, müteaddit güzel manzaralardan ibarettir.

Halkı Türk ırkına mensuptur. Bu halk efrâdı ya Zerdüşti ya Manes mezhebindedir.

Han gayet vâsi bir şehirde oturuyor. Şehrin 12 demir kapısı vardır. Şehrin halkı Manes mezhebindedir. Memleketin şimalinde Kimak (Kimek) halkı oturuyor; şarkında ise 300 fersah kadar bir uzaklıkta Çin Devleti bulunuyor. Dokuz Oğuz hanının bir altın çadırı vardır. Bu çadır padişahın saray[ı] önünde, içinde yüz kişi yerleşebilecek [kadar vâsidir]. Bu altın çadırı [bir] fersah kadar bir uzaklıktan görmek mümkündür.

Dokuz Oğuz halkı oturan ülke Türklerle meskûn ülkelerin en vâsiidir. Bu ülke Çin, Tibet ve Karluk yerleriyle muhattır¹²³.

İbn Hurdadbih'ten takriben yüz sene kadar sonra Mesudî tarafından yazılmış *Murûc ez-Zeheb*, Dokuz Oğuzlar hakkında âfideki malumatı veriyor:

"Dokuz Oğuzlar Kuşan (Kuça) şehrinde oturuyorlar. Bu şehir Horasan ile Çin arasındadır. Dokuz Oğuz halkı bugün (hicrî 332, miladi 943) [senelerinde en kuvvetli, en cesur ve en iyi idare olunan bir Türk kavmidir. Padişahları Er-Han unvanını taşıır]¹²⁴.

¹²¹ İbn Hurdadbih (miladi 830-913). An-asıl Acemdir. Fakat Araplaşmış, Arapça yazar bir âlim idi. İbn Hurdadbih, Abbasi halifelerden el-Mutemed'in nedimlerinden olmuştur. Kendisi uzun müddet posta müdürü mansıbını işgal etmiştir. Asyaya ait malumatı bu sayede toplamıştır.

¹²² İbn Hurdadbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l Memâlik* nam eseri Arap Coğrafyacıları Kütüphanesi namı altında neşrolunmuş âsâr meyanında Felemenk âlimi De Goeje tarafından tab ve neşrolunmuştur.

¹²³ İbn Hurdadbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, sahife 30-31.

¹²⁴ [Şon cümlelenin devamı *Türk Tarihi ve Hukuk*'tan alınmıştır. Bundan sonra yazar "bundan bin sene önceki Türk Uygur medeniyetinin seviyesi"ni gösteren bazı aktarımlar yapmıştır].

EK 1

Türk Hukuku Tarihi Dersi Notları [Soruları]*

1. Asya-yı Vustanın coğrafi evsâfı ve şerâiti (Meşhur dağları, Asya-yı Vustayı iska, su irvâ eden suların menbaları).
2. İklim, yağmurlar, rüzgarlar, derece-i hararet, kış, yaz.
3. Eski Türk ülkelerindeki meşhur nehirler.
4. Asya-yı Vustanın evsâf ve şerâitinin Türk ırkı tarihine tesiri.
5. Göçebelik nedir? Göçebelğin esbâbı. Türkler niçin hicret ve muhaceretlere meyil göstermiştir?
6. Türklerin vatanlarının şerâit-i coğrafiyesiyle Türkün askerliği, fütuhât-perestliği arasında bir münasebet var mıdır?
7. Türkün askerî dehasının menşei hakkında fikriniz nedir?
8. Türk ırkına mensup kavimlerin hars ve medeniyetleri niçin mutâd ve muttarid bir surette bilâ-fâsıla tekâmül ve inkişaf edemedi?
9. Irk meselesi hakkında ne biliyorsunuz? Eskiden kaç ırk tanrıları? Bugün “ırk” ıslahını hangi mânada kullanıyorlar? Zümre-i beşeriyeler arasında Türk ırkının yeri var mıdır? Türk ırkının evsâf-ı mümeyyizesini söyleyiniz.
10. Türk ırkıyla Moğol ırkı arasında fark var mıdır? Varsa neden ibarettir? Lisan, din, tarih, yaşadığı sahaları arasındaki farkları tespit ediniz.
11. Türk ırkına mensup halklar. Şarki Asya Türkleri. Oturdıkları coğrafi saha, nüfuslarının adedi. Lisanları, edebiyatları, derece-i medeniyetleri.
12. Şimali Asya Türkleri kimlerdir? Coğrafi saha, nüfus, lisan, edebiyat ve derece-i medeniyet.
13. Asya-yı Vusta Türkleri? Coğrafi saha, nüfus, lisan, edebiyat, derece-i medeniyet.
14. Şarki Avrupa Türkleri? Coğrafi saha, nüfus, lisan, edebiyat ve derece-i medeniyet.
15. Yakın Asya Türkleri? Coğrafi saha, nüfus, lisan, edebiyat ve derece-i medeniyet.
16. Türk ırkı içinde Türkiye Türklerinin müstesna mevkii.
17. İslamlardan evvelki devirlerden kalma medeniyet eserleri. Türk lisanı medeniyet eseri olarak kabul edilebilir mi? Niçin? Eski Türklerce ilmî, edebî, hukuki ıslahlar.
18. Kurganlar. İki nevi kurganlar. Bunlar hangi devirlere aittir? Bunları hangi millet bırakmıştır? Türk âsârı olmaları hakkında ileri sürülen deliller.

* *Türk Hukuku Tarihi* ders notuyla beraber ciltlenmiş olan bu sorular M. Münir Vasfi (Zabunoğlu, 1898 - 1959) tarafından hazırlanarak ders notunun sonuna eklenmiştir (50 soru, 8 s.). 1927-1928 ders yılında birinci sınıfta olan M. Münir Vasfi'nin hazırladığı kapakta şunlar yazılıdır: “Türk Hukuk[u] Tarihi, Türk Dinleri - İslam Hukuku. Ankara Hukuk Fakültesi 1927-1928 senesi[n]de hukuk ve Türk hukuk tarihleri müderrisi Sadri Maksudi Bey'in 1. sene müdavimlerine takrir buyurdıkları notlardır”. Soruların ilk sayfasında 15/6/[1]928 tarihi; ayrıca kapakta ve soruların ilk ve son sayfasında hazırlayanın imzası vardır. (İmzanın M. Münir Vasfi'ye ait olduğu bilgisini Prof. Dr. Ali Birinci'ye borçluyuz). Soruların sonundaki imzadan önce şöyle bir not vardır: “Umumi imtihanda 18, 33, 37. sualler çıkarak, ba'dehu Türk-İslâm hukukundan şaz olarak Türklerin Irakı fethi tarihini ve cereyanını sordu. 10 numara aldım. 15.7.[1]928”. Kimi soruların yanına hatırlatma notları düşülmüştür. Biz burada sadece sorulara yer verdik.

19. Eski Türklerde madencilik.
20. Eski Türk şehirleri?
21. Şarki Hun Devletinin tarihi. Mote kimdir? Ne zaman yaşamıştır? Türk tarihinde rolü nedir? Mote hakkında ne gibi fikirler ileri sürülmüştür? Mote'nin Oğuz Han olduğuna dair nazariyeyi birinci defa kim ileri sürmüştür?
22. Hunların örf ve âdâtlarına dair Çin salnameleri ne diyorlar?
23. Şarki Hun Devletinin hukuk-ı âmmesi. Devlet teşkilatı hakkında ne biliyorsunuz? “Tanrı kut” kimdir? Büyük mansıbdarların isimlerini söyleyiniz. Hun Devleti nasıl taksim edilmişti? Hunların devlet teşkilatına dair esasları hulâsa ediniz. Hun Devleti feodal bir devlet midir? Değil midir?
24. Hunların hukuk-ı hususiye ve hukuk-ı cezaya ait telakkilerini anlatınız. Ceza hakkı kimin elinde idi? Hususi intikam esası var mıydı? Hukuk tarihinde ceza usulünün başlıca safhalarını söyleyiniz.
25. Hunların beynelmilel hukuka dair telakkileri hakkında ne biliyorsunuz? Mote'nin mektubunu hulâsa ediniz. Bu mektuptan Türklerin beynelmilel münasebetlerine dair telakkileri hakkında ne gibi neticeler çıkarıyorsunuz?
26. Tukyü Türkleri denilen Türkler kimlerdir? Türkler Türk ismiyle cihan sahnesine kaçınıcı asırda çıktılar? Tukyü Devletini kimler tesis etti? Bu devlet ne zaman teessüs etti?
27. Tukyü devri Türklerinin Şarki Rum Devletiyle münasebetlerine dair ne biliyorsunuz? Bizans İmparatoruna giden Türk sefirinin ismi nedir? Kaçınıcı senede İstanbulla gitmişti? O devirde İstanbulda Rum imparatoru kim idi? Türk sefirini nasıl kabul ettiler? Türkler ne teklif ediyorlardı? İmparator ne gibi sualler sordu?
28. Türklerin bu devirde İranla münasebetine dair ne biliyorsunuz? Nuşirvan kimdir? İstemi kimdir? İrana Türk sefiri niçin gitmişti?
29. Tukyü Türkleri niçin ve ne zaman sukût etti?
30. Tukyü Devleti devrindeki Türklerin örf ve âdât ve hukuki telakkileri hakkında Çin salnamelerinden neler öğrenebiliriz?
31. Bu devirde Türklerde müstamel mansıp ve memuriyet isimleri. Ceza kanunları.
32. Çin salnamelerinin verdiği malumattan Tukyü Türklerinin seviye-i medeniyeleri hakkında ne gibi neticeler çıkarmak mümkündür?
33. Yenisey abideleri hakkında ne biliyorsunuz?
34. Orhon abidelerinin keşfi tarihçesi. (Orhon abidelerinin keşfinden evvel Yenisey ve Orhon yazıları hakkında Avrupa âlimlerinin fikirleri). Orhon abidelerinin keşf edilmesinin Avrupada ilim mehâfilinde yaptığı tesir.
35. Orhon kitabelerinin muhteviyatı, lisanı hakkında ne biliyorsunuz?
36. Tukyü Türkleri sukûtundan 681 senesine kadar geçen devirde Moğolistan Türklerinin siyasi vaziyeti hakkında ne biliyorsunuz? Uygurlar? Bu ismi hangi Türk zümresi taşırdı?
37. Esaret devrinde Türklerin Çinlilerle münasebeti hakkında ne biliyorsunuz?
38. Türklerin siyasi intibah ve teceddüsü ne zaman ve nasıl başladı? Kutlug kimdir? Ne yapmıştır?

39. Kutlug'dan sonra kim han oldu? Kapagan kimdir? Bilge Han kimdir? Kül-tegin kimdir?
40. Orhon abideleri kimler namına rekzedilmiştir? Tarih-i tahririni biliyor musunuz?
41. Kutlug Devleti devrinde, teşkilatına ait Orhon kitabelerinde malumat var mıdır? Varsa neden ibarettir? Bu devirde Türklerin mühim hukuki müesseselere ait telakkilerini söyleyiniz.
42. İl nedir? İl kelimesinin lugavî mânası, ilk tarihi.
43. Han kimdir? Bey kimdir? Hukuk, vazifeleri neden ibarettir?
44. Budun nedir?
45. Türe nedir?
46. Kutlug devrinde Türk zümrelerinin birbirine siyasi münasebeti ne şekilde idi?
47. Kutlug Devleti devrinde Türklerin hukuk-ı hususiyeye ait telakkileri hakkında ne biliyorsunuz? Türk telakkisine göre nikâh nedir?
48. Şimali Uygur ismi hangi Türklere verilmiştir? Şimali Uygur Türklerinin örf ve âdât ve hukuki telakkileri hakkında ne biliyorsunuz? Nikâh merasimi hakkında ne biliyorsunuz? Bu örflerden Şimali Uygurların seviye-i medeniyeleri hakkında ne gibi neticeler çıkarabiliriz?
49. Eski Kırgız Devleti ne zaman teessüs etti? Kırgızların örf ve âdât ve hukuki telakkileri hakkında ne biliyorsunuz?
50. Cenubi Uygurlar kimlerdir? Cenubi Uygurların muhtelif hanlıkları, medeniyetleri hakkında ne biliyorsunuz?

EK 2

Türk Hukuku Tarihi - Ankara Hukuk Mektebinde Yeni Başlayan Tedrisat ve Sadri Maksudi Bey*

Hukuk Mektebinde Sadri Maksudi Bey tarafından Türk Hukuku Tarihi tedrisine ibtidâr edilmiştir. Bu münasebetle Başvekil İsmet Paşa hazretlerinin fahri müderrisliğini kabul ettikleri bu yeni ilim ile müderrisi hakkında şu izahatı vermeği lüzumlu addediyoruz:

Türk Hukuku Tarihi, kelimenin bütün mânasıyla yeni bir ilimdir. Türk tarihi, Türk harsı birçok cihetlerden ecnebi ve Türk âlimleri tarafından tetkik edilmekte ise de Türk hukuku maalesef şimdiye kadar tarihimizin âdât ve anemimizin mufassal safhalarından tahlil edilerek vuzuhla meydana konulmamıştı.

Bu esasların cem'i ve bunlara müstenit düsturlar vaz'ıyladır ki Türk Hukuku Tarihi sağlam bir mecraya dökülecektir. Bu hususta Türk memleketlerinin hiçbirinde şimdiye kadar bir adım atılmamıştı.

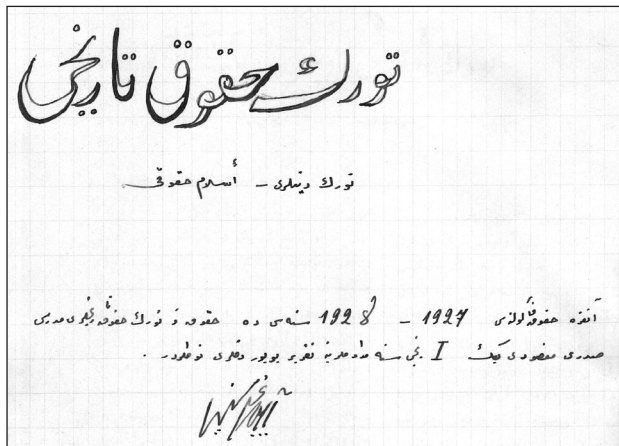
Bu büyük noksan Türkçülüğün yeni ve ümitli kabesi olan Ankaradan telafi ediliyor. Türk

* Türk Hukuku Tarihi derslerinin başlaması üzerine çıkan bu haberi *Cumhuriyet* gazetesinden (nr. 556, 25 Teşrin-i sani 1925, s. 1, 3) aldık. Türk Hukuku Tarihi dersine 22 Kasım 1925, Pazar günü başlanacağı duyurulmuştur. "Türk Hukuku fahri müderrisi bulunan Başvekil İsmet Paşa hazretleri de hey'et-i müderrisin ile beraber derste hazır bulunacaklardı". Bkz. "Hukuk Mektebinde", *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1582, 18 Teşrinisani 1925, s. 1.

istiklâlinin kudsi beşiği olan Ankara her türlü alâyişten muarrah olarak parlak Türk medeniyetini yaratacak olan esasları birer birer kurarak muazzam yolunda devam ediyor. Ankara Hukuk Mektebinde Türk Hukuku Tarihi kürsüsünün teessüsü ile ilmî hayatımızın zenginleşeceği ve ileride idari ve devlet teşkilatımızın da müstefit olacağı şüphesizdir. Bu mühim ve fevkalâde mu'dıl vazifeyi deruhde etmiş olan müderris Sadri Maksudi Bey'e muvaffakiyetler temenni ederiz.

Sadri Bey Kazan Türklerindedir. Paris Hukuk Fakültesini ikmâl etmiş ve Moskova Darülfünununda Rusça imtihanlarını geçerek Rusyada dava vekaletinde bulunmuştu. 1907 senesinde Çar Rusyasında Kazan Türkleri tarafından Duma'ya mebus intihap edilmiş ve orada Rusyadaki müslümanların millî-medeni haklarının müdafaasına çalışmış ve Rus İnkılabından sonra Volga Türkleri Millet Meclisine reis intihap edilmişti. 1919'dan 1923 senesine kadar Paris, Londra, Berlin kütüphanelerinde Türkiyat hakkındaki tetkiklerini itmam ve ikmale hasr-ı mesai eylemiş ve son iki sene Sorbonda Türk Akvâmı Tarihini tedris etmişti.

Birkaç ay mukaddem Maarif Vekaleti tarafından Telif ve Tercüme Hey'eti azalığına davet edilmiş olan Sadri Bey'e ahîren Adliye Vekaleti tarafından Ankara Hukuk Mektebinde Türk Hukuku Tarihi müderrisliği de tevcih edilmiş ve mumaileyh pek şerefli vazifesine başlamıştır.

تورک حقوق تارىخى

Yazıldı

بروقسرى : صدرى منصورى

عترم باشا حضرتلرى ، عترم ايتدىلر !
بوكرسىده تورک حقوقدن اولنك تارىختن بحث ايدلهچكدر . هم يالكر توركه نوركارنىك حقوقدن دىك ، بوتون توركلك دىتاسنك تطاهرات حقوقىستندن بحث ايتمه چاليشهچىز . تورک حقوقدن بحث ايتك ايتىن ، ميدانه برتورک حقوق اولماسى لازىكلير . عجا برتورک حقوق موجودميدى ؟ بو-ئاله بعضىلرى سالى ، نى-رصورنده جواب وىرميه جرات ايتشادر . تورک حقوق اولوب اولماسى مسئلهسىنى طرف شىئى رصورنده حل ايتك ايتىن اوللا ذهندنده ، حقوق نهدر؟ بو مسئلهنى توضيح ايتدىرميه چاليشام . بوكون اك بويوك حقوق شئاسلرلك قبول ايتدىكى ترمغه كوره حقوق ، مشكل برمامه بشرىك رهائى ضرورى اولان قواعد حياتيه سيدر . بو قواعد ، برطرفدن قو-ئا-هه الله جامعه مشكلهك افرادى آراسندهكى مناسباتى تامين ايدر . دىكر طرفندى جامعهك افرادى آراسندهكى مناسباتى تامين ايدر . اكر بو ترمغ قبول ايدىارسه - كه قبول ايتنك امكافى بو قدر . چونكه مقبول ترمغلردن بريد - تورک حقوق موجود بولونمى كندى كندى ايتات ايديش دىكدر . چونكه ايتكىيك سنهك برتارغجه پارلاق برماضيه ملك ، تقابل الاسلام دورلدميله بويوك دولكلر تشكيل ايتش برملك حقوق بوق دىك ، اك عنصرى اك بسط سوسىولوژى نظريه لىرته مناراولدنى كى مثبت و تارىخى واقعه ده خالندى . ايتكى بىك سنه تيرى ، بويوك دولكلر تشكيل ايتش بر

عرق حقوقىز باشام دىك ، ايتكى بىك سنه بويوك بر عرق حياتى تنظيم ايدىك قواعده احتياج حىس ايتىمى دىكدر . بوييه قتلأ علمى نظر كلكدر . سوسىولوژى قتلأ نظردن آفرغالك اك وحشى قيله لرندويه مبادى حقوقك وجردى انبات اولوشدر . هيچ شپه سز قبل الاسلام بيله تورک عرقك بر حقوق موجود ايدى . اعتراف ايتىلر كه تورک حقوق روماء حقوق كى ، باخود بوكونكى اوروپا حقوق كى منظم ، مضبوط ومدون برحاله كشمى . اكر اسكى تورک ماضىستده روماء حقوق كى بويكونكى اوروپا حقوق كى آكار حقوقه آزارسه بوشيدىك بويوده برخرىدر . حقوق ماضىستده ايتكى تودوزلك تون مجموعه مى ، باخود زوسنىبا ايتكى ايتىنوتلرى كى وفاقى حقوقيه بو قدر وبلكه اولشده ده بولور . لوتامشدر . اسكى ماضىستى علمى اصولله تديق بكرمى عصره قدر اوروپا لىر مخصوص باشنالك عداد ايدىلوردى . بويكرى اوتوزسنه طرفنده مل شعورك انكشافى سايه سنده توركار دىك كندى ماضىلارى كندىلرى نوبره چاليشق ازومنى حىس ايتدىلر . تورک اولكلارىك هر برنده ، تورک تارىختك هر ساحه سنده تحريات ايتىلده اولدىنى كى حقوق قنده تينات بايلىقده . يئين بر ايتده تورک حقوق واونك تارىخى ايشلنن برعلم زىبىسى اجراز ايدىكدر . اكر سرب ، بولغار ، يونانه چك اسلواك كى بالنسبه وفاق مائىلر بيله ماضىلارى آراشدرارق حقوقلرنىك تارىخى ايتىلرسه ، بز توركار بو ايدى ده بويوك موقبتن قازانچىزمه ايتن اولمالى بز

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
MÜDÜRLÜĞÜ
N. 2032
2844

OzG:
Türk Hukuku tarihi
notları hk.

3 hasiren 1949

Hukuk Fakültesi Dekanlığına

Eski Bulgar Vekil ve Elçilerinden Bobçef, Türk Hukuku tarihine çok yakın bir ilgi göstermiş ve basılmış notların bir nüshasını istemiştir. Kendisine gönderilmek üzere, bir nüshanın ulaştırılmasını dilerim.

Üniversite Rektörü
C. C. C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
Hukuk Fakültesi
Kütüphane Kaydı:
No. 7.7 Tarih 8.12.1949

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
HUKUK FAKÜLTESİ
DEKANLIĞI
N. 446

Istanbul, 21.12.1949

K.

Üniversite Rektörlüğüne

Eski Bulgar Vekili ve Elçilerinden Bobçef'e, gönderilmek üzere, Profesör Sadri Maksudi'den Türk Hukuku Tarihi notları istenilmişse de, eski harflerle basılmış olan bu eserin mevcudu kalmadığı, bunu yeni harflerle bastıracağını ve bir nüshasının mezkûr kimseye gönderilmek üzere Fakülteye tevdi edeceğini bildirdiğinden, eserin bir nüshasının şimdilik ulaştırılmayacağını arz ederim.

Hukuk Fakültesi Dekanı
N. 759

21 Ekim 1947

5195

Üniversite Genel Sekreterliğine

Fakültemiz Ordinaryüs Profesörü Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Tarihi ve Hukuk isimli 24 formalık eserinin kabına konacak No. nın bildirilmesini saygı ile dilerim.

Dekan
M. E. Kalipçi